

Historijska traganja



Historical Searches

INSTITUT ZA ISTORIJU • Br. 8, 1-170, Sarajevo 2011.
INSTITUTE FOR HISTORY • No. 8, 1-170, Sarajevo 2011

Historijska traganja · Historical Searches

Izdavač · Publisher

INSTITUT ZA ISTORIJU, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
INSTITUTE FOR HISTORY, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Međunarodna redakcija · International Editorial Board

DAMIR AGIČIĆ, Filozofski fakultet, Zagreb / Faculty of Philosophy, Zagreb
ALEŠ GABRIĆ, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana / Institute for Recent History, Ljubljana
ADNAN VELAGIĆ, Fakultet humanističkih nauka, Mostar / The Faculty of Humanities, Mostar
RADMILA RADIĆ, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd / Institute of Recent History of Serbia, Beograd
SERGEY ROMANENKO, Institute of Economy – Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
MUHIDIN PELEŠIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo

Glavni i odgovorni urednik · Editor-in-chief

VERA KATZ, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
katz.vera@gmail.com

Sekretar · Secretary

AIDA LIĆINA, Institut za istoriju, Sarajevo / Institute for History, Sarajevo
licinaida@gmail.com

Časopis izlazi dva puta godišnje / This is semi-annual magazine

Rukopisi se šalju na adresu Instituta za istoriju
Manuscripts to be sent to the Institute for History
(sa naznakom) za časopis *HISTORIJSKA TRAGANJA* / indicating that it is
for *HISTORICAL SEARCHES*
71000 SARAJEVO, Alipašina 9
Bosna i Hercegovina

telefon/faks/phone/fax: 033/ 209-364 033/ 217-263
<http://www.iis.unsa.ba>
e-mail: nauka@bih.net.ba

Rukopisi se ne vraćaju / Manuscripts will not be returned to their authors

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim prilozima.
The Editorial board is not to be held responsible for the assertions and views presented in
the contributions it publishes.

Prijava o izdavanju časopisa *Historijska traganja* ubilježena je u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci
Bosne i Hercegovine
Application for the publishing of *Historical searches* has been registered at: National and University
Library of Bosnia and Herzegovina

Sadržaj • Content

Riječ redakcije.....5

Članci • Articles

Marko Pijović

PRISTUPI PROUČAVANJU IDENTITETA U PROŠLOSTI
THE APPROACHES TO THE STUDY OF IDENTITIES IN THE PAST9

Haris Zaimović

ARHIVSKA GRAĐA AUSTROUGARSKE UPRAVE
U HISTORIJSKOM ARHIVU SARAJEVO
ARCHIVAL SOURCES OF THE AUSTRO-HUNGARIAN
ADMINISTRATION IN THE HISTORICAL ARCHIVES
OF SARAJEVO.....61

Alma Leka

UDRUŽENJE PROFESIONALNIH FOTOGRAFA BOSNE
I HERCEGOVINE I DRUŠTVO AMATER FOTOGRAFA SARAJEVO
(Iz rada prvih bosanskohercegovačkih fotografskih društava)
THE ASSOCIATION OF PROFESSIONAL PHOTOGRAPHERS
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE SOCIETY
OF AMATEUR PHOTOGRAPHERS IN SARAJEVO
(From the work of the first photography societies in Bosnia
and Herzegovina)81

Mina Kujović	
OSTAVŠTINA HADŽI SAVE KOSANOVIĆA, DABRO-BOSANSKOG MITROPOLITA	
THE BEQUEST OF HADŽI SAVA KOSANOVIĆ, METROPOLITAN OF DABRO-BOSNIA	93
Max Bergholz	
ČUDNA ŠUTNJA – ZAŠTO NEMA SPOMENIKA ZA MUSLIMANSKE CIVILNE ŽRTVE UBIJENE U BOSNI U DRUGOM SVJETSKOM RATU?	
THE STRANGE SILENCE – WHY WERE THERE NO MONUMENTS FOR MUSLIM CIVILIANS KILLED IN BOSNIA DURING THE SECOND WORLD WAR?	109
Denis Bećirović	
ODUZIMANJE IMOVINE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945.-1961.)	
THE SEIZURE OF PROPERTY BELONGING TO THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-1961)	149
Upute autorima priloga	169

Riječ Redakcije

Cijenjeni čitatelji !

SOSONITIM ZADOVOLJSTVOM predstavljamo vam osmi broj časopisa *Historijska traganja* za 2011. godinu sa šest znanstvenih radova u rubrici *Članci*. Potrudili smo se da za Vas izaberemo najzanimljivije rade od ponuđenih za ovaj broj. Nažalost, i u ovom broju izostala je naša povremena rubrika *Predavanja sa Tribine Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Članci su u ovom broju raznovrsni, neki su teorijske prirode, a ima i konkretnih istraživačkih članaka napisanih na osnovi arhivske građe. Među njima je i jedan koji prezentira određene arhivske fondove u jednom od sarajevskih arhiva. Osim prvog, ostali su radevi u časopisu svrstani prema kronološkom principu povjesnih događanja.

U prvom radu Marko Pijović raspravlja o problematici identiteta s teorijske razine i iz perspektive povjesničara. Poznato je da je bavljenje identitetnom problematikom zahtjevno samo po sebi, zbog višeslojnosti fenomena koji nazivamo "identitetom", a autor naglašava da je u slučaju povjesnog istraživanja ove teme još zahtjevnije zbog vrlo često oskudne izvorne povjesne građe iz dalekih perioda prošlosti.

Ako vas zanima vrijeme austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, preporučujemo vam rad Harisa Zaimovića u kojem su prezentirani fondovi o toj problematici, sačuvani u Historijskom arhivu Sarajevo.

Dolaskom Austro-Ugarske Monarhije u Bosnu i Hercegovinu pokrenuti su i neki modernizacijski procesi, među njima i razvoj fotografije. O prvim udruženjima fotografa i njihovom radu pročitajte u članku Alme Leko.

Uloga pojedinaca u društvenom životu jedne sredine uvijek je zanimljiva tema. Prilog biografiji Hadži Save Kosanovića, dabrobosanskog mitropolita, dala je Mina Kujović slijedeći povjesne podatke o sudbini njegove ostavštine.

Pitanja ratnih žrtava česte su teme u historiografiji, a u svom članku Max Bergholz problematizira pitanje muslimanskih civilnih žrtava u Bosni i Hercegovini tijekom Drugog svjetskog rata i istovremeno postavlja pitanje zašto ove žrtve nisu dobile spomenike, odnosno zašto nisu obilježena mjesta njihova stradanja. Koliko je “čudna šutnja” u poslijeratnom komunističkom sustavu bila ispolitizirana, saznajte iz ovoga članka.

U tom poslijeratnom vremenu, partizanska vlast, gradeći “bolju i svjetliju budućnost”, nemilosrdno se obračunala sa vjerskim zajednicama u Jugoslaviji/Bosni i Hercegovini, a na primjeru jedne od njih – Srpske pravoslavne crkve – Denis Bećirović prezentirao je provedbu revolucionarnih mjera u vezi s oduzimanjem imovine u vremenu od oslobođenja 1945. do 1961. godine.

Nakon ovih kratkih uputa o sadržaju časopisa pozivamo vas na suradnju u istraživanju tragova prošlosti, njihovom prezentiranju i učenju o nama i drugima.

Redakcija

Članci · Articles



UDK: 316:323.1

Pregledni rad

PRISTUPI PROUČAVANJU IDENTITETA U PROŠLOSTI

Marko Pijović

Zagreb, Hrvatska



U članku se raspravlja o problematici identiteta s teoretske razine i iz perspektive povjesničara. Autor nastoji dati kratak presjek pristupa ispitivanju povjesnih identiteta, odnosno identitetnih skupina. Među ostalim, ukratko problematizira koncept "subjektivnog" i "objektivnog" vezano za identitete, odnosno njihove nositelje, kao i za same istraživače koji se tih kategorija u svojem radu dotiču. Također se raspravlja i o "auto" i "hetero" predodžbama, i njihovo važnosti za upoznavanje identiteta u prošlosti. Jedan bi od ciljeva svakog znanstvenog zanimanja za ovu temu trebao biti što detaljnije i potpunije upoznavanje fenomena s kojima se povjesničar susreće, imajući dakako na umu i problem samih povjesnih izvora koji su potencijalnom istraživaču na raspolaganju. Stoga se u radu navode moguće perspektive gledanja na identitete, različite razine s kojih bi povjesne identitetne skupine trebalo istraživati, kao i višedimenzionalnost samih identiteta o kojoj bi povjesničari trebali voditi računa. Bavljenje je identitetnom problematikom zahtjevno samo po sebi, zbog višeslojnosti fenomena koji nazivamo "identitetom", a u slučaju povjesnog istraživanja ove teme još je više tako zbog vrlo često oskudne izvorne povjesne grade iz daljeg/dubljeg perioda prošlosti. Iz tog razloga u članku se ukazuje i na potrebu za većim oprezom pri istraživanju povjesnih identiteta, a posebno prilikom donošenja (dalekosežnih) zaključaka o istima.

Ključne riječi: identiteti, povijest, individualno, kolektivno, autopredodžba, heteropredodžba, subjektivno, objektivno, kultura, etnicitet, historiografija

Uvod

PITANJE IDENTITETA, terminoloških odrednica koje se koriste za označavanje određenih ljudskih zajednica, kao i pitanje "pripadnosti" tih zajednica,¹ samo su neke od gotovo beskrajno mnogo tema i izazova s kojima se povjesničar susreće u svojim istraživanjima. Stoga ću se u ovome radu ukratko osvrnuti na neke od mogućih razina pristupa problematici identiteta i proučavanja raznih povijesnih zajednica, tj. identitetnih skupina, odnosno pretpostavljenih identitetnih skupina. Za početak ću reći nešto osnovno o konceptu *identiteta*, odnosno pokušati razjasniti značenje samog termina *identitet*,² dakako, u smislu u kojem se on upotrebljava u društvenim, odnosno društveno-humanističkim znanostima.³

Solidno objašnjenje za taj koncept ponudio je D. Zorić: *Od latinskoga pojma "idem" (što znači isto) izведен je pojam "identitas" što bi u našem jeziku najbliže odgovaralo pojmu "istovjetnost". Pojam identifikacije (kojom se ostvaruje identitet) izведен je od latinskih pojmove "idem" + "facere" (činiti) pa je identifikacija "činjenje poistovjećivanja" a "identitet" je produkt toga činjenja. Područje stvaranja identiteta povijesno je promjenjivo. Ono se kreće u rasponu od mitskog do ideologiskog i u njemu su isprepleteni čimbenici religijskog,*

¹ Vjerske, etničke, političke ili neke druge "pripadnosti".

² Detaljnije o pojmu, odnosno konceptu *identiteta* vidi npr. u: Vignoles V. L., Schwartz S. J., Luyckx K. 2011.; Branaman A. 2010.; Kalanj R. 2010.; Sekulić D. 2010.; Burke P. J., Stets J. E. 2009.; Buckingham D. 2008. 1-11.; Jenkins K. 2008.; Pećnjak D. 2006.; Korunić P. 2006. 188-197., 287-296.; Cifrić I., Nikodem K. 2006.; Malešević S. 2006. 1-57.; Prelić M. 2005.; Tomić-Koludrović I., Knežević S. 2004.; Burke P. J., Owens T. J., Serpe R. T., Thoits P. A. 2003.; Heršak E. 1998. 79-80.

³ U ovom radu neće se razmatrati koncept "identiteta" izvan sfere društvenih znanosti, kao npr. identitet u matematičkom smislu, ali svakako je potrebno napomenuti da postoje brojni prigovori vezani za upotrebu pojma "identitet" u društvenim znanostima, pa čak i prijedlozi da se termin "identitet" iz njih posve izbaci, jer je tu njegova primjenjivost daleko slabija nego u matematici ili logici, recimo. Iako sam zbog ograničenog opsega ovog rada – kao i zbog činjenice da u njemu i sam raspravljam o određenim problematičnim elementima koji proizlaze npr. iz koncepta "kolektivnog identiteta" – odlučio ovom prilikom ne ulaziti dublje u navedeno pitanje, napominjem da smatram mnoge od primjedbi na račun upotrebe pojma "identitet" u društveno-humanističkim znanostima opravdanima i vrijednima ozbiljnijega razmatranja nego što je to dosad bio slučaj. Za neke od tih primjedbi vidi npr. u: Malešević S. 2006. 13-36.

rasnog, etničkog, profesionalnog i sl. karaktera. Identitet je, kao posljedica čina poistovjećivanja, skup odlika (ili čak temeljna crta) koje određuju subjektivnu pripadnost skupu uvjerenja, činjenja (ili ljudi), koji (i kojima se) pojedinca povezuju s određenom sredinom, ljudima, stvarima i događajima i na taj način ga obilježuju. (Zapravo bi točnije bilo reći da se na taj način čovjek – često nesvjesno – obilježuje). Osobnost i pripadnost temeljne su odrednice identiteta a obje su proizvod procesa poistovjećivanja. Na taj način se zatvara krug od izvornog latinskog značenja pojma “identitas” do našeg shvaćanja pojma “identiteta”.⁴ U svakom slučaju, za koncept identiteta kao operativnog pojma u društvenim znanostima može se ugrubo reći kako je u pitanju znanstveni konstrukt koji se odnosi na samopoimanje neke osobe kao odvojenog, odnosno specifičnog i samosvojnog entiteta (tj. posebnog u odnosu na druge, dakako), odnosno na shvaćanje ljudi (npr. neke skupine individua) o samima sebi kao pripadnicima određene (specifične) grupe.⁵

Prema fenomenu identiteta, njegovoga nastajanja, održavanja i razvijanja, zauzimale su se u znanosti različite pozicije. Stoga prije nego krenem na glavni dio rada, nije na odmet spomenuti i dva najčešća, ili makar najsukobljenija pristupa.

Jedan od njih je *esencijalizam*. Najkraće rečeno, esencijalizam podrazumijeva postojanje nekakve biti stvari, čija bi odlika bila neponovljivost i stalnost.⁶ Prevedeno u svijet identiteta, moglo bi se reći kako esencijalistički pogled polazi od prepostavke da identitet prethodi pojedincu, čime zapravo determini-

⁴ Zorić D. 1991. 196.

⁵ In social theory and identity theory, the self is reflexive in that it can take itself as an object and can categorize, classify, or name itself in particular ways in relation to other social categories or classifications. This process is called “self-categorization” in social identity theory; in identity theory it is called “identification”. Through the process of self-categorization or identification, an identity is formed. In social identity theory, a social identity is a person’s knowledge that he or she belongs to a social category or group. A social group is a set of individuals who hold a common social identification or view themselves as members of the same social category. Through a social comparison process, persons who are similar to the self are categorized with the self and are labeled the in-group; persons who differ from the self are categorized as the out-group. Stets J. E., Burke P. J. 2000. 224-225. Vidi usput i: Riley A., Burke P. J. 1995.

⁶ Prema klasičnom esencijalizmu postoje osnovne istinite forme ili suštine; između različitih formi ne postoji kontinuitet varijacija nego diskontinuitet, a te istinite forme s vremenom se ne menjaju. Moderni esencijalizam čini verovanje da su izvesni fenomeni prirodni, neizbežni i biološki određeni. Delamater Dž. D., Hajd Dž. Š. 2002. 203.

nira ljudsko djelovanje; on percipira identitet/e kao fenomene prilično čvrsto definirane, oblikovane, kao unaprijed zadane pojave s određenom bitnosti koja je nepromjenjiva ili teško promjenjiva. Primjer bi esencijalističkog pristupa bio kada bi se recimo govorilo o "vječnoj danosti" neke narodnosti, ili religijske pripadnosti: kada bi se inzistiralo da netko tko je rođen od roditelja Nijemaca ili protestanata, ne može, i ne smije biti ništa drugo osim Nijemac ili protestant, jer bi to bilo "neprirodno", te ni njegovi potomci ne mogu biti ili postati nešto drugo, jer su to "nijemstvo" ili to "protestantstvo" zauvijek zadani i neizmjenjivi.⁷

Nasuprot takvom shvaćanju, u znanosti se pozicioniralo shvaćanje da je stvarnost društveno uvjetovana, te društveno konstruirana,⁸ pa se takav pristup naziva *konstruktivističkim*. To vrijedi, dakako, i za identitete, kao sastavni dio ljudske realnosti. Identitet se, dakle, gradi i razrađuje, odnosno mijenja, te bi u velikoj mjeri bio stvar subjektivnog izbora, koji ipak u određenoj mjeri

⁷ No, takva shvaćanja koja nazivamo esencijalističkim ne moraju biti prisutna samo kada je riječ o identitetu kao takvom, odnosno o nekoj društvenoj grupi, već i kad se radi o fenomenima društvene naravi u širem smislu, kao što je recimo jezik. Kao primjer takvog, esencijalističkog pristupa, samo vezanog za sferu lingvistike, a ne identitetnih odrednica i njihovih nositelja, može se uzeti jedna opaska De Saussurea, u kojoj govorio o pogrešnom pristupu nekadašnjih lingvista izučavanju različitih razvojnih pojava u jeziku: *Prvi jezikoslovci nisu shvatili prirodu fenomena analogije, koji su nazivali "lažnom analogijom"* (...) Svaki otklon od uspostavljenog reda za njih je nepravilnost, kršenje idealnog oblika. Do tog je došlo zbog iluzije svojstvene tom razdoblju kad su u prvobitnom stanju jezika vidjeli nešto više i savršeno, a da se pritom nisu ni zapitali je li prije tog stanja postojalo neko drugo. Svaka sloboda koja bi se uzela bila je za njih odstupanje od pravila, anomalija. De Saussure F. 2000. 241. Upravo zato naglašava: *Najozbiljnija metodska pogreška (...) sastoji se u tome da se neki fonetski zakon formulira u prezentu kao da su pojave koje on obuhvaća dane jednom zasvaga, a ne da se rađaju i umiru u dijelu vremena. Tako dolazi do kaosa jer se dokida vremenski slijed događaja.* Isto. 222. Te potom upozorava: (...) *izlažemo se opasnosti da u trajno svojstvo pretvorimo jednu izrazito povjesnu činjenicu.* Isto. 223. Za nas ovdje dakako nisu bitne jezične pojave same po sebi – razlozi zbog kojih se javljaju, načini na koje se one javljaju, niti okolnosti njihova nastanka – već nas zanima upravo pozivanje lingvista na "izvorno", "prvobitno", "nepromjenjivo", "vječno i trajno", te na nekakav "prauzor" kojem bi se sve trebalo pokoravati. Sve te navedene kategorije, odnosno misaoni sklop iz kojeg proizlaze njihove upotrebe u prethodnom primjeru, zapravo su podudarni s onime što se javlja u diskursu o identitetima kada se govorio o "prvobitnosti", "zadanosti", i "nepromjenjivosti".

⁸ Vidi detaljnije u izuzetnoj studiji: Berger P. L., Luckmann T. 1992.; kao i u: Delamater Dž. D., Hajd Dž. Š. 2002. 208-209. A usput vidi i važna opažanja o esencijalizmu i konstruktivizmu: Sekulić D. 2010. 28-45.

zavisi od društvenog okruženja (koje se, dakako, i samo mijenja).⁹ Društva nastoje utjecati na misli i ponašanje individue (ali i kolektiva), premda, kao što znamo, društvena stvarnost i kultura su rijetko kada uniformne, odnosno pojedinci i kolektivi nisu samo pasivni promatrači u svijetu društvenosti. No, ono što je ovdje bitno reći jest da ljudi stvaraju i održavaju različite društvene fenomene (među njima i identitet/e) putem društvene prakse, a time se stvarnost ispostavlja proizvodom društvene interakcije, odnosno: *mi kao ljudi konstruišemo svoje i tuđe identitete kroz svakodnevne međusobne susrete i druge društvene interakcije.*¹⁰

Razliku između esencijalističkog i kostruktivističkog stajališta dobro je sročio Sekulić: *Osnovni put osporavanja esencijalizma je upozoravanje na socijalne i kulturne procese na kojima su identiteti konstruirani i koji ih mijenjuju. Ako hrvatski identitet ne leži u hrvatskome genu, nego u složenom procesu sukoba, asimilacije i povlačenja granice prema "drugima", onda je jasno da on nije "objektivno" "biološki" ili povjesno dan i zadan, nego stvoren, konstruiran i podliježe rekonstrukciji. Nasuprot tom konstruktivističkom shvaćanju identiteta stoji esencijalističko, "objektivističko" shvaćanje, koje smatra da identiteti imaju neku svoju "suštinu", "esenciju", koja se nalazi iza provodne promjenljivosti i gdje je zadatak znanosti da otkrije tu suštinu. (...) S druge strane stoji socijalni konstruktivizam koji kaže da takve esencije nema i da razumijevanje identiteta nije ništa drugo nego razumijevanje povijesnoga procesa njegove konstrukcije. Iz tih dviju orijentacija izvlače se i fundamentalno različita pitanja koja možemo postaviti znanosti. Sa stajališta esencijalizma opravdano je postaviti pitanje o "pravom" identitetu. Mora postojati objektivni, znanstveni, "esencijalistički"*

⁹ Pritom se uzima da je realnost svakodnevnog života umnogome zajednička: *druge osobe opažaju realnost na umnogome sličan način, sastavljenu od sličnih događaja, osoba, radnji i reda.* Delamater Dž. D., Hajd Dž. Š. 2002. 210. Tu je krucijalna uloga jezika, jer nam on daje osnove na kojima formiramo smisao svijeta, odnosno osigurava nam značenje kojim interpretiramo doživljaje, omogućavajući nam istovremeno da podijelimo svoje iskustvo, te da vlastite doživljaje učinimo dostupnim drugima (usput o jeziku i identitetu vidi u: Thornborrow J., 2004.). Jezik nam obezbeđuje kategorije ili tipizacije koje koristimo da bismo klasifikovali događaje i osobe i da bismo ih doveli u red. Delamater Dž. D., Hajd Dž. Š. 2002. 210. Ta tipizacija stvarnosti vremenom se institucionalizira: *zajednička tipizacija ljudi i događaja vodi do stvaranja navike. Stvaranje navike čini da ponašanje drugih bude predvidivo, i podstiče aktivnosti udruživanja. Jednom kada tipizacija ili praksa postanu navika, to ih čini očekivanim, a mehanizmi socijalne kontrole razvijaju se da ih očuvaju.* Isto.

¹⁰ Ber V. 2001. 41.

način koji će odgovoriti na pitanje jesam li ja zapravo Hrvat ili nešto drugo. (...) Nasuprot tome, sa stajališta socijalnoga konstruktivizma to nisu pitanja na koja se može "znanstveno" odgovoriti. Znanost može samo rekonstruirati povijesni proces konstrukcije identiteta, kako se povlače granice prema "drugima", s tim da su u svakome času te granice porozne i redefiniraju se. To redefiniranje ne ovisi o nikakvim esencijama, nego o povijesnim i političkim procesima.¹¹

Identitet se, dakle, može oblikovati na različite načine: npr. putem komunikacije i djelovanja pojedinca ili skupina, može nastajati i razvijati se također i djelovanjem društvenih struktura i društvenih okvira na pojedinca ili skupinu, odnosno međuigrom svih ovih elemenata.¹² Identitet se stoga manifestira i kao rezultat igre moći, društvenih konflikata, zahtjeva za priznanje individue ili kolektiva i sl.¹³ Ono što je svakako bitno, jest da je proces identifikacije, kao proces određivanja istosti i različitosti, društvenoga karaktera, a time je i svaki identitet društveni (socijalni) i relacijski.¹⁴ Naime, identitet se formira u relaciji, tj. u odnosu prema nekome ili nečemu,¹⁵ stoga je važno istaknuti da taj odnos prema nekome ili nečemu predstavlja jednu od osnova oblikovanja identiteta. Dakle, fenomeni identiteta i identificiranja podrazumijevaju postojanje odnosa prema sebi i drugima.¹⁶ Odnos prema sebi (bilo pojedinca, bilo

¹¹ Sekulić D. 2010. 29-30.

¹² Pogledaj npr.: Burke P. J. 2004.

¹³ *Identitet je konstrukt koji nastaje iz suprotstavljanja jedne grupe drugim grupama s kojima je u doticaju.* Kalanj R. 2003. 56.

¹⁴ Cifrić I., Nikodem K. 2007. 332. Vidi usput i: Kalanj R. 2003. 56-62.

¹⁵ Primjera radi, pod relacijskim identitetom misli se na sadržaj (obilježje grupe) – relacijske dimenzije, prema kojemu se uspostavlja odnos prisnosti i koji se procjenjuje važnim za osobno pripadanje i ponašanje. Cifrić I., Nikodem K. 2007. 334. *In modern sociology (...) "relationalism" usually defines social human practices as ceaselessly re-constituted, re-shaped and re-organized by the on-going flow of the very structure of their reciprocal relations, and not merely by their respective personalities or identities. (...) In relationalism (...) "things are what they are because of their location and movement in a network or system of forces; they do not assume a fixed and constant position in the network because of their essential properties. A network is a field of relationships between nodes that vary with their relationships. A cell becomes part of the liver, not the brain, not because its inherent nature is to become a part of the liver, but because a complex interaction between the selective activation of its DNA, and the network of other cells to which it becomes linked, makes it so".* Tsekeris C., 2010. 140.

¹⁶ O "identitetu", "sebi", i "drugima" vidi u: Škvorc B. 2008. 7-12.; Lujanović N. 2010. 11-16.; Vignoles V. L., Schwartz S. J., Luyckx K. 2011. 6-7.

kolektiva) može značiti i svijest o sebi¹⁷ te o svojim obilježjima (i njihovim vrijednostima) u odnosu na (vrednovanje) obilježja nekoga drugoga (stoga se odnos prema sebi može promatrati i kao samoprocjena (pojedinca ili skupine) o "sebi").¹⁸ Zato su za identitet/e pojedinca ili kolektiva, odnosno društvenih skupina, posebno značajna ona obilježja koja ih čine prepoznatljivima u očima i svijesti "drugih", odnosno ona obilježja za koja oni smatraju da ih čine drugačijima od "drugih", posebnima u odnosu na "druge", dakle, koja ih čine "drugima" u odnosu na "druge".¹⁹ Pritom je krucijalno imati na umu sljedeće: *Svaka je identifikacija u isti mah i diferencijacija. U procesu identifikacije (...) na prvoj je mjestu upravo htijenje da se označi razgraničenje između "njih" i "nas", naime da se utvrdi ono što se naziva granicom. (...) Ono što razdvaja dvije etničko-kulturne grupe nije prvočno kulturna razlika (... odvojenost, "granica" stvara htijenje za razlikovanjem).*²⁰

Jedna "skica" za početak (tri razine promatranja identiteta)

Za početak ču tek skicirati pristup proučavanju identitetnih fenomena koji bi za cilj imao što bolje upoznavanje istih. Poželjno je da vodimo računa o barem tri *razine* (promatranja) identiteta koje su od značaja za istraživača, te na koje bi svakako trebalo obratiti pozornost i sve ih pokušati uzeti u obzir prilikom bavljenja identitetima.

U pitanju su:

- *ime*, odnosno ono što možemo nazvati *identitetnom oznakom* (i što se odnosi na *naziv* neke zajednice)
- *narav* identiteta, odnosno pitanje kakav je identitet, tj. o kojem se tipu identiteta radi (da li o vjerskom, staleškom, odnosno klasnom, etničkom itd.)
- *sadržaj* identiteta, tj. pitanje koje se dotiče raznih elemenata (npr. obrasci ponašanja, razni rituali i običaji, nošnja, i uopće folklor itd.) koji konstituiraju, ili bar karakteriziraju (tj. koji su karakteristični za

¹⁷ Usput vidi: Kihlstrom J. F., Beer J. S., Klein S. B. 2003.

¹⁸ Vidi npr.: Stryker S., Burke P. J. 2000.

¹⁹ Pod pojmom "drugi", odnosno "drugost", može se, naravno, podrazumijevati čitav niz sadržaja, tj. razlikovanje se može vršiti po brojnim osnovama.

²⁰ Kalanj R. 2003. 64. Vidi usput i: Schöpflin G. 2001. 5-9.

određeni identitet, odnosno zajednicu koja "posjeduje" tj. baštini taj identitet. Pritom istraživač problem *sadržaja* može promatrati s neko-liko "podrazina":

- a) obraćanjem pozornosti na one elemente koje pripadnici određene zajednice drže značajnima za svoj identitet i svoju međusobnu solidarnost (nezavisno od toga koliko značajnima te elemente možda doživljava sam istraživač);
- b) obraćanjem pozornosti na one elemente koje istraživač smatra značajnima za određenu identitetnu skupinu (nezavisno od toga doživljava li te iste elemente i sama ta skupina značajnima ili ne);
- c) obraćanjem pozornosti na *sve* elemente koji se mogu primijetiti i povezati s nekom skupinom: nezavisno od toga jesu li možda ti elementi, odnosno neki od njih, svojstveni i za neke druge zajednice (ova opaska također vrijedi i za a i b primjere); nezavisno od toga smatra li te elemente sam istraživač posebno značajnima ili ne, za identitet i postojanje proučavane zajednice te nezavisno od toga smatra li ih proučavana zajednica posebno značajnima ili ne, za samu sebe.²¹

Ove se navedene *razine*, dakako, daju istraživati, odnosno pokušati istražiti, sagledavajući fenomen identiteta kako iz perspektive *autopredodžbi*, tako i iz perspektive *heteropredodžbi*.²²

²¹ Naravno, podrazumijeva se da će od mjere u kojoj se, iz kojeg god razloga, neki kulturni elementi doživljavaju važnima za identitet neke zajednice, zavisiti i to koliko će se u svakodnevnom životu tim elementima pridavati pažnja od strane iste te zajednice.

²² Jasno, najpotpunije bi, odnosno najmanje manjkavo istraživanje bilo ono koje bi se uspjelo dotaknuti svih navedenih *razina* problematike – i to iz perspektive oba spomenuta tipa *predodžbi*. Vidi usput o nekim aspektima ove problematike u: Vignoles V. L., Schwartz S. J., Luyckx K. 2011. 4-5. O *auto* i *hetero* predodžbama biti će riječi niže u radu. Detaljnije o toj problematiki vrijedi konzultirati i: Dukić D. 2009.

Primjer jednog od mogućih pristupa proučavanju identiteta (i njegovih nositelja)

Za početak bih napomenuo kako pojam *identitetna skupina/identitetna zajednica* u ovom radu koristim kao kolokvijalan termin koji se odnosi na bilo koju (prepostavljeni) zajednicu koja ima neki (prepostavljeni) identitet, ne ulazeći pritom u narav tog identiteta (odnosno u pitanje radi li se o vjerskom, etničkom, regionalnom, ili kakvom drugom identitetu).

Historijska su svjedočanstva o nekome ili nečemu, s kojima se prilikom svojih istraživanja povjesničar susreće, moglo bi se reći neujednačena. Ti "izvori", kako ih često nazivamo, različitim su "profilima" i kreću se od raznih tipova pisanih izvora, do širokoga spektra različitih drugih vrsta materijalnih ostataka koji su nam ostali sačuvani iz ovog ili onog perioda prošlosti. Ipak, sva se ta svjedočanstva o prošlosti – ukoliko diskutiramo o identitetima – mogu ugrubo podijeliti na dva tipa svjedočanstava: svjedočanstva o *samome sebi* i svjedočanstva o *drugome*. Stoga bi se na ovome mjestu u raspravu moglo uvesti dva koncepta koja bi se odnosila na maloprije spomenuto "podjelu", odnosno na tipove svjedočanstava s kojima se susrećemo, a to bi bili – ovdje ih uvjetno tako nazivam – *unutarnji moment* i *vanjski moment*. *Unutarnji* bi se *moment* odnosio na percepciju samoga sebe i na svjedočanstva *o sebi*, dok bi se, s druge strane, termin *vanjski moment* odnosio na percepciju (nekoga ili nečega, tj. neke pojave) od strane promatrača, odnosno na svjedočanstva (izvana) *o drugome*. U znanosti je uglavnom uobičajeno ta dva "momenta" nazivati *autopredodžbom* i *heteropredodžbom*, stoga će se od sada te nomenklature držati u ovom radu.

Pritom je važno napomenuti da se imagologija,²³ u okviru koje se često koriste ovi pojmovi ("auto" i "hetero" predodžbi), kao istraživačka grana komparativne književnosti, primarno bavi *proučavanjem književnih predodžbi o stranim zemljama i narodima (heteropredodžbe) te o vlastitoj zemlji i narodu (autopredodžbe)*.²⁴ Ukoliko problem nastojimo sagledati (i) iz povjesničarske perspektive, ovdje nas načelno neće zanimati samo književne predodžbe, već bilo kakve predodžbe, odnosno izvori/podaci bilo kakve provenijencije, a koji

²³ Vidi detaljnije u: Leerssen J. 2007.

²⁴ Dukić D. 2009. 5.

svjedoče o nekome/nekima ili nečemu. Također, ne trebaju nas interesirati samo podaci o zemlji, ili samo podaci o narodu – već o bilo kakvom identitetnom fenomenu, odnosno pojedincu ili skupini ljudi za koje prepostavljamo da su posjedovali nekakav identitet. Ovo treba imati na umu, budući da time donekle modificiramo, odnosno proširujemo sferu interesa u odnosu na onu koja je najčešće (iako ne i isključivo) prisutna u imagologiji.²⁵

Dakle, možemo reći da nas, kada proučavamo određenu ljudsku zajednicu, te kada se konzultiramo s izvorima koji u ovom ili onom kontekstu o njoj svjedoče, zanima – ukoliko takva svjedočanstva postoje – što i kako ta zajednica (ili netko tko joj pripada) svjedoči sama o sebi. Ujedno nas zanima i što o dottičnoj zajednici svjedoči netko izvana, tj. eventualni promatrači (naravno, ukoliko ih ima). Jasna stvar, u takvim svjedočanstvima može postojati i mnogo više podataka od puke informacije o tome kako se npr. neka zajednica zove, odnosno imenuje, stoga bismo radi potpunijeg pojašnjenja koncept “auto” i “hetero” predodžbe mogli nadopuniti konstatacijom kako se koncept *autopredodžbe* ne odnosi samo na to kako netko sam sebe percipira (tj. prepoznaje), odnosno kako netko sam sebe naziva (odnosno identificira) – nego i na sva druga svjedočanstva koja je netko posvjedočio, te ostavio o samome sebi; dok se koncept *heteropredodžbe* ne odnosi samo na to kako netko *izvana* (npr. promatrači, putopisci, kroničari itd.) prepoznaje (ili recimo imenuje) neku osobu/grupu ljudi koju promatra – nego i na sva druga svjedočanstva od strane nekog promatrača, odnosno “izvanjca”, koja je taj promatrač (ili više njih) ostavio o nekoj zajednici koja nas zanima.²⁶

Ovo navedeno je tek skica, tj. pojednostavljeni prikaz. Naime, taj povijesni “netko”, dakle taj naš “promatrač” ili “svjedok”, ne mora nužno biti jedna osoba (iako naravno može), tj. ne mora se raditi o svjedočanstvu jedne individue, niti čak o nekakvom pisanom tragu, već se može raditi i o svjedočanstvima koja su npr. nastala kao rezultat nekakvog drugačijeg nastojanja šire zajednice, ili jednog njenog dijela. Tako bismo, primjera radi, pod *autopredodžbu* mogli svesti i kakve rimske freske koje prikazuju npr. scene iz seoskog života antičkih Rimljana, a koje su očuvane na zidu neke građevine iz rimskoga perioda. To

²⁵ Vidi još o imagologiji kod: Dyserinck H. 2003.

²⁶ U kontekstu rasprave o “auto” i “hetero” predodžbama, vidi usput za “etsko” i “emsko” kod kulturoloških istraživanja u: Rihtman- Augištin D. 1984. 15.; Supek-Zupan O. 1976. 57-76.; Spajić-Vrkaš V. 1996. 278.

bi nam, dakle, bilo svjedočanstvo koje su nam ostavili ili sami protagonisti tih rimskih seoskih rabota, ili (mnogo vjerovatnije) njihovi "sunarodnjaci" koji su bili zainteresirani za (slikovno) bilježenje stvarnosti koja ih je okruživala. S druge strane, neke od rimskih slavoluka koje su dali izraditi pojedini imператори, tj. one dijelove tih slavoluka koji, recimo, prikazuju bitke Rimljana s nekim od "barbarskih" naroda, odnosno s pripadnicima tih "barbarskih" naroda (u njihovim karakterističnim nošnjama, i s njihovim specifičnim oružjem i sl.), mogli bismo uzeti kao nešto što se može svesti pod *heteropredodžbu*, jer na neki način predstavlja (izvanjsko) svjedočanstvo o nekoj zajednici s kojom su se "izvanci" (u ovom slučaju Rimljani) imali prilike susresti. Ovakvih i sličnih primjera iz bliže ili dalje prošlosti, te iz raznih dijelova svijeta, ima dakako vrlo mnogo.²⁷

O subjektivnom i objektivnom (s obzirom na provenijenciju izvora)

Na ovome bih mjestu želio, za potrebu rasprave, u "priču" o (historijskim) svjedočanstvima uvesti još dvije "podjele", odnosno (pod)grupe – za koje također treba imati na umu da su proizvoljne, tj. uvjetne. Njih bi činila *subjektivna svjedočanstva i objektivna svjedočanstva*. Pitanje koncepta kako *subjektivnog*, tako i *objektivnog*, čini se nezaobilaznim kada se govori o ovoj temi, pa je potrebno pozabaviti se i time. Za početak vrijedi citirati poznato Carrovo stajalište koje se dotiče pitanja *subjektivnog* i *objektivnog* u povjesnoj znanosti: *U jednom ranijem predavanju već sam ustvrdio da se društvene znanosti – među njima i povijest – ne mogu prilagoditi teoriji spoznaje koja razdvaja objekt i subjekt i nameće strogo odvajanje između promatrača i promatranog (...). Činjenice u povijesti ne mogu biti posve objektivne jer su one postale povjesnim činjenicama samo na temelju značenja koje im je dao povjesničar. Objektivnost u povijesti – ako još uvijek želimo upotrebljavati uobičajeni termin – ne može biti objektivnost činjenice, već jedino objektivnost odnosa, odnosa između činjenice i interpretacije, između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.*²⁸

²⁷ Za primjere iz srednjeg vijeka i antike vidi u: Cameron A. 1992; Hölscher T. 2004. Usput, u kontekstu spominjanog imagološkog pristupa, vidi i zanimljive studije: Grorichard A. 1988.; Dukić D. 2004.; kao i korisne zbornike radova: Beller M., Leerssen J. 2007.; Alenius K., Fält O. K., Mertaniemi M. 2008.

²⁸ Carr E. H. 2004. 100.

Ne ulazeći u analizu same autorove izjave, ovdje bih se prije svega želio dotaknuti predmeta te njegove misli, naprsto kako bih pokušao makar površno oslikati neke aspekte problema s kojima se susrećemo, ako i kada u raspravu o (povijesnim) identitetima uvodimo koncepte *objektivnog* i *subjektivnog*.²⁹ Kada govorimo o *objektivnom*, upotreba će tog pojma dakako zavisiti i od razine s koje se gleda na proučavani fenomen, kao i od samog sadržaja koji dovodimo u vezu s tim terminom. Naveo bih samo dva primjera:

Prvi bi se primjer odnosio na situaciju u kojoj, recimo, imamo posla s pojmom *objektivno* kao sinonimom za "izvanjsko" svjedočanstvo o nekome ili nečemu – i to "izvanjsko" u smislu da potječe "izvana", dakle od nekoga tko dolazi izvan kruga same zajednice koju se proučava.

Drugi bi se primjer odnosio na *objektivno* kao "izvanjsko" – ali u ovom slučaju bi se radilo o "izvanjskom" kao nečemu što se odnosi na svjedočanstva o vanjskim, u smislu materijalnim (a ne duhovnim, odnosno misaonim), odnosno izvana uočljivim i prepoznatljivim, tj. izvana vidljivim (kulturnim) elementima koji "krase" neku zajednicu – nezavisno od toga jesu li svjedočanstva potekla od "izvanjca", ili od samih pripadnika promatrane skupine.

Što se tiče prvog primjera, kada dakle spominjemo *objektivno* kao "izvanjsko" svjedočanstvo, tj. *objektivno* u smislu (npr. pisano) svjedočanstva koje do nas dolazi preko nekog "izvanjca" (dakle nekog tko nije izvorno pripadnik proučavane zajednice),³⁰ potrebno je primijetiti kako se često upravo na svjedočanstva koja nam o nekoj zajednici dolaze od nekoga izvana oslanjamо kada se bavimo razmatranjem povijesti različitih područja i zajednica koje su na njima obitavale. To je npr. slučaj s većinom skupina koje su naseljavale Balkan u rano srednjovjekovno doba – gdje nam za prvih nekoliko stoljeća njihove povijesti (npr. pisani) podaci potječu uglavnom iz stranih izvora (franačkih, bizantskih itd.), ali recimo i s mnogim zajednicama koje su naseljavale antičku Europu – o kojima nam pisane informacije gotovo isključivo potječu od helenskih i rimskih autora (tj. autora koji su pisali grčkim i latinskim jezikom). U takvim slučajevima nam je kategorija *objektivnog* zapravo neizbjježno povezana s onom *subjektivnog*, jer se u tom slučaju suočavamo i s (krajnje) uvjetno rečeno *objektivnim* svjedočanstvom – utoliko što nam se donosi po-

²⁹ Vidi usput ponešto o subjektivnom, objektivnom i sociologiji u: Sekulić D. 2010. 25-28.

³⁰ U ovom bi se slučaju impliciralo da *subjektivno* označava svjedočanstva nekoga iz same zajednice koja je u pitanju – u odnosu na *objektivno* koje bi dolazilo od nekoga tko je "izvanjac".

gleđ promatrača, dakle osobe koja promatra neku zajednicu, ali ne živi nužno njihovu svijest, i ne dijeli nužno njihov sustav vrijednosti, ili njihove običaje, već ih možda tek bilježi. S druge strane ujedno nesumnjivo imamo posla i sa *subjektivnim* svjedočanstvom – utoliko što nam se daje pogled iz perspektive neke osobe, tj. ličnosti, a time je i samo svjedočanstvo u određenoj mjeri neizbjegno *subjektivno*. Iz te perspektive gledajući, možemo reći kako nešto što bi se moglo nazvati *objektivnim* u “punom smislu” te riječi zapravo i ne postoji, budući da su ljudska svjedočanstva gotovo uvijek obilježena nekim specifičnim kontekstima u kojima su nastajala, emocionalnim i drugim stanjima onih koji su ih bilježili i tome slično.

U slučaju drugog primjera, kad govorimo o *objektivnom* kao nečemu što se odnosi na svjedočanstva o “izvanjskim” u smislu: izvana uočljivim, odnosno izvana vidljivim elementima koji “krase” neku zajednicu,³¹ tj. koji svjedoče o njoj, opet nailazimo na opravdane razloge za oprez. Tu, naime, možemo imati posla s podacima koji do nas dolaze kako preko *autopredodžbe*, tako i putem *heteropredodžbe* – i mogu se odnositi na razne fenomene poput npr. podataka o “narodnoj” nošnji,³² kultovima, te uopće folkloru, pa zatim govoru, ali i podatke u vidu materijalnih ostataka: poput nakita, oruđa, oružja, zatim arhitekture itd. Ovdje se dakle može raditi i o informacijama koje su do nas stigle putem svjedočanstva nekog autora, odnosno nekog pisanih izvora o danim kulturnim karakteristikama neke skupine, ali se može raditi, recimo, i o arheološkim ostacima koji nam svjedoče o nečijoj kulturi, odnosno kulturnom stvaralaštvu.

³¹ U ovom bi se slučaju impliciralo da *subjektivno* označava *samoizjašnjavanje*, tj. *samopoimanje*, odnosno *unutarnju*, psihološku, tj. na prvi pogled “skrivenu” dimenziju neke proučavane pojave (osobe, ili grupe ljudi) – u odnosu na *objektivno* koje bi prije svega označavalo *vansku* dimenziju, tj. odnosilo se na materijalne manifestacije i na izvana uočljive karakteristike te proučavane pojave.

³² Pojam *narodna* ovdje stavljam pod navodnike jer se ponekad iz znanstvenog diskursa stječe dojam da su jedine “narodne” nošnje – i uopće “narodni” običaji – oni seoski, tj. oni iz ruralnih sredina, kao da u gradovima ne živi “narod” koji također ima običaje i vjerovanja, već valjda nešto drugo. To je, dakako, pogrešna percepcija, dijelom uvjetovana i kulturnim nasljeđem koje je dobrano ruralno (ili se barem ta percepcija stvarala, tj. ta ruralna dimenzija kulture (pre)naglašavala) – a iz kojega dobar dio svog sadašnjeg kulturnog oslonca crpe mnoge suvremene jugoistočnoeropske nacije. O tom se problemu *narodnog*, te nesrazmjeru u inzistiranju na ruralnim elementima kulture u odnosu na urbane, ponešto može naći u: Ivančević R. 1999. 228-229.; te kod: Rihtman-Auguštin D. 1984. 186.

Za ovaj se profil izvora, tj. svjedočanstava, također može navesti određene probleme vezane za "objektivno", tj. "objektivnost". Recimo, na prvi bi se pogled možda moglo učiniti kako bi "objektivnije" *objektivno* svjedočanstvo, odnosno *nepristranije* "izvanjsko" svjedočanstvo o nekoj zajednici, tj. o nekom društvu, mogli predstavljati upravo razni tipovi arheoloških ostataka, odnosno elemenata materijalne kulture. Ali, ni tu stvari nisu jednostavne. S jedne strane, budući da su nam arheološki ostaci nasljeđe ostavljeno od neke konkretne zajednice, možemo se zapitati u kojoj je mjeri uopće moguće odvojiti samopoimanje te zajednice od onoga što ona stvara i ostavlja za sobom; dok s druge strane ipak moramo biti oprezni pri eventualnom zaključivanju o arheološkim ostacima kao o nečemu što bi bilo usko vezano uz samopoimanje neke skupine (a također treba voditi računa i o tome da može postojati više razina i tipova samopoimanja o kojima bi se u nekom konkretnom slučaju moglo raditi) – i to zato što je materijalno stvaralaštvo kao takvo (npr. obuća, odjeća, tj. nošnja, predmeti za svakodnevnu upotrebu, ili recimo arhitektura, kao i materijal koji se koristi pri gradnji) u velikoj mjeri vezano i za meteoroške, ekološke, geografske, i druge (dakle od ljudi i njihovog samopoimanja *nezavisne*) uvjete u kojima oni koji ga kreiraju žive. Zato je ovdje potrebno naglasiti kako je unatrag nekoliko desetljeća praksa poistovjećivanja raznih materijalnih (arheoloških) ostataka i – primjera radi – navodnog etničkog identiteta onih kojima su ti ostaci pripadali, tj. izjednačavanja nečije etničnosti i arheoloških ostataka koji bi o toj etničnosti navodno svjedočili, s pravom dovedena u pitanje, a zatim i odbačena od brojnih znanstvenika. Pojednostavljeni rečeno, kultura i etničnost ne mogu se *a priori* poistovjećivati, a kulturne se granice rijetko preklapaju s granicama etnosa/naroda.³³

Kao interesantan primjer možemo navesti dinarske prostore. Iz činjenice da postoje sličnosti u nošnjama kao i u mentalitetu, izvode se ponekad zaključci o "istorodnosti" dinarskih populacija, a koja bi proizlazila iz tih navedenih sličnosti. Za ovu raspravu pritom uopće nije bitno jesu li dinarske populacije (one s južnoslavenskih prostora) etnički ili jezični srodne (očito je da jesu), već je bitno to da se tek iz nošnje i mentaliteta to svakako ne može izvoditi kao zaključak. Etnička, ili recimo jezična srodnost Dinaraca – Srba,

³³ Nešto više informacija o toj temi, zajedno s pregledom dijela literature koja se tim pitanjem detaljnije bavi, donose npr.: Džino D. 2008. i Curta F. 2007.; a vidi usput i: Trubačov O. 2005. 43., 68., 70-71. 76-83., 119-120.

Crnogoraca, Bošnjaka i Hrvata – sigurno ne proizlazi iz njihove nošnje, niti iz mentaliteta. Naime, identičan, ili makar izuzetno sličan mentalitet imaju i Makedonci Mijaci, pa Grci po planinskim predjelima Moreje, tj. Peloponeza i Krete, zatim Talijani dijelova južne Italije, ili recimo sa Sicilije, kao i neke armenske grupacije s Kavkaza, da ne nabrajam dalje. Ta “srodnost” koja je zaista vidljiva u mnogim sferama poput nošnje (npr. karakteristične kape koje asociraju na našu dinarsku kapu, zatim odjeća od vune, kao rezultat uzgoja ovaca, tj. sitne stoke), potom slični glazbeni instrumenti, slični elementi arhitekture (kamene kuće), te neosporne sličnosti u mentalitetu (naglašeno patrijarhalni i često violentni tip ličnosti) – sve je to prisutno širom spomenutih mediteranskih prostora. No pritom, te srodnosti i sličnosti u običajima, kulturi i mentalitetu nisu rezultat nekakvog “narodnog”, ili recimo jezičnog srodstva, niti nekakvih “paleobalkanskih”, odnosno “paleomediteranskih” ostataka u našim kulturama, već prije svega geoloških, ekoloških, meteoroloških, odnosno klimatoloških i sl. uvjeta u kojima žive spomenute populacije. Radi se naprsto o tome da isti, odnosno slični uvjeti života utječu na stvaranje veoma sličnih navika, običaja, obreda, nošnji itd. Ali, kada ne bismo imali dovoljno izvornog materijala, te kada bismo sudili samo na osnovu tih “izvanskih” manifestacija, bez uvida u bilo kakve druge elemente kulture i identiteta nekih grupacija, možda bismo zaista bili u iskušenju da zaključimo kako su ove gore spomenute grupacije, tj. makar neke od njih koje žive blizu jedne drugima, “isti narod” ili da potječu od “istog naroda”.

U svakom slučaju, svjesna promjena i manipulacija izvjesnim segmentima materijalne kulturne baštine s ciljem stvaranja i održavanja, ili čak povećavanja razlika između “sebe” i “drugoga”, negdje je manje, a negdje više izvodljiva, a ponegdje je moguća tek u takvoj mjeri da ju je nerijetko dosta teško “izvana” (npr. na temelju sačuvanih materijalnih ostataka) uočiti – dakako, sve ovo pod uvjetom da je u određenim zajednicama i u određenim situacijama uopće postojala želja za produkcijom izvjesnih kulturoloških razlika tog tipa. Svakako treba imati na umu da su efekti indoktrinacije raznih vrsta u današnjim društvima često mnogo veći i dublji nego u prošlosti, jer je mogućnost dopiranja do nadubljih razina društva – zahvaljujući komunikacijskim medijima – danas enormna, i u načelu bitno veća u odnosu na ono što je u vezi s tim pitanjem bilo izvedljivo u mnogo daljoj prošlosti. Konačno, čovjek danas često može voditi vrlo uspješne “bitke” s prirodom, dok je u prošlosti to bilo znatno teže izvodljivo. Možda je danas, npr., izvodljivo da u okviru istog ekosistema,

istih geografskih uvjeta i identičnih meteoroloških prilika, jedna skupina ljudi razvije i održava posve drugačiju (ili bar znatno drugačiju) materijalnu kulturu, tj. vanjska obilježja, pa čak i etnopsihološki profil od neke druge grupe ljudi koja živi u njihovom neposrednom susjedstvu i s njima dijeli to prirodno okruženje. Ali, prije nekoliko stoljeća, a kamoli tisućljeća, takvo što bilo je daleko teže izvesti – posebno ako bi se u takav sustav željelo uklopiti najšire slojeve stanovništva – bar onim društvima koja nisu bila izrazito bogata i moćna te si nisu mogla dopustiti čak ni pokušaje takvih transformacija. Naime, da bi se postigla kakva-takva unificiranost ljudskog ponašanja i izgleda, potrebni su mediji, odnosno sredstva kojima bi se potreba za time konstantno promovirala i kojima bi se taj “ideal” uporno podražavao. Toliko učinkoviti mediji nisu postojali prije nastanka tiskarskog stroja i širenja njegove upotrebe, pa čak niti prije razvoja mnogih drugih društveno-ekonomskih tendencija koje su karakteristične tek za moderno doba. Dakle, sami materijalni preduvjeti za kontinuirani rad na uniformiranju društva bili su relativno slabi. To, dakako, ne znači da pokušaj uniformiranja nisu postojali, ili da nisu u izvjesnoj mjeri uspijevali, ali ako/kada i jesu, uglavnom su bili ograničeni na određene slojeve populacije (najčešće tzv. elitu).

Dobar primjer mogućnosti, tj. nemogućnosti postizanja takvih ciljeva, unatoč viševijekovnom upornom radu na tome, pokazuje (rimsko) kršćanstvo u Europi. Bez obzira na uloženi napor, u biti, uniformiranje je postignuto tek na najvišoj razini, razini kršćanske elite, uz dakako brojne i nezanemarive regionalne i druge razlike koje su se zadržale. Same kršćanske mase nisu nikada niti mogle biti obuhvaćene tim stupnjem uniformiranja vlastitog ponašanja i razmišljanja, a zadržala su se brojna praznovjerja, “paganizmi” i tome slično. Pritom, naravno, treba voditi računa o tome da je Rimska crkva bila daleko najbogatija srednjovijekovna institucija, pa je ona jedina i mogla takvo što pokušati, te postići kakav-takav uspjeh. Sve druge političke instance, čak i kad su operirale na mnogo manjem prostoru, i s mnogo manjim masama koje su možda željele navesti na uklapanje u određene obrasce ponašanja, imale su vrlo velike probleme.

S obzirom na sve rečeno, trebamo imati na umu da se ti “izvanski”, tj. izvana vidljivi elementi koji “krase” neku ljudsku zajednicu, dotiču i *samopoimanja*, odnosno da se *samopoimanje* (tj. o ono što zovemo autopredodžbom) u manjoj ili većoj mjeri dotiče i njih, iako i to (ta “mjera”) zavisi od konkretne situacije i konteksta, tj. od mnogo različitih faktora. Uz neke već ranije nave-

dene, poput meteoroloških, geografskih, ekoloških, i drugih uvjeta, tu možemo navesti i pitanje toga koliko dugo npr. postoji konkretna identitetna zajednica o kojoj se radi, kakav je tip političke, tj. društvene organizacije kod iste prisutan, odnosno koliko je spomenuto društvo kompleksno,³⁴ potom koji je stupanj materijalnoga razvoja konkretne zajednice, kakvo su ekonomsko i demografsko stanje te konkretne zajednice, zatim kakve su društveno-političke, ekonomski, demografske i druge okolnosti prisutne u okruženju te zajednice (tj. kod njoj susjednih društava) i još mnogo toga.

Pritom se nikako ne smije izgubiti iz vida nezaobilazna činjenica, koja je gore u tekstu već spomenuta, a to je da je i više nego čest slučaj da se nebrojeni kulturni elementi kod raznih identitetnih skupina preklapaju, tj. da kulturne karakteristike koje primjećujemo kod neke skupine nisu i ne moraju biti specifične samo za tu identitetnu skupinu;³⁵ te konačno da i razne kulturne karakteristike neke identitetne zajednice mogu biti transformirane i promijenjene, a da pritom ista ta zajednica i dalje zadrži svoj (npr. etnički) identitet.³⁶ Važno je na koncu naglasiti kako nam ti *objektivni* (tj. "izvanjski" – u smislu izvana uočljivi i prepoznatljivi) elementi češće svjedoče o povezanosti različitih identitetnih zajednica putem slične, tj. srodne kulture, nego o njihovoj razdvojenosti i međusobnoj "kulturnoj udaljenosti".³⁷ I u ovome slučaju, dakle,

³⁴ Za pitanje "kompleksnosti" društava detaljan pregled s analizama vidi u: Tainter J. 2007.

³⁵ Za ponešto o tome vidi u: Čapo-Žmegač J. 1999. 233-234.; Rihtman-Augustin D. 2001. 119.; Korunić P. 2006. 359-360.

³⁶ Vidi npr. kod Čaćić-Kumpes J. 1999. 9.

³⁷ Usput, o pitanju kulture kao faktoru "prepoznavanja", tj. kao beznačajnom faktoru za pokušaj "prepoznavanja" nekakvih etničkih "granica", odnosno etno-identiteta, može se naći npr. u: Vrcan S. 1999. 22-24.; Kordić S. 2010. 228-233.; dok za neke detaljnije informacije i shvaćanja o konceptu *kulture* vidi npr. u: Kale E. 1977.; Rihtman-Augustin D. 1984. 12-13.; Fabietti U., Malighetti R., Matera V. 2002.; Burke P. 2006.; West B. 2010. Ovdje želim još nešto napomenuti. Zamislimo situaciju gdje imamo nekoliko različitih identitetnih zajednica (različitih u smislu da na primjer svaka ima svoju identitetnu oznaku/etiketu/ime, tj. različito se naziva, i npr. čini posebnu političku cjelinu) koje u isto vrijeme baštine sličnu kulturu, odnosno neke segmente kulture koji su slični. Tu nije isključena mogućnost da će taj neki zajednički element kulture (bilo da je riječ o religiji, jeziku, sličnostima u nošnji i mentalitetu, ili nečem desetom) postati osnova za nekakvo identitetno približavanje, tj. razvoj shvaćanja kako su oni unatoč razlikama "srodnii", tj. čine "cjelinu" (dakako, pod pretpostavkom da ta svijest o srodnosti nije postojala već od ranije, tj. još u fazi prije nego su se te zajednice formirale kao nekakvi posebni entiteti). Pritom, te zajednice mogu ostati i dalje politički odvojene, imati i dalje različita

koncept *objektivnog* je prilično problematičan.

Ovdje je potrebna jedna digresija. Naime, čest je slučaj da se mnogi istraživači, posebno oni koji se bave tzv. nacionalnom poviješću, ponašaju, makar prešutno, kao da je njihova identitetna zajednica ili "izvorna" i "posve jedinstvena" (što su, najblaže rečeno, promašeni koncepti), ili da je upravo ona ta koja je prva "posjedovala" određene kulturne elemente – i koji onda iz posve neznanstvenih motiva počinju određeni kulturni tip, ili karakteristiku (ili čitav niz kulturnih odlika) proglašavati usko vezanima za tu konkretnu identitetnu zajednicu (dakle, najčešće istu onu kojoj sam taj istraživač pripada). Prema tome onda isti ponekad konstruiraju čitave "narodne genealogije" i proglašavaju tu favoriziranu zajednicu "izvorom" određenih kulturnih i tko zna kakvih još "posebnosti". Iz toga bi, dakako, proizlazilo da su sve ostale identitetne zajednice koje također baštine takve ili slične kulturne karakteristike samo "nusprouzvod", ili kakvo "potomstvo" ove "prvotne" zajednice koja je navodno tu kulturu ili stvorila, ili je prva preuzela, pa je tek zatim – udarivši joj svoj "prepoznatljiv" pečat (koji je najčešće "prepoznatljiv" tek dotičnim istraživačima, i jedino njima) – prosljedila drugima (kao da bi to, čak i kada bi bilo istina, samo po sebi bilo dokaz kakvog identitetnog "roditeljstva"). Nарavno, i ovdje bismo mogli postaviti pitanje gdje je nekakva "granica"? Na primjer, imamo recimo jedan *etnos* i on kroz generacije izgradi izvjesne kulturne

imena za sebe, itd., ali na onoj osnovi po kojoj su slične one mogu u isto vrijeme činiti jednu identitetnu cjelinu (pritom ne ulazim u pitanje koliko bi ta "cijelina" bila čvrsto povezana, odnosno "jedinstvena", budući da takve stvari uvijek zavise od konteksta, a on nije stalan već se mijenja). Takve su pojave svakodnevna stvar: npr. Srbi i Grci (tj. oni među njima koji su pravoslavni) čine, odnosno mogu sačinjavati, jedinstvenu identitetnu zajednicu "pravoslavnaca", dok su nesumnjivo u isto vrijeme i dalje u pitanju dvije različite identitetne zajednice u etničkom, ili recimo u jezičnom pogledu. Isto je sa Srbima i Bošnjacima, recimo. U pitanju su dva naroda, odnosno dvije etničke zajednice, ali u isto vrijeme Bošnjaci i Srbi, tj. oni među njima koji imaju svijest o tome i do toga drže, sjedinjeni su kroz činjenicu da pričaju slavenskim jezikom, pa su nesumnjivo identitetno gledajući i Slaveni. Na jednoj razini dakle, netko/nešto može biti dio jedinstvene identitetne skupine, a opet, na drugoj razini, istovremeno može činiti posebnu identitetnu zajednicu. Svi mi participiramo u različitim identitetima i tipovima zajedništva kroz svoj život. Identiteta je čitavo mnoštvo i oni se izmjenjuju, te ponekad prevagne jedan, a ponekad drugi ili treći tip zajedništva. Premda je ovo poznata činjenica, ipak je ovdje navodim zato da podcrtam potrebu za oprezom kada se govori o nekome ili nečemu kao "identitetu" ili dijelu neke "identitetne zajednice", jer se često dešava da se čak i istraživači ovih pojava toliko usmjere na samo jedan identitet, ili samo jedan aspekt identiteta, da nažalost smetnu s uma da nijedno ljudsko biće (a kamoli društvo) nije jednodimenzionalno.

karakteristike. I onda pod njegov utjecaj dođe još poneki *etnos* pa i njegova kultura postane srodna kulturi ovog prvog *etnosa* – kako ćemo imenovati tu kulturu? Imenom prvih, drugih, ili i jednih i drugih? Je li uopće potrebno bilo kakvo *etničko*, odnosno *identitetno* “imenovanje”? Lako je npr., ako *etnos* koji je izgradio određene kulturne fenomene, a koji su kasnije i od drugih preuzeti, “izumre”, tj. nestane (odnosno bude asimiliran, ili što već). Onda je relativno jednostavno raspolagati imenima i izmišljati porijekla, ili naprsto koristiti nazive koji odgovaraju onima koji su ostali za tim “izumrlim” *etnosom*. Ali ukoliko imamo situaciju da nekoliko različitih identitetnih (ne nužno i etničkih) skupina baštini neku sličnu, ili gotovo identičnu kulturu – kako se u tom slučaju postaviti? Postoje li “autorska prava” na kulturne fenomene, a ako ne, hoćemo li ih uvesti (isto vrijedi i za jezik kao kulturnu karakteristiku, posebno iz ove naše, balkanske perspektive)?

Na taj se problem osvrće Sokolović kada, govoreći o primjeru grčke kulture, kaže: *Kultura nastala u jednom narodu definira identitet tog naroda, ali narod čiji su najistaknutiji pripadnici stvorili tu kulturu ne definira tu kulturu kao etničku. Utoliko manje što je ta kultura postala općeljudska i vječna. S druge strane, to ne uključuje pravo da se vrijednostima koje su postale baštinom čovječanstva negira njihovo etničko porijeklo.*³⁸ Na ovaj je stav potrebno iznijeti nekoliko primjedbi. Kao prvo, rekao bih kako je daleko primjerenije govoriti o eventualnom etničkom (ili uopće identitetnom) “porijeklu” *stvaratelja* određenih kulturnih vrijednosti, nego o etničkom porijeklu *samih* kulturnih vrijednosti kao takvih – jer ipak trebamo razlikovati to dvoje. Dakle, kulturni artefakti nemaju “etničko” porijeklo, jer u pitanju nisu ljudi: isključivo je za ljude karakteristično forsiranje koncepta identiteta kao takvog, pa onda i etničkog identiteta. Osim toga, autor griješi i kada kaže da kultura koja je nastala u okviru jednog kolektiva, npr. naroda, definira identitet tog naroda. To uopće ne mora biti slučaj, a najčešće i nije. Najčešće zapravo određene kulturne pojave koje su nastale u okviru nekog kolektiva definiraju tek dio tog kolektiva, a ne čitav kolektiv.

No, osim ovih primjedbi, također se postavlja jedno načelno pitanje: zašto bismo uopće pojavu izvjesnih kulturnih fenomena promatrali iz “etničke”, “nacionalne”, tj. uopće, iz identitetne perspektive? Je li se recimo tzv. slavonska nošnja pojavila kao rezultat masovnog napora stotina tisuća Slavonaca da

³⁸ Sokolović Dž. 2006. 178. Vidi još detaljnije u: Isto. 157-163.

stvore neki kulturni artefakt ili naprsto kao povijesna slučajnost? Je li element "hrvatske nacionalne kuhinje" poput kulena i sl. prehrambenih proizvoda (inače karakterističnih za panonske prostore kao takve, a ne samo za Slavoniju) – kojem se u naše doba daje etiketa "izvornog hrvatskog" – nastao tako što je netko rekao "hajde da stvorimo neko jelo koje će biti izvorno hrvatsko i koje će biti napravljeno od hrvatskih sastojaka, hrvatskim rukama, samo za Hrvate"? Ili je to jelo nastalo naprsto zato jer su ljudi u Slavoniji bili gladni, a pri ruci su im bili određeni sastojci od kojih su mogli sklopiti upravo onakav proizvod koji nazivamo kulenom? I na koncu, što znači "negirati etničko porijeklo" nekog kulturnjaka, ili autora nekog kulturnog proizvoda? Otkud mi uvijek možemo znati je li netko stvorio nešto iz "etničkih" pobuda? Je li Marin Držić pisao svoja djela zbog svog slavenstva, i što je još važnije, je li bio talentiran pisac zato što je govorio slavenskim, a ne recimo germanskim jezikom? Bi li u ovom drugom slučaju bio manje talentiran? Je li Nikola Tesla bio genijalan znanstvenik zbog svog srpstva, i imaju li samo Srbi talente i sklonosti za elektrotehniku ili strojarstvo? Na ovakvim banalnim primjerima zapravo vidimo koliko je uopće (pre)naglašavanje porijekla, ili navodnog porijekla (najčešće po etničkoj osnovi) neke osobe ili grupacije, kada se raspravlja o kulturnim fenomenima, neproduktivna stvar, koja najčešće ne objašnjava ništa o onome o kome se govorи, već mnogo više o onima koji tog nekog etiketiraju onako kako ga etiketiraju.

Jasno je, dakle, da ogroman dio artefakata i kulturnih fenomena, od "grčkog pisma", preko "arapskih brojki", pa do "dalmatinske kuhinje", nisu nastali planirano, od strane čitavih kolektiva, već su to fenomeni koji su često nastali posve individualno i nevezano za bilo kakve kolektive ili kolektivna nastojanja, odnosno kao rezultat sakupljanja, tj. taloženja iskustava brojnih generacija ljudi, dakle individua, ili manjih grupacija – te ih se ne može etiketirati kao rezultat jedne ideologije, ili djelovanja jedne grupe ljudi koja je pri stvaranju tih artefakata bila vođena jednom ideologijom. To, naravno, ne znači da nisu postojali ili da ne postoje fenomeni koji su nastajali, nastaju, ili su inspirirani i nekim upravo identitetnim (nacionalnim, religijskim, etničkim etc.) motivima i ideologijama. Ali, čak i ti kulturni proizvodi i artefakti koji nastaju kao rezultat ideoških motiva, nikad nisu rezultat kolektivnog, već individualnog nastojanja, ili nastojanja manje grupe ljudi (tzv. elite) unutar šireg kolektiva. I bez obzira želi li ta manja grupa ljudi te kulturne obrasce proglašiti kolektivnim dobrom i kolektivnim vlasništvom ili ih želi nametnuti nekom kolektivu,

nikad se ne dešava da te kulturne artefakte kao svoje prihvati čitav kolektiv kojemu je to namijenjeno, već samo jedan njegov dio.

O važnosti *autopredodžbe* za upoznavanje identiteta

Očito je da je međuodnos pojma *objektivno* i pojma *subjektivno* složen, posebno u kontekstu proučavanja prošlosti. Sami se termini mogu odnositi na različite stvari ili, bolje rečeno, na različite situacije i društveno-povjesne kontekste. Na primjer, to kako ja percipiram samoga sebe, nešto je što u načelu označavamo kao *subjektivno*. S druge strane, ako ja to nešto „svoje,” tj. *subjektivno*, iznesem „na svjetlo dana”, ja sam to na neki način *objektivizirao*. Jer, ako sam svoju *subjektivnu* (unutrašnju) realnost, tj. dimenziju (samopoimanje) izrazio npr. tako što sam pred drugima izjavio da sam budist, tj. preko svog (javnog) svjedočanstva je učinio prepoznatljivom, pa je time promatračima i istraživačima postalo poznato da ja sebe doživljavam budistom, to je moje samopoimanje „ja sam budist”, koje je izvorno bilo dio nečeg *subjektivnog* (daleko mog unutrašnjeg svijeta), ujedno postalo i *objektivnim*, odnosno postalo je javnom stvari i činjenicom – jer je npr. zabilježeno znanstvenim sredstvima, tj. istraživanjem.³⁹ Ili uzmimo npr. da imamo neku grupu ljudi, skupinu „A”, i da uz nju imamo i nekoliko drugih zajednica, tj. identitetnih skupina koje su povremeno u međusobnom kontaktu. Mogli bismo reći kako je npr. identitet koji skupina „A” pripisuje sama sebi – gledajući iz perspektive koja obuhvaća, tj. uzima u obzir sve spomenute skupine – *subjektivan* sve do momenta dok ne postane poznat i ostalim skupinama („B”, „C”, „D” itd.). Time je nešto što je bilo *subjektivno*, tj. dio svijesti i „znanja” samo te skupine koja je nosila dotični identitet, postalo dio šire sfere „znanja”, te se širenjem te informacije među ostale zajednice u susjedstvu pretvorilo u nešto što možemo nazvati *objektivnim*, tj. „znanstveno provjerljivom činjenicom” – jer sada to više nije tek nešto što je dio društvenog „imaginarija”, tj. svijesti samo skupine „A”, već je i dio „imaginarija” i svijesti jedne šire socijalne stvarnosti koja uključuje (tj. obuhvaća) i druge skupine („B”, „C”, „D”, itd.) koje su u nekakvoj interakciji sa skupinom „A”. Dakako, možda gore spomenute skupine naseljavaju npr.

³⁹ Inače, o *objektivnom* i *subjektivnom*, *objektivizaciji* i *subjektivizaciji* te uopće o brojnim pitanjima vezanim za društvenu stvarnost, nastanak, održavanje i transformaciju iste – a čija su razmatranja povjesničaru od velike koristi – vrijedi konzultirati: Berger P. L., Luckmann T. 1992.

jedan kontinent, dok na susjednim kontinentima postoje neke druge skupine koje ne poznaju ovaj prvi kontinent, ili tek površno znaju o njemu i njegovim stanovnicima, i nisu obaviješteni o njihovoј samopercepciji i običajima. Na toj "novoј", tj. široj razini, pojам "subjektivno" i "objektivno" očito dobiva novo značenje, jer nam u svijet društvenosti – ili onoga što bi intenziviranjem međusobne interakcije ta dva kontinenta i njihovih populacija moglo postati novim svjetom društvenosti – ulaze novi akteri. Stoga bismo mogli reći kako pitanje *subjektivnog* i *objektivnog* zapravo uvelike zavisi i od "reda veličine", tj. od razine s koje se nešto promatra, odnosno – pojednostavljeni rečeno – od toga bavimo li se u određenom momentu istraživanja s "makro" ili "mikro" razinom nekog problema i od toga uvažava li se dovoljno svaka posebna razina s koje u danom momentu razmatramo neki problem. putem raznih socijalnih kontakata nešto što je *subjektivno* može "postati" *objektivno*, i obratno, nešto što je na jednoj razini promatranja *objektivno*, u nekom širem kontekstu dobiva vrijednost *subjektivnog*, te se ujedno kroz te kontakte i komunikaciju ono što bismo nazvali *subjektivnim* i *objektivnim* zapravo isprepliće, tj. na neki način prožima.⁴⁰

Iz svega maloprije spominjanog proizlazi dakle i *objektivno* koje je vezano za *samopoimanje* (koje je subjektivna stvar, ali kad postane dostupna kao informacija i drugima, postaje objektivnom). Stoga, kada npr. govorimo o nekim nacionalnim i etničkim zajednicama, možemo kao *objektivno* tretirati i nečije *subjektivno* shvaćanje (dakle, zapravo osjećanje) o pripadnosti nekoj konkretnoj zajednici. Ovo spominjem stoga što nije rijedak slučaj da je za trenutak u kojem je neka takva samoidentifikacija zabilježena (posebno ako govorimo o nečemu što je bilo u daljoj prošlosti) zapravo jedino što po pitanju nekog identiteta (tj. pripadnosti identitetnoj zajednici) uistinu možemo tvrditi upravo to da u tom konkretnom trenutku taj *subjektivni moment* (samopercepcija, odnosno *samoidentifikacija*) ujedno predstavlja možda i jedini *objektivni moment* (u smislu: jedini koji je u danom trenutku "izvana", tj. *promatranjem* ustanovljiv). Dakako, to nadasve vrijedi u slučaju kada nemamo gotovo nikakvih drugih podataka o nekome ili nečemu, osim takvog čina samoizjašnjavanja koji nam je (preko nekog "posrednika") dostupan. A ako se tu još uzme u obzir i nerijetko preklapanje kulturnih karakteristika koje su često srodne, tj.

⁴⁰ A to često znanstvenicima otežava postupak klasifikacije i kategorizacije ili ga čak čini nemogućim.

slične za mnoge ljudske zajednice, tj. ako uzmemo u obzir da vrlo često mnogi kulturni fenomeni nisu isključiva karakteristika jedne identitetne skupine, već više različitih identitetnih skupina (stoga često ne mogu biti rabljeni kao jasan kriterij za "prepoznavanje" neke npr. etničke, ili nacionalne skupine), postaje jasno kako je često – što se tiče nečije pripadnosti određenim identitetima grupacijama, te mogućnosti "definiranja" nečijeg identiteta – *ono subjektivno ujedno i jedino što je objektivno* (tj. gotovo jedino što *objektivno* možemo u danom trenutku ustanoviti o proučavnome fenomenu).⁴¹

Budući, dakle, da su često "objektivni", tj. "izvanjski" kriteriji prepoznavanja, koje primjećujemo kod neke grupe u prošlosti – poput nošnje, arhitekture, pogrebnih običaja itd. – slični, ili gotovo identični, povjesničar će možda pasti u napast da zaključi kako je na tom nekom prostoru, u tom nekom periodu prošlosti, živio isti "narod", odnosno ista "etnička" ili uopće identitetna skupina/zajednica, budući da je čitav niz običaja i životnih okvira tim ljudima bio isti ili veoma sličan: pa ako im je kultura bila sroдna, mora da su se percipirali kao dio jedinstvene zajednice. No, kao što je već spomenuto, to uopće nije moralno biti tako, iako je, naravno, i moglo. Ali, kako bismo upotpunili neko istraživanje, i zaista mogli mirne savjesti reći kako smo dali sve od sebe da upoznamo neki istraživani fenomen, trebali bismo prvo konzultirati jedini "pravi"

⁴¹ Bilo bi, doduše, lako kad bi se izučavanje povijesnih identiteta, tj. njihovih nositelja svodilo samo na izučavanje, tj. registriranje etikete/imena kojom se neke skupine ili individue označavaju/etiketiraju. No, istraživanje povijesnih fenomena daleko je složenije, a i teško je zamisliti da će se istraživački interes zaustaviti samo na uočavanju činjenice da je negdje u prošlosti postojala neka zajednica koja se nazivala (ili koju su drugi nazivali) nekim imenom. Ipak, ovdje se vrijedi opet vratiti na ranije već citiranog De Saussurea, i njegova razmatranja o jeziku, jer su nam u kontekstu identiteta vrlo korisna: *Gramatičar je vrlo često sklon vidjeti pogreške u spontanoj analizi jezika; a zapravo, subjektivna analiza nije nimalo više lažna nego "lažna analogija"* (...) *Jezik se ne vara; samo, njegovo je stajalište drukčije, i to je sve. Ne može se uopće uspoređivati analiza pojedinačnih govornika i analiza povjesničara jezika* (...) *Jedna i druga analiza su opravdane, jer svaka zadržava vlastitu vrijednost; ali, na kraju, govornikova je jedina važna, jer se zasniva izravno na jezičnim činjenicama.* De Saussure F. 2000. 267-268. Dakle, prevedeno u svijet identiteta i identitetnih skupina, važno je da se pravi razlika između pogleda istraživača na istraživani fenomen, te istraživanog fenomena na samog sebe. Ono što De Saussure naziva "jezične činjenice", mi možemo nazvati "identitetne činjenice". Istraživač može istraživati koje god aspekte identiteta, ili prepostavljenog identiteta želi, ali na koncu, nositelj nekog (navodnog) identiteta je onaj kojeg se posljednjeg pita što je u tom identitetu i oko njega ključno – i radi li se tu uopće o nekakvom "identitetu" – jer on određuje "identitetne činjenice".

kriterij, odnosno, da budem precizniji, najvažniji kriterij, a to je onaj samih ljudi koje istražujemo: dakle, njihova samoidentifikacija, tj. *autopredodžba*.

Ako mi, primjera radi, nemamo niti jedan jedini pisani spomenik iz ranog srednjovjekovnog perioda u kojem bi se različita slavenska “plemena” s područja današnje Makedonije i sjeverne Grčke sama nazivala različitim imenima: *Strumljani*, *Vlaho-rinhini*, itd., a koja im daju bizantski autori, otkud onda znamo jesu li oni zaista činili posebne (etničke) zajednice unutar šireg slavenskog svijeta, sa svojim posebnim (etničkim) identitetima koje im pripisuju Bizantinci? Pritom, odakle znamo da im ta navedena imena naprosto nisu dodijelili njihovi grčki susjedi, prema nekom svom, nama danas nepoznatom kriteriju? Isto, dakako, vrijedi i za brojne druge antičke i srednjovjekovne grupacije (odnosno pretpostavljene grupacije), poput npr. *Dukljana*, s područja današnje jugoistočne Crne Gore i sjeverozapadne Albanije pa, recimo, *Timočana* iz današnje sjeveroistočne Srbije itd. Pritom, dakako, ne znači da se neke od spomenutih grupacija nisu smatrале i dijelom jedne šire slavenske jezičke skupine, odnosno jedne slavenske identitetne zajednice. Ali, jesu li u isto vrijeme predstavljali i posebne identitetne skupine (npr. po etničkoj osnovi), to je veliko pitanje. Ako nemamo pisani i jasno dokumentirani kriterij po kojem neki izvor naziva neku pretpostavljenu grupu ljudi u prošlosti nekim imenom i predstavlja ih nekim identitetom, odakle da znamo koji su kriteriji po kojem su autori tog/tih izvora radili svoju “klasifikaciju”? Jesu li “plemena” poput antičkih Labeata i Dokleata (s područja današnje Crne Gore) zaista bila posebna pleme ili etničke zajednice, ili su ih Rimljani tako nazvali i razlikovali nekom drugačijom logikom koja nama danas nije poznata ili nam je slabije poznata? Je li recimo rimska pojam “pleme/tribus”, kad je bio primjenjivan za etiketiranje pojedinih skupina u rimskome Iliriku uvijek bio jasno definiran? Je li odgovarao samopercepciji tih navodnih zajednica, ili su ga Rimljani koristili na način koji se danas kolokvijalno naziva “loose talk” (kao npr. kad još i danas, tj. u suvremeno doba, poneki promatrač sa tzv. Zapada narode (i druge identitetne zajednice) s Balkana nazove “plemenima” ili kad, recimo, poneku regionalnu, ili vjersku skupinu pogrešno “počasti” imenom “naroda”)?⁴² Ja-

⁴² Evo primjera koji dobro ilustrira ovaj problem: *Antropološka uporaba termina “pleme” za male, nezападне и изолирane zajednice bila je posljedicom nekritičkog preuzimanja kolonijalnih naziva i kolonijalne ideologije. Velik dio opisa afričkih i azijskih kultura s kraja prošloga i početka ovog stoljeća odnosi se na zajednice koje je kolonijalna administracija homogenizirala, imenovala i pretvorila u “plemena” posebnih kulturnih obilježja.* Tako je npr. E. E. Evans-Pritch-

sna stvar da primjedbe ovog tipa nisu vezane samo za situaciju kada nam se javlja koncept "plemena" u nečijem opisu "drugoga", jer ovdje uopće nije riječ o "plemenu" kao takvom već, generalno, o tome da kada god imamo posla s heteropredodžbama, tj. pogledom izvana na neku zajednicu, odnosno navodnu zajednicu, trebamo pokušati analizirati o čemu se tu zaista radilo. Tako, recimo, imamo mnogo slučajeva kroz prošlost da je nešto što nam neki povjesni izvor bilježi kao nekakav kolektiv zapravo bio pseudokolektiv. Odgovarajući primjer za to je slučaj antičkih "Ilira", koji su, krajnje pojednostavljeno, zapravo bili projekcija, odnosno konstrukcija rimsko-helenskog svijeta, dok u praksi o nekakvoj identitetnoj zajednici "Ilira", a kamoli o "narodu", pogotovo prije rimskog osvajanja zapadnog Balkana, ne možemo uopće govoriti.⁴³ Pritom treba reći da sve ovo ne znači da se iz nečega što je pseudoidentitet, i pseudokolektiv, zaista vremenom neće razviti i "prava" identitetna zajednica koja će svoj identitet makar dijelom bazirati i na karakteristikama ili navodnim karakteristikama koje su joj pripisivali ljudi izvana.⁴⁴

hard pisao o kulturi Nuera preuzevši ime "plemena" kojim su kolonizatori stotinjak godina prije objedinili nekoliko etničkih skupina u južnom Sudanu. Spajić-Vrkaš V. 1996. 276.

⁴³ Prečesto se indigena populacija antičkoga Ilirika prikazivala kao "više-manje romanizirani Iliri", što je danas besmislena terminologija s obzirom da je koncept "romanizacije" kao preuzimanja uniformnoga templata rimskosti u antici nepovratno uzdrman, dok o "Ilirima" kao zajedničkom identitetu željeznodobne populacije kasnijega rimskog Ilirika nemamo što govoriti jer se radi o pseudoetičkom kolonijalnom konstruktu mediteranskoga svijeta. Džino D. 2009. 42.

⁴⁴ Vidi usput interesantnu studiju koja se u izvjesnoj mjeri dotiče ove teme: Roymans N. 2004. Ovdje ću samo dati jedan primjer situacije o kakvoj govorim. Imamo različite identitetne grupacije na nekom prostoru, koje žive možda i posve nezavisno jedne od drugih, ili tek u nekakvim provršnim međusobnim vezama. Onda dođu stranci na taj prostor i okupiraju ga. Recimo da su ti stranci Britanci, odnosno Anglo-Kelti, i da su okupirali ono što danas zovemo Australija. Na tom prostoru živjele su desetine različitih jezičnih i etničkih, i uopće različitih identitetnih zajednica koje su mogle, ali nisu morale, imati (a često i nisu imale) veze jedne s drugima. No, iz perspektive čovjeka "bijele kože" svi ti "tamnoputi" ljudi bili su "drugi". Stalnom upotreboru, vremenom je za njih postalo uobičajeno ime "Aboridžini", što je izvedenica iz latinskog jezika i znači "urođenici". Taj pojam, dakle, zapravo ništa ne označava ukoliko pokušavamo preko njega shvatiti ponešto o tim ljudima. Ali, iz perspektive britanskih doseljenika, bio je koristan. No, putem upornog korištenja došlo je do toga da danas potomci tih "urođenika" etiketiraju sami sebe "Aboridžinima" na engleskom jeziku, a kako mnogi od njih više i ne pričaju svoje stare, predkolonijalne jezike, zapravo pojam "Aboridžin" često biva jedini termin koji i oni sami poznaju za sebe. Vidimo, dakle, dobar primjer kako jedan pojam koji je u biti posve besmislen utoliko što uopće ne uvažava samopercepciju nekih ljudi, postaje putem okupacije, indoktrinacije, te kolonijalizma, dijelom autopredodžbe, odnosno samo-

Ovdje je također potrebno podcrtati da to što stavljamo naglasak na samopercepцију,⁴⁵ ne znači da se u izvjesnoj mjeri nećemo složiti sa shvaćanjima poput ovog: *Identitet je uvijek kompromis, neka vrsta "dogovora", između osobno definiranog samoidentiteta i heteroidentiteta ili egzoidentiteta definiranog od drugih.* (...) Hoće li samoidentitet imati više ili manje legitimnosti nego heteroidentitet, to prije svega ovisi o karakteru relacione situacije, naime o odnosu snaga među grupama, o "igri moći i isključivanja";⁴⁶ odnosno: *A common theme in these perspectives is the idea that identities cannot be established by individuals on their own—claims to a particular identity need to be recognized by a social audience if they are to be secure.*⁴⁷ No, pritom moramo imati na umu da bi nas manje trebalo zanimati je li nečiji identitet "osiguran" ili "legitimiziran" jer je na koncu i to relativno: neki identitet može danas biti "priznat" da bi već sutra bio osporavan. Istraživač bi, svakako, trebao nastojati ustanoviti poklapaju li se, ili ne, auto i heteropredodžbe; a pritom je jasno da će istraživač, ukoliko želi dati ozbiljan i utemeljen pregled nekog fenomena koji istražuje, nastojati problem sagledati i iz perspektive promatranoga fenomena, kao i iz perspektive promatrača (ili susjeda/okupatora/države) – s kojim je promatrani fenomen u nekakvom pretpostavljenom odnosu.⁴⁸ No, i dalje ostaje kao činjenica to da je autopredodžba neke grupacije ili individue ključan element, bez čijeg upoznavanja naše istraživanje ne može pretendirati

etikete (dakle *autonim*) tih ljudi. Ovakvih primjera ima zaista bezbroj kroz čitavu povijest, i posvuda po svijetu. (Za prostor "novog svijeta", odnosno Sj. Amerike, N. Zelanda, Australiju, Kanade, i uopće tzv. Commonwealtha, čini se primjerenijim koristiti pojam Anglo-Kelti, nego Englezi ili Anglo-saksonci, zbog toga što je ogroman dio doseljenika u te krajeve, a koji je dolazio s područja "Britanskog otočja", osim engleskog, odnosno anglo-saksonskog, bio i keltskog porijekla (Škoti, Velšani, Irči, te keltsko stanovništvo Cornwalla) – ali je već tada koristio i engleski jezik (a nerijetko i samo engleski jezik, budući da su do tog perioda mnogi od njih bili već jezično asimilirani), te u tom smislu pripadao (i) engleskom govornom području.)

⁴⁵ Pogledaj usput u: Cast A. D., Stets J. E., Burke P. J. 1999.; Cast A. D., Burke P. J. 2002.

⁴⁶ Kalanj R. 2003. 57.

⁴⁷ Vignoles V. L., Schwartz S. J., Luyckx K. 2011. 3. Vidi usput i: Prelić M. 2005. 203-204. A vrijedi konzultirati i zanimljiv članak na ovu temu iz pravne perspektive: Jovanović M. 2009.

⁴⁸ Vidi usput dvije zanimljive studije: Page G. 2008. i Kaldellis A. 2008.; kao i vrlo koristan zbornik radova: Laiou A. E., Mottahedeh R. P. 2001.; koji se bave identitetima i percepcijama istih, uglavnom za srednjovjekovni period.

na ozbiljnost i potpunost.⁴⁹ Pritom nema sumnje da istraživač ima neka svoja istraživačka pitanja i interes na kojima ustraje, ali nikada ne smije zaboraviti da je, ako ne već najvažnije, a onda barem jednako važno i ono što proučavani fenomen misli o sebi i kako sebe vidi, tj. kako se video – ukoliko se radi o historijskom istraživanju. Ne može, dakle, istraživač nametati istraživanoj povesti svoje kriterije i svoju volju. Na koncu, naš kategorijalni aparat kao i naše teorije nisu tu da bismo u njih utrpavali povjesne fenomene, kao ni fenomene sadašnjosti, već da bismo ih pokušali bolje razumjeti. Onoga momenta kada se istraživač počne ponašati kao da predmet istraživanja postoji jedino radi njegovog istraživanja, tj. istraživačkog procesa, a ne istraživački proces radi razumijevanja samog tog predmeta/fenomena – tada čitavo istraživanje gubi svoju znanstvenu dimenziju.

Primjera za ovakve situacije ima zaista mnogo. Opterećeni suvremenim konvencijama i kontekstima društva, tj. društava u kojima žive – a koja imaju neke svoje interese i organizacijske principe – istraživači/povjesničari često polaze u svoje istraživanje upravo motivirani pitanjima koja su u njihovom društvu posve normalna, no nažalost, pritom često zanemaruju da ta ista pitanja i interesi nisu nužno bili aktualni i u periodu povijesti koji proučavaju. Po-

⁴⁹ Uzmimo za kraj u obzir i jedan suvremeniji primjer, koji nam otkriva donekle sličan problem. Brojni su kulturni obrasci i običaji, kao i vjerske navike kod Bunjevaca u Vojvodini identični ili vrlo slični. Je li stoga ispravan zaključak da svi Bunjevcici u Vojvodini čine jedinstven narod, ili čak naciju? Jasno da ne, i to zato jer dio Bunjevaca u Vojvodini sebe ne smatra posebnim narodom, već samo dijelom hrvatskog naroda, dakle Hrvatima bunjevačke provenijencije. S druge strane, dio Bunjevaca u Vojvodini za hrvatstvo ne želi niti čuti, i sebe smatra naprosto Bunjevcima, posebnim južnoslavenskim narodom, a ne dijelom hrvatskog naroda. Neki istraživač ili putopisac, površno promatrajući, možda će doći do zaključka da između ove dvije (dominantne) grupe Bunjevaca nema gotovo nikakve kulturne i vjerske razlike – pogotovo ne u izvanjskim/”objektivnim” elementima, pa čak ni u imenu kao takvom (i jedni i drugi su “Bunjevcici”) – te da stoga oni čine jedan narod. Ali, takav zaključak očito ne odgovara realnosti jer postoji bitna razlika u autopredodžbi – a ona je ipak *najvažniji kriterij*. I opet se vrijedi pozvati na De Saussura: *Povjesna je analiza samo izvedeni oblik iz govornikove. Ona se sastoji u tome da na jednom jedinom planu projicira konstrukcije iz različitih razdoblja. Jednako kao i spontano razlaganje, ona ide k prepoznavanju podjedinica koje ulaze u riječ, samo što ona čini sintezu svih podjela provedenih tijekom vremena radi upoznavanja one najstarije. Riječ je kao zdanje kojem smo u više navrata promijenili unutarnji raspored i namjenu. Objektivna analiza sabire i slavi jednu na drugu te uzastopne raspoložile; ali za one koji u kući žive raspoložila je uvijek jedna.* De Saussure F. 2000. 268. U ovome je citatu dovoljno samo zamijeniti pojmove “rijec”, odnosno “kuća”, s nama ovdje zanimljivim pojmom “identitet” i odmah dobijamo jasnu sliku poželjnog istraživačkog pristupa kod proučavanja identiteta.

đimo od jednog jednostavnog primjera – u ranom srednjem vijeku u gradovima poput Splita ili Zadra, uz starije, romanofono stanovništvo, veoma se brzo javlja i novoprdošlo slavofono stanovništvo iz zaleđa. Oni žive skupa, miješaju se i stvaraju novu sredinu. Budući da je u suvremenoj Hrvatskoj "hvatstvo" jako aktualan pojam i fenomen, opterećeni tim kontekstom, istraživači traže hrvatstvo i dokaze o njemu i u prošlosti. A ako ga nema, onda će ga nerijetko "proizvesti", budući da konstruiraju prošlost na osnovi onog misaonog aparata koji im je prvi na raspolaganju, a to je sadašnjost. Tako će, recimo, povjesničar istražujući društvenu sredinu rano-srednjevjekovnog Splita tražiti "Hrvate" u tom gradu. Tražit će dokaze "hrvatskosti" te sredine ili jednoga njenoga dijela. Samo po sebi to možda i nije problem. Ali, taj pristup postaje problem kada se zbog njega zanemari kontekst onoga vremena i prostora i posve smetne s uma da naša današnja opterećenost nacionalnim identitetima nije uvijek bila prisutna. U srednjem vijeku, recimo, vrlo je često klasna, odnosno staleška pripadnost bila daleko važnija društvena činjenica nego nekakvo etničko porijeklo ili jezična pripadnost i sl.⁵⁰ Dakle, ako pogledamo povjesnu stvarnost primorske komune u srednjem vijeku, tamo nećemo naići na inzistiranje na nečijem "romanstvu" ili "hvatstvu" nego prije svega na nekim drugim " vrijednostima". To nužno ne znači da povjesničar nema pravo pitati se o tome koliki je, recimo, bio postotak ljudi koji su pričali slavenskim/hrvatskim jezikom u Splitu u 12. st. – već to znači da taj povjesničar mora uvijek imati na umu da to kojim je netko jezikom pričao, u splitskom kontekstu tog doba nije igralo ni približno onaku ulogu kakvu bi suvremeni povjesničar želio tom problemu dodijeliti. U tom smislu, iz historijske perspektive to je pitanje gotovo besmisленo. To je "kriterij", odnosno pitanje koje je važno današnjem povjesničaru – ali je pritom možda bilo posve nebitno tadašnjem Spiličaninu. Neki autor, mrvareći povijest i posve promašeno interpretirajući povjesne činjenice, možda će stanovnike primorskih gradova dijeliti na "Slavene" i "Romane" – ali ti ljudi su u ono doba sebe prije svega dijelili na "Spiličane" i "nespiličane", ili na "Zadrane" i "nezadrane" (a čak ni unutargradske podjele u načelu nisu isle po jezičnoj ili etničkoj osnovi). Defekt se javlja, dakle, kada povjesničar interese i konvencije svojega doba i svojega konteksta stavi iznad realnosti društva i vremena koje proučava, te kada posve zanemari da je ono doba imalo neke

⁵⁰ Detaljno o srednjovjekovnom istočnojadranskom gradu u kontekstu raspravljanog vidi kod: Nikolić Z. 2003.

svoje konvencije i okvire koji se s današnjim uopće nisu morali preklapati. Dakle, za svaku ozbiljnu historijsku studiju, pa i onu koja se bavi identitetnom historijom, pitanje konteksta je naprsto nezaobilazno.

Gornji primjeri također ukazuju na potrebu za razlikovanjem između *dijakronije* i *sinkronije*, odnosno dijakronijskog i sinkronijskog pristupa istraživanom fenomenu. Iako De Saussure u dosad navođenim citatima govori o fenomenu jezika, njegova su opažanja u biti posve primjenjiva i na pitanje identiteta, odnosno izučavanja identiteta, gdje također treba razlikovati ta dva pristupa.⁵¹ Pojednostavljeni, *sinkronijski* pristup bavio bi se "jednovremenim" prikazom identiteta, tj. izučavanjem identitetnog fenomena u određenom trenutku (ili kraćem vremenskom odsječku, tj. periodu) njegova postojanja. Pritom se, dakako, identitetni fenomen može promatrati iz različitih perspektiva, odnosno s različitih razina.⁵² *Dijakronijski* bi se pristup, s druge strane, bavio historijom identiteta, odnosno razvojem nekog identitetnog fenomena tijekom vremena. On, dakle, podrazumijeva proučavanje identiteta kroz vrijeme, tj. duži vremenski period, dakako analizirajući sve promjene, strukturalne transformacije itd. – koje je neki identitetni fenomen (odnosno njegovi nositelji) proživio kroz povijest.

Još malo o *autopredodžbi/samopoimanju*

Kod svih ranije navedenih perspektiva sagledavanja tzv. identitetne problematike možemo se baviti nekom vrstom "seciranja", tj. analize. Naravno, mogućnost za ozbiljnije bavljenje takvim nečim prije svega zavisi od toga jesu li izvori, tj. podaci koji nam govore o konkretnom identitetu, odnosno zajednici koja ga baštini, dovoljno detaljni.

Na primjer, kada govorimo o *samoidentifikaciji*, mogli bismo postaviti nekoliko pitanja – poput toga razmišljaju li nositelji nekog identiteta uopće o *naravi*, odnosno o karakteru svog identiteta? Ako da, kako je oni percipiraju, tj. analiziraju li svoj identitet i u kojoj mjeri? Može li, recimo, nacionalni identitet biti *nacionalni* u nekakvom "punom smislu" te riječi, ukoliko nositelji tog identiteta nisu niti svjesni njegovoga značenja ili nekakve njegove "definicije"?

⁵¹ Detaljnije o *sinkroniji* i *dijakroniji* (u lingvistici) vidi u: De Saussure F. 2000. 165-166., 215-218.

⁵² Za primjer toga vidi ranije poglavlje: "Jedna "skica" za početak (*tri razine* promatranja identiteta)"

To jest, je li npr. identitet *Hrvat* "potpun" – odnosno kakav je – ukoliko čovjek koji sebe naziva *nacionalnim* "Hrvatom" ne zna "definirati" (tj. objasniti) što je to *hrvatstvo* i što je sve to što njega čini *Hrvatom*, te ukoliko ne poznaje pojam *nacije* ili ga ne zna obrazložiti? Dakle, poznaje li neka prepostavljena identitetna zajednica takve koncepte i – ukoliko ih poznaje – razumije li ih, odnosno, ima li ih uopće potrebu razumjeti, te je li zapravo to uopće i važno?⁵³ Konačno, kao istraživači se možemo zapitati – čak i ukoliko (prepostavimo da) takva zajednica nema potrebe posebno razmatrati sve okvire unutar kojih se kreću njihovi identiteti i njihova društvena realnost – ima li potrebe, i ot-kud ta potreba, da mi razmatramo takva pitanja i razumijemo ih, te vodimo li dovoljno računa o razdvajaju svojih kategorijalnih i klasifikacijskih shema od misaonih shema svijeta prošlosti koji proučavamo, a koje često uopće nisu podudarne?⁵⁴ U svakom slučaju, imperativ je da sam istraživač obrati dovolj-

⁵³ Despite some authoritative claims to the contrary (...) 'identity' as well as its derivatives 'ethnic and national identity' have very specific and narrow spatial and temporal origins. As many anthropological studies show (...) the concept of identity is largely a European and Western creation. Concepts such as 'self', 'personality', 'character' or 'person' carry a set of fairly distinct meanings and images in different social worlds. In many non-Western contexts human collectivities are not conceptualised as presuming a bounded sense of social or individual agency. Unlike the Western or European concept of identity which is profoundly individualist and visualises collective behaviour in an individual, conscious, purposeful way, many non-Europeans operate with a very different understanding of collective and individual action. (...) Many non-European social milieus operate with a concept of self that has very little in common with their modern European counterparts where 'identity' is conceptually located in a linear vision of time with the strong sense of continuity and progression and within concrete material boundaries. Malešević, S. 2006. 22.

⁵⁴ In addition to its spatial exclusivity 'identity' has also very recent and thus limited temporal foundations (...) 'identity' is largely an invention of the modern age. The decline of the feudal order, intensive industrialisation, urbanisation, decline of religious authority and a parallel erosion of political legitimacy couched in terms of the divine origins of rulers have all had a decisive impact on the discovery of self. Modernity has diminished traditional social structure and its stable logic of differentiation and continuity. (...) factors that underpinned a sense of continuity (geography, community, employment, class, etc.) were destabilised; whilst those that provided a sense of differentiation (ancestry, social rank, gender, moral virtue, religion, etc.) were delegitimised'. Hence 'identity' was born when traditional communal ties started to weaken, when old hierarchies started to collapse and when the sense of individuality was re-discovered as something valuable but also dynamic, mobile and creative. Industrial capitalism and secularisation have helped redirect attention away from the medieval obsession with an after-life to self-actualisation and the accomplishments of individual goals in earthly settings. Analysing Jane Austen's novels (...) shows how understandings of social relations and a logic of individuality differ starkly in distinct historical epochs: there is no sense of 'identity' in late eighteenth- and early nineteenth-century

no pozornosti načinu na koji raspolaže pojedinim identitetnim odrednicama (odnosno terminologijom), tj. da kontinuirano kritički preispituje svoj vlastiti odnos prema identitetu/identitetima koji razmatra/proučava.

Jasna stvar, pitanje je *identiteta*, a posebno etničkog i nacionalnog identiteta, koji su u suvremeno doba vrlo popularne kategorije, još problematičnije ako se vratimo u prošlost – posebno dalju. Treba ozbiljnije problematizirati pitanje same upotrebe određene terminologije, ukoliko su – tj. u slučajevima kada su – fenomeni kojom ih označavamo tako slabo istraženi i poznati da zapravo često nismo sigurni s čime točno imamo posla. Ako i kada neku takvu zajednicu i imenujemo npr. kao *etničku*, moramo imati na umu da to u načelu vrijedi tek *uvjetno*. Konceptom *etniciteta* (kao i nekih drugih vrsta identiteta) – posebno kada se odnosi na dalju prošlost – treba raspolagati i više nego oprezno i voditi računa o tome da ta terminološka odrednica nije nužno adekvatna u nekakvom “punom smislu”, odnosno da se ne radi o konceptu koji bi u doba koje proučavamo nekome nužno morao biti relevantan. A kada bismo i mogli dokazati možebitnu relevantnost takvog koncepta (*etniciteta* ili *nacije* recimo), to samo po sebi ne bi značilo da se poimanje *etniciteta*, ili *nacije* kod nekadašnjih ljudi poklapalo s našim poimanjem istog (koje je uostalom problematično i još uvijek nedovoljno razjašnjeno) – jer, kao što znamo, značenja i sadržaji pojmova kroz povijest se mijenjaju. Stoga vrijedi imati na umu da se često radi o nazivima, odnosno terminologiji koju bi u prvom redu trebalo koristiti *uvjetno* i koja je tu možda prije svega da (putem klasifikacije i kategorizacije) potpomogne same istraživače, tj. da im olakša snalaženje u nepreglednom “moru” raznih povijesnih identiteta, odnosno povijesnih zajednica i “etiketa” za iste koje susrećemo istražujući izvore.

Kao primjer raspravljanog možemo spomenuti univerzitetske/sveučilišne “nacije” u srednjem vijeku. Kada su na pojedinim europskim sveučilištima etiketirali ljudi s određenoga prostora kao pripadnike neke “nacije” – ugarske, francuske, pikardijske, normandijske, engleske itd. – jasno je da nisu mislili na nešto što bi zaista bilo podudarno s današnjim poimanjem nacije, pogotovo onim (balkanskim, odnosno jugoistočnoeuropskim) koje podrazumijeva ljudi istoga jezika, običaja, etničkog porijekla i sl. Radilo se prije svega o zavičaju,

England since this is ‘a world in which individuality is complexly balanced with non-individualistic social forms of rank and patriarchal family’ (...) ‘Identity’ is a historical product of modernity which discovered the depths, potentials and ingenuity of the human self created on the ruins of the traditional order. Malešević. S. 2006. 23.

odnosno regiji iz koje se dolazi, te su prema tom kriteriju ljudi bili svrstavani u "nacije", premda nema sumnje da su "kriteriji" također mogli biti i politička vlast s čijeg područja dolazi učenjak, odnosno student. Tako su Hrvati mogli biti svrstani pod "Ugre", a recimo Velšani pod "Engleze", dok su jedno vrijeme na sveučilištu u Veroni studenti s raznih područja današnje Italije bili svrstani u čak 12 "nacija".⁵⁵ Tek u tom smislu regionalnog, tj. zemaljskog (pa čak i političkog) "porijekla", postoji izvjesna podudarnost tog koncepta sveučilišne "nacije" u srednjem vijeku s današnjim konceptom nacije, prvenstveno u zapadnoeuropskom smislu te riječi; dok je već njeno suvremeno shvaćanje u jugoistočnoj Europi mnogo jače obilježeno primordijalizmom (i esencijalizmom), pa jedva da ima dodirnih točaka sa srednjovjekovnom percepcijom sveučilišnih "nacija". Pritom, naravno, treba voditi računa i o tome da to što se koncepti nacije danas i prije 700 ili 800 godina ne poklapaju, ne znači da ljudi koji su bili etiketirani kao pripadnici neke "nacije" u to davno doba nisu osjećali neku privrženost toj svojoj "naciji". Potrebno je, dakle, voditi računa o tome da ne mijеšamo svoje današnje zamisli o identitetima, te o vrijednosti koju pojedini tipovi identiteta imaju ili trebaju imati, sa shvaćanjem nekadašnjih ljudi o tim pitanjima.

U svakom slučaju, može se reći da ljudi u prošlosti često nisu – posebno što dalje po "vremenskoj skali" idemo unatrag – raspolagali terminologijom (tj. dijelom terminologije) koju mi danas koristimo za označavanje pojedinih tipova identiteta, odnosno za klasifikaciju identiteta (npr. prema njihovoj naravi). U tom smislu, čini se izvjesnim da se pitanje npr. naravi nekog identiteta, kako ga mi vidimo, neće nužno poklapati s viđenjem (ako je isto uopće postojalo) koje su ljudi, tj. zajednice koje proučavamo, imali o vlastitom identitetu. Dakako, ne mora nužno biti da oni nisu analizirali svoje identitete i da nisu znali je li njihov identitet npr. vjerski, regionalni, politički, socijalni, ili kakav drugi (dakako, pod uvjetom da su te ili slične kategorije poznavali, odnosno da su ih međusobno razlikovali itd.). Ali, upravo tu i jeste problem: ako i podemo od pretpostavke da neki o tome jesu kontemplirali i vlastite identitete analizirali, odnosno promišljali, mi to često ne možemo (bar ne izravno) dokazati, odnosno, često ne možemo (za neke od njih) jasnije razaznati i dokazati jesu li neke od tih proučavanih grupa (ili pojedinaca u njima) – i u

⁵⁵ Vidi detaljnije o sveučilišnim nacijama npr. u: Le Goff J. 1982. 89-91. i Margetić L. 1995. 160-161.

kojoj mjeri – imale koliko-toliko “definirano” shvaćanje samih sebe. Pritom, i taj “pogled na same sebe” treba shvatiti umnogome uvjetno, jer brojni nam (a posebno pisani) tragovi uglavnom potječu od društvenih elita, a to nam često jako malo govori ili gotovo ništa ne mora govoriti o tome kako je sebe prosječan, tj. “običan” čovjek (a to znači i većina ljudi u jednom u društvu) percipirao. Dakle, naše su spoznaje o prošlosti doista i više nego ograničene. Naravno, pogled iz perspektive elite (ukoliko postoje dovoljno detaljna pisana i druga svjedočanstva) također može biti od koristi jer bismo iz njega možda mogli (iako vjerojatno tek okvirno – i to ne uvijek) pokušati npr. procijeniti smjer u kojem se eventualno s vremenom mogao kretati razvoj bar dijela socio-kulturnih i drugih sklonosti prosječnih ljudi u takvom društvu.⁵⁶ No, pritom vrijedi naglasiti kako je često posve nezahvalno procjenjivati kako je što moglo izgledati u životu prosječnog čovjeka prije tko zna koliko stotina ili tisuća godina, a sve na temelju nekakvih možebitnih socio-kulturnih tendencija i pojava koje su se eventualno javljale kao rezultat djelovanja elita u nekom društvu.⁵⁷ Što dublje “uranjamо” u prošlost, to nam je – očekivano, s obzirom na manjak povjesnih svjedočanstava – za većinu pretpostavljenih povjesnih identitetnih skupina sve manje poznato kako su one gledale na sebe i identitet/e koji su nosile. Moramo stoga biti svjesni mogućnosti da će nam takva pitanja za brojne povjesne identitete, odnosno njihove nositelje, vjerojatno zauvijek ostati nerazjašnjena.⁵⁸ Upravo zato što nam velik broj izvora za predindustrijsko razdoblje povijesti nije dovoljno detaljan u donošenju

⁵⁶ O “kulturnome pamćenju”, kao i političkim identitetima u (daljoj) prošlosti vidi opširno u: Assmann J. 2005.; a još o političkim identitetima i utjecaju političkih struktura na razvoj svijesti (npr. etničke) kod stanovništva: Weber M. 1976. 329-333., dok za dodatne aspekte problema “kolektivnog sjećanja” vrijedi konzultirati npr.: Halbwachs M. 1992.; Katunarić V. 1994.; Connerton P. 2004. Također, za neke osnovne informacije o “konstrukciji” pamćenja, tj. znanja i društvenoga sjećanja vidi zbornik: Assmann J., Hölscher T. 1988.; a za isto pitanje u kontekstu srednjovjekovlja vidi npr.: Popić T. 2007. Sličnu temu, samo na konkretnom primjeru iz srednjovjekovne prošlosti današnje Bosne i Hercegovine, obrađuje i Ančić M. 2008.

⁵⁷ Zaista se ne može dovoljno naglasiti *dvojbenost i uvjetnost* naših možebitnih zaključaka o onome što nazivamo povjesnom stvarnošću, tj. o određenim dimenzijama iste, posebno po pitanju identiteta. Usput, donekle vezano za ovu problematiku, vidi u: Džino D. 2008.; Isti. 2009.

⁵⁸ O slaboj, ili čak gotovo nikakvoj mogućnosti provjere toga što je i kako mislio i osjećao o *pripadnosti* kakovom *etnosu* ili *naciji* prosječan čovjek u daljoj prošlosti, vidi npr. u: Korunić P. 2006. 19., 105-106.

informacija o odnosu prosječnoga čovjeka prema kategorizacijama i samokategorizacijama, odnosno prema svom identitetu, taj nam važan dio osobnosti nositelja raznih identiteta u prošlosti zapravo ostaje nepoznat, ili tek djelomično poznat, čime dakako ostajemo zakinuti za značajan dio cijele slike, ali to je, nažalost, vrlo često neizbjježno. Zato je još važnije da istraživač, svjestan ograničenosti saznanja do kojih može doći, vodi računa o tome da ono čime raspolaže (budući da nije potpuno, niti na adekvatan način provjerljivo iz svih perspektiva) nije čitava slika povijesnog fenomena koji je u fokusu istraživanja, te vrijedi samo u određenoj mjeri, i to često tek kao nešto *uvjetnog*, tj. *arbitrarnog* karaktera.⁵⁹

Primjeri “muka po identitetu” – *kontinuiteti i kolektiviteti*

U identitetno-historijskim istraživanjima javlja se i zanimljivo pitanje *trajnosti* nekog identitetnog fenomena – interesantno kako za samog nositelja konkretnog identiteta, tako i za onoga koji ga promatra, tj. istražuje. Pitanje je dugotrajnosti te “izvornosti” identiteta – u suvremeno doba osobito etničkih – posebno važno upravo kada je vezano za neku vrstu kompeticije sa susjednim identitetnim skupinama. U moderno se doba (zbog tehnološkog i znanstvenog napretka) nesumnjivo može mnogo bolje i dokumentirane pratiti potreba i nastojanje identitetnih grupacija za stvaranjem percepcije o *dugovječnosti* njihova identiteta, njegova *kontinuiteta* i tome slično. Naravno, takvi su fenomeni primjetni i ranije: npr. kroz pisanja dvorskih kroničara u srednjem vijeku, koji su se u pisanju postavljali na taj način da su recimo svom vladaru, ili svojoj zemlji, nastojali dati legitimitet u nekim pitanjima – tendenciozno prikazujući neki povijesni događaj, ili bitku, ili porijeklo neke vladajuće dinastije, njene vlasti i sl.⁶⁰ Čak se stječe dojam da se na “originalnosti”, “dugovječnosti” i “(povijesnoj) utemeljenosti” identiteta, te na “neprekidnom kontinuitetu” nekog identiteta, inzistira jače i više nego ikad – ili je bar taj dojam prisutan zbog već navedenih razloga: širenja tehnologije, pismenosti,

⁵⁹ Za primjer takvog, opreznog i odmijerenog pristupa istraživanju, na osnovi materijala/izvora iz srednjovjekovne Ugarske, vidi: Berend N. 2001. 4-5.

⁶⁰ Ovdje vrijedi citirati jednu korisnu Sokolovićevu misao: *Čini mi se da “mit o porijeklu” igra značajniju ulogu upravo u onim slučajevima gdje je stvarno zajedničko porijeklo izgubljeno... Ovdje kao da vrijedi pravilo: gdje je porijeklo neizvjesnije ono se pod svaku cijenu nastoji dokazati, makar i mitologiziranjem.* Sokolović Dž. 2006. 149.

medija itd. U svakom slučaju, teško je diskutirati o kontinuitetu identiteta, tj. identitetne zajednice (etničke, ili kakve druge) bez postojanja kontinuiteta imena, tj. etikete, te bez postojanja (i dokazivosti) kontinuiteta nekakvih "definitornih obilježja" te identitetne zajednice – bili u pitanju mitovi, tradicije, predaje ili elementi materijalne kulture. No, zapravo, kada se dublje uđe u ovaj problem, postaje jasno kako je pričati o "kontinuitetu" bilo kojeg identiteta ili identitetne grupacije kroz prostor i vrijeme krajnje problematično.

Ako identitet gledamo kao *situacijski konstrukt*, odnosno kao fenomen koji je duboko kontekstualan, onda je savršeno jasno kako niti jedna identitetna zajednica nema neki duži kontinuitet jer je besmisleno tvrditi kako su situacije i konteksti koji okružuju neku grupu ljudi konstantni, tj. vječni.⁶¹ I na ovome bi mjestu zapravo svaka započeta rasprava na ovu temu trebala i završiti. Uzmimo kao ilustraciju primjer identitet Hrvata i ime "Hrvat". Jesu li, recimo, mitovi i predaje današnjih Hrvata isti ili bar približni mitovima i predajama nositelja imena "Hrvat" od prije 1000 godina? Jasno da nisu. Mitovi i predaje nekih Hrvata iz doba npr. kralja Zvonimira mogli su u sebi sadržavati, i mogli su se odnositi, samo na iskustva proživljena, ili makar poznata ljudima, u ono doba – tj. na iskustva koja su se nakupila u pamćenju do tog konkretnog razdoblja, dakle do 11. st. Ako s druge strane uzmemo u obzir suvremeni hrvatski nacionalizam, i shvaćanja o Hrvatima koja oni sami o sebi danas imaju, vidimo da tu ima jako malo (ako išta) "materijala" iz perioda do 11. st., a s druge strane, kako je mnogo mitova, ideja, predaja i sl., o onome što se dešavalo posljednjih stoljeća, a posebno posljednjih stotinjak godina. Evidentno je, dakle, da poveznice na sadržajnoj razini gotovo i nema. A shodno tome nema ni kontinuiteta. Zapravo, jedini "kontinuitet" o kojem bismo mogli govoriti nije sadržajni (u smislu mitova, predaja, samopercepcije, materijalno-kulturnih elemenata), već prije svega onaj na razini etikete/imena/identitetne oznake. Ono što Hrvate čini "povezanima" s njihovim navodnim precima iz 11. stoljeća nisu elementi kulture, jer oni ne igraju nikakvu značajniju ulogu. Kultura je, kao i svakodnevni život današnjih Hrvata, sličnija kulturi i svakodnevnom životu današnjih Francuza nego srednjovjekovnih Hrvata. Današnji bi se Hrvat daleko lakše snašao u kulturi življenja današnjega Austrijanca, nego u kulturi življenja Hrvata iz ranoga srednjeg vijeka. Ono što nekog čini

⁶¹ Dakako, ovo u izvjesnoj mjeri vrijedi i za individuu, a ne samo za grupu. Vidi usput: Burke P. J. 2006.

“Hrvatom” je, prije svega, ime. U tom smislu može se govoriti o kontinuitetu identitetne odrednice. Dakako da pritom postoje i izvjesna kulturna obilježja koja su srodnna onima od prije 1000 godina. Ali, ona sama po sebi ne znače ništa. Tek kad se preuzme ime “Hrvat”, netko zaista postaje Hrvatom. Ali, čak i ovdje susrećemo svojevrsni paradoks. Naime, u ranom srednjem vijeku ti ljudi sebe nisu nazivali “Hrvat” i “Hrvati”, nego se njihovo ime izgovaralo približno kao “Hrovatin” (već krajem srednjeg vijeka kao “Hrvatin”) u singularu, a u pluralu “Hrovate”,⁶² dok se latinski javlja u raznim oblicima: *Chrovati, Croati*, odnosno *Chrovatorum, Chroatorum, Croatorum*, dok je grčki oblik *Hrobatoi*. Pa čak i u tom smislu nema “kontinuiteta”, jer se danas to ime drugačije izgovara i piše nego u daljoj prošlosti. Jasno je pritom da je to rezultat jezične evolucije kroz stoljeća. Ali o tome se zapravo i radi. Sve evoluira i razvija se, odnosno, ne ostaje istim. Pa u tom smislu nigdje ne postoji kontinuitet, i on naprsto nije moguć, jer jedini je “kontinuitet” zapravo kontinuitet promjene, odnosno, heraklitovski rečeno – stalna samo mijena jest. Pojam bi, i koncept “kontinuiteta”, zapravo bilo najmudrije posve isključiti iz ozbiljnih znanstvenih diskusija na ovu temu jer je gotovo neupotrebljiv.

Ujedno, vrijedi imati na umu da unatoč tome što se jezik i kultura razvijaju i evoluiraju, identitet kao takav – samopercepcija, samopredodžba, samopoimanje – ne zavisi od njih na način kako se često misli. Identitet je fenomen svijesti i prije svega, ako ne i jedino, fenomen svijesti. On se može posredovati, tj. “prenositi”, da se tako izrazim, putem kulturnih artefakata. Na primjer, jezik je komunikacijsko sredstvo, sustav simbola putem kojeg ljudi međusobno komuniciraju, pa je u tom smislu identitet “prenosiv” jezikom, tj. putem jezika ja npr. nekome otkrivam svoj identitet. Ali – premda jezik može postojati, a također i kulturno stvaralaštvo – ukoliko ne postoji svijest “ja sam Hrvat”, tada nema hrvatskog identiteta. Mi ćemo nešto, neka kulturna obilježja, istražujući povijest označiti kao “identitet”, odnosno, možda ćemo nositelje nekih za nas (tj. u našim očima) specifičnih kulturnih obilježja percipirati kao predstavnike neke posebne “identitetne zajednice” – ali to je tek naša predodžba i ona uopće ne mora odgovarati realnosti na terenu. Veoma je važno da se to shvati: je li netko bio dio neke “identitetne skupine” ili nije, mi ne možemo sa sigurnošću znati samo na osnovi površinskih opažanja. Na primjer, tko god sebe ne smatra Hrvatom i za sebe ne tvrdi da je “Hrvat”, taj

⁶² Vidi detaljnije u: Katičić R. 1998. 225.; Isti. 2003. 40-41.

nije Hrvat i nema "hrvatski identitet". On pritom može nositi i "slavonsku nošnju" ili pričati dalmatinskom ikavicom, tj. čakavicom. On čak može putem genetike i genealnoških studija dokazati da je potomak porodice bribirskih knezova (Šubića). Ali, ukoliko on unatoč tome svemu sebe smatra "Slovencem" ili "Turčinom", a ne "Hrvatom", onda on nije Hrvat. Isto vrijedi i za gotovo bilo koju drugu identitetnu pojavu. Što "bugarsku nacionalnu kulturu" čini "bugarskom"? Neka posebna karakteristika koju imaju samo i isključivo ljudi koje smatramo "Bugarima"? Ne, već prije svega – ako ne i jedino – ime. Što je to "makedonska nacionalna kuhinja"? Ona zapravo ne postoji, to je tek termin bez jasnoga i definiranoga sadržaja. Naime, neku "odliku" koju se smatra "karakterističnom" za taj neki identitet, najčešće "karakterističnom" čini tek njeno etiketiranje tim identitetom, tj. tom identitetom oznakom. Neku "nacionalnu kuhinju" uglavnom čini "nacionalnom" tek ime te nacije, i malo što drugo, jer se sadržaji koji se smatraju npr. "bugarskim", "makedonskim", "hrvatskim" mogu pronaći i kod desetina drugih kolektiva. U biti je, dakle, ključna etiketa – jer tu, u sferi svijesti, tj. samosvijesti, odnosno *samoetiketiranja*, svaka rasprava o identitetu zapravo počinje i završava.

Dakako, time dolazimo do, za mnoge istraživače vrlo odbojne, činjenice da ako tako rezoniramo, onda za veliku većinu pripadnika ljudske vrste kroz povijest – sve do prvih popisa stanovništva koji su sadržavali nacionalne, etničke i sl. kategorije (pritom ne ulazim u vjerodostojnost tih popisa, način popisivanja, profesionalnost popisivača, obaviještenost popisivanih i mnoga druga vrlo važna pitanja) – mi zapravo ne možemo sa sigurnošću tvrditi kojem su od tih tipova identitetnih zajednica pripadali, to jest, kakva je bila njihova autopredodžba, i to naprosto zato jer nemamo jasne i nedvosmislene dokaze o toj autopredodžbi, odnosno o samoetiketiranju (etničkom, nacionalnom, vjerskom etc.). I to je zaista tako. Ali, političke i ideoološke potrebe često su jače od znanstvenog i profesionalnog principa, pa istraživači unatoč tome pokušavaju dati neke makar "približne" podatke i "okvirne" procjene za prošlost (posebno dalju), baveći se u biti najobičnijim nagađanjima. Ali, unatoč svim takvim nastojanjima, neupitnom ostaje činjenica da nagađanja nisu bila, nisu, niti će ikada biti znanost. Možemo i prepostavljati, i nagađati, i "opravdano" prepostavljati, i "opravdano" nagađati, ali sve to u biti ne mijenja ništa. Bez mogućnosti verifikacije neke prepostavke, odnosno njene empirijske potvrde, uvijek ostajemo u sferi nagađanja i to su naprosto granice naših "spoznaja" s kojima se moramo pomiriti.

Ujedno, kad pričamo o “kontinuitetima”, vrlo je važno razlikovati *samo-percepciju* od nekakve “povijesne realnosti” – barem one koju možemo opravdano prepostaviti, odnosno ustanoviti na temelju kritičkog proučavanja izvora. Možda neka skupina koja danas postoji smatra da je postojala kontinuirano kao identitetni fenomen tisućama godina. To je, ukoliko recimo znanost dokazuje drugo, a oni i dalje u to uporno vjeruju, možda problematično u psihosocijalnom smislu, ali u isto vrijeme je u određenoj mjeri čak i očekivano.⁶³ No, treba znati da sa znanstvenog aspekta tek samopoimanje neke današnje zajednice nikako ne može biti presudno za nas kao istraživače kada se bavimo pitanjem nekakvog “kontinuiteta” – jer nas interesiraju sve činjenice, odnosno što veći broj istih. Nečije samopoimanje, naime, ne govori nužno ništa o prošlosti te zajednice – već isključivo o njenom shvaćanju o sebi u trenutku i na prostoru u kojem je to samopoimanje zabilježeno.

Pritom se oko tog “samopoimanja” također javlja mnogo nejasnoća. Uz-mimo opet za primjer Hrvate. Znamo da je u spisu “De Administrando Imperio” (skraćeno: “DAI”) bizantskog cara Konstantina VII. Porfirogeneta zabilježena predaja o sedmero braće i sestara, o tome da potječu od “Bjelo-Hrvata” itd.⁶⁴ Je li zaista Hrvate na Balkan dovelo nekoliko braće i sestara i jesu li oni zaista došli iz nekakve “Bijele Hrvatske”, mi to ne možemo znati na osnovi tog svjedočanstva. Taj podatak, po svemu sudeći zabilježen u prvoj polovici 10. st., govori nam tek o tome da je u doba kad je svjedočanstvo zabilježeno postojalo shvaćanje da su se stvari tako desile. Pritom, jesu li se te stvari zaista tako desile, to nam samo to svjedočanstvo ne može otkriti. No, kod identitetnih mitova, kao što su i tzv. “etnički mitovi”, odnosno “origo gentis”, postoji još problema koji se daju spomenuti na ovom konkretnom primjeru. Naime, pitanje je tko je sve dijelio to shvaćanje koje je u “DAI” zabilježeno. Recimo, jesu li sami Hrvati, od kojih je bizantski autor ovu predaju po svemu sudeći (preko nekih svojih informatora) doznao, u nju zaista i vjerovali ili su je samo promovirali zato što im je iz nekog razloga odgovaralo da u nju vjeruju njihovi

⁶³ Kako je to Renan lijepo sročio: “zaboravljanje (...) pa čak i povijesna zabluda (...) je ključan čimbenik u stvaranju nacije te zbog toga razvoj historijske znanosti često predstavlja opasnost za [načelo] nacionalnosti”. Citirano u: Zertal I. 2006. 341. Ovdje nećemo pogriješiti ukoliko Renanovu riječ “nacija” promijenimo širim pojmom “kolektiv”, ili naprsto “identitet”, jer bit ostaje potpuno ista.

⁶⁴ Vidi npr. u: Bury J. B. 1920. 20.; Ostrogorski G., Ferjančić B. 1959. 30.

susjedi? Ni na to pitanje nam sama ta predaja ne daje odgovor. I na koncu, još zanimljivije pitanje: koji su to Hrvati pričali tu predaju i čuvali je? Dio Hrvata ili svi Hrvati? Njih 10%, 56%, ili samo 4%? Kako da mi to saznamo? Možda je do autora "DAI" ta predaja došla od nekih hrvatskih trgovaca, a možda od nekih plemiča. Opet, samo na osnovi te predaje, mi ne znamo točno iz kojih je krugova ona potekla. Stoga je prvi zadatak povjesničara ustanoviti pobliže krug iz kojeg potječe neka priča, odnosno informacija, a potom i kontekst njena nastanka, kao i okolnosti njene upotrebe Ali, jasna stvar da je to nemoguće uraditi za mnoge slučajeve u prošlosti. I eto nas opet u slijepoj ulici i pred često nerješivim problemom.

Radi ilustracije problema, uzmimo hipotetski da je ta predaja potekla od bliskih rođaka hrvatskog vladara i tako je, tj. tim putem, i došla do onoga tko ju je zapisao. Postavlja se pitanje: jesu li svi rođaci hrvatskog vladara vjerovali u nju ili je postojalo više predaja, ali je spletom okolnosti tek ova predaja ostala sačuvana? Posve banalan primjer: od nekoliko bližih i daljih rođaka čuo sam nekoliko sličnih ili manje sličnih predaja o porijeklu naše porodice. Gotovo u potpunosti se poklapaju jedino u tome što se slažu da je starinom naša porodica iz Crne Gore. Ali, skoro sve druge elemente teško je posve povezati jer svaki dio porodice, zavisno od toga gdje živi i u kojem je habitusu iznikao, ima neku svoju verziju: od toga iz kojeg mjesta u Crnoj Gori smo se raselili, do toga na koji je način naše prezime postalo ovakvo kakvo je danas, do toga kako se zove bratstvo/rod čije smo prezime nekada nosili itd.⁶⁵ Probajmo sad takvu situaciju prenijeti na prošlost, na stanje od prije 1000 godina, i zapitajmo se kako li je svoje porijeklo, ili navodno porijeklo, percipirao odnosno mogao percipirati neki hrvatski velmoža iz Knina, kako neki vlastelin iz Modruša, a kako neki sitni plemič/vlastelinčić iz Skradina? Pritom vrijedi napomenuti da uopće ne ulazim u to kako je svoje porijeklo gledao običan seljak, pastir, ili rob na galijama s područja srednjovjekovne Hrvatske jer tek je to nerješiv misterij. Ovdje govorimo o razdoblju kada je pismenost bila daleko rjeđa nego što je danas, pa se time automatski čovjek (rod, pleme) morao u većoj mjeri oslanjati na usmenu predaju. Ako je nešto napisano i fiksirano, onda takvo u danom dokumentu ostaje – dakako, pod uvjetom da netko taj dokument ne uništi ili ne manipulira njime. Ali, usmena predaja je živa stvar, kao i jezik, i njome se lak-

⁶⁵ Vidi ponešto o "porodičnom pamćenju" u: Halbwachs M. 1992. 54-83.; kao i važnu studiju o oralnim/usmenim tradicijama, odnosno predajama, i njihovom prenošenju: Vansina J. 1985.

še manipulira, i ona se ne može fiksirati onako kako pisani dokument može. Uzimimo da su se Hrvati zaista dоселili za vrijeme bizantskog cara Heraklija, u 7. st., kako navodi spomenuti srednjovjekovni spis, i zamislimo sada koliko je ta predaja (ili više njih) mogla doživjeti (ili doživjela) promjena u tih 300 godina od Heraklija do Konstantina Porfirogeneta. A pritom, ovdje nije riječ o jednom bratstvu, odnosno porodici, već o mnogo većem, odnosno brojnjem kolektivu, koji je već tada brojio na tisuće i tisuće ljudi, i čiji članovi nisu stalno bili u dosluku, i u redovitim kontaktima, niti su živjeli u istom selu, ili gradu, pa čak ni u istoj regiji – što je samo moglo olakšati da se tada postojeće predaje i shvaćanja lakše transformiraju i međusobno udalje jedne od drugih. Jasno, ako postoji službeni mit,⁶⁶ onda se njega “uređuje” npr. od strane dvora, vladara, elite.⁶⁷ Ali, nikad ne postoji samo jedan mit, odnosno jedna predaja, jer ne postoji ni samo jedan čovjek, već je u pitanju čitavo društvo, koje se sastoji kako od brojnih jedinki, tako i od brojnih grupacija (sa svojim vlastitim interesima, željama, percepcijama, planovima i sl.) koje to društvo sačinjavaju. Je li stoga ono što je Porfirogenet zabilježio bio “službeni mit”? ⁶⁸ Ako jeste, znači li to da ovi drugi mitovi (ili verzije mitova i tradicija koje su gotovo sigurno postojale, odnosno supostojale uz “službeni mit”) nisu “validni”? S nekakvog “službenog” stajališta ondašnjeg hrvatskog dvora možda i ne – ali, ovdje nam se nameće vrlo bitno i neizbjježno pitanje o tome koliko je to službeno stajalište zaista moglo imati utjecaja na svakodnevnu (samo)percepciju ljudi. Zapravo, ovdje se otvara i zanimljivo pitanje o tome možemo li uopće za neki kolektiv govoriti da njegovi pripadnici imaju svoj identitet – ili bi točnije bilo reći da imaju *identitete*? Naime, ljudi (još uvijek) nisu strojevi. Nismo kompjutori koji rade i misle isto, odnosno posve identično. Shodno tome, ne postoji hrvatski identitet, nego hrvatski identiteti – a njih je, pojednostavljeno

⁶⁶ O ulozi mita u konstituiranju zajednice vidi npr. u: Božić Blanuša Z. 2010. 319-320.; Hoppenbrouwers P. 2007.; Grubb J. S. 1986.; Gavrilović D., Despotović Lj., Perica V., Šljukić S. 2009.

⁶⁷ Vidi usput: Halbwachs M. 1992. 120-166.

⁶⁸ Ovdje navodim tek nekolicinu među mnoštvom izuzetnih studija koje se dotiču raspravljanje teme, fenomena “kolektivnog” i “kulturnog pamćenja” te izgradnje istog, kako u prošlosti, tako i u suvremeno doba: Funkenstein A. 1989.; Halbwachs M. 1992.; Marjanović-Dušanić S. 1997.; Bojović B. I. 1999.; Kansteiner W. 2002.; Assmann J. 2005.; Law J. M. 2006.; te zbornik radova: Erll A., Nünning A. 2008. A u kontekstu razmatranja srednjovjekovnih identiteta vrijedi konzultirati i vrlo koristan zbornik radova: Garipzanov I. H., Geary P. J., Urbańczyk P. 2008.

rečeno, onoliko koliko je i Hrvata.⁶⁹

Ovakvo postavljanje problema, i ovakav pristup mogu se doimati kao "potkopavanja" nastojanja za što jasnijim kategorizacijama i klasifikacijama. Ali, pritom treba voditi računa o tome da se ponekad pod "jasnim kategorijama" podrazumijeva skoro do besmisla dovedeno uopćavanje i pojednostavljivanje veoma složene historijske stvarnosti. Osim toga, jasne kategorizacije i klasifikacije ponekad naprosto nisu moguće. Na koncu, ne postojimo mi radi kategorija, nego one radi nas. Kategorije vrijede dok su primjenjive, a kad to prestaju biti, onda ih treba ili transformirati i prilagoditi realnosti ili odbaciti, a ne vršiti nasilje nad realnošću.

Dakle, kada god govorimo o društvenim fenomenima (vezanima za kolektive) kao što je identitet – bilo vjerski, bilo etnički, bilo stručni/profesionalni ili neki deseti – mi zapravo možemo govoriti jedino u *pluralu*: identiteti. I tako se dotičemo još jednog bitnog elementa društvenosti i kolektivnosti, ali i svijesti uopće, koji je nezaobilazan kod identitetnih studija te kod identitetne historije. Naime, koncepti kakvi su recimo etničko ili nacionalno hrvatstvo, srpstvo, makedonstvo, zatim vjersko katoličanstvo, pravoslavlje, judaizam i sl., zapravo nisu ništa drugo nego svojevrsni *idealtipovi*, odnosno, nešto drugačije, andersonovski rečeno, u pitanju su *zamišljene zajednice*.⁷⁰ Ali, u ovom, kontekstu to nisu tek idealtipovi stvoreni od znanstvenika, ili naprosto promatrača, koliko idealtipovi stvoreni od strane samih društvenih struktura, prije svega elita, s ciljem propagiranja nekih ideja te reproduciranja izvjesnih elemenata društvene stvarnosti, a kakvi su npr. i tzv. kolektivni identiteti.⁷¹

⁶⁹ Isto kao što ne postoji porodični, npr. marićevski identitet, nego identiteti. I kakvu je koji od tih naših zamišljenih Marića imao verziju porijekla porodice Marić u svojoj glavi, tako je i percipirao svoje "marićevstvo". Dakle, paradoksalno, ta porodica ima istu krv (dok kod naroda i etničkih zajednica to gotovo nikad nije slučaj), i isto prezime – ali je u velikoj mjeri određuje ipak svijest (tj. svijesti) onih koji je čine, a svijest nije i ne može biti ista, tj. posve podudarna. Stoga i ne postoji porodica Marić, već porodice Marić. One među sobom mogu osjećati manju ili veću bliskost, koja često zavisi od stupnja srodstva, ali one nisu "iste". Jasno, ima slučajeva da postoje male porodice koje imaju zaista samo jednu predaju o porijeklu. Ali čak i u tom slučaju, takve se porodice sastoje od više samosvesnih jedinki (od kojih svaka ima svoj um i volju), a ne od robota koji na isti način "misle", odnosno procesuiraju podatke.

⁷⁰ Detaljnije o konceptu "zamišljene zajednice" vidi u: Anderson B. 1990.

⁷¹ Mogli bismo zaključiti da se identitet hrvatske nacije formirao u drugoj polovici 19. stoljeća i u prvim desetljećima 20. stoljeća kao niz općeprihvaćenih, ali ne dokraj određenih mitologema. Iz toga "zajedničkog nazivnika" svatko je mogao uzimati što želi i odabirom sebi prihvatljivih

Naime, idealtip je misaoni konstrukt, odnosno teoretski model određene društvene pojave ili pojava – čija je svrha postojanja, odnosno zamišljanja, da istraživaču olakša istraživački proces.⁷² Ukratko rečeno – kako bismo što bolje mogli razumjeti stvarne odnose – mi konstruiramo idealne, nestvarne tipove, s kojima te stvarne odnose možemo usporediti. Ono što je ovdje najvažnije jeste da se idealtip izvodi iz realnosti, ali nije realnost, odnosno vjerna slika iste, jer predstavlja bitno pojednostavljenu i uveličanu, tj. prenaglašenu projekciju stvarnosti ili nekih aspekata stvarnosti. A upravo ova prethodna rečenica naglašava onu dimenziju idealtipskog koja nam omogućava da više-manje sve kolektivne identitete, makar uvjetno, označimo i tretiramo kao svojevrsne idealtipove, tj. da proces svake identitetne konstrukcije, kolektivizacije i konsolidacije, zapravo tretiramo kao svojevrsni proces *idealtipizacije* – najčešće pokrenut i inspiriran od strane samih društveno-političkih elita.

Dakako, iz perspektive istraživača i istraživanja gledano, treba imati na umu da svrha idealtipova nije u tome da u njih beskompromisno uklapamo realnost istraživanog fenomena. Naime, nerijetko se dešava da autori govore o tome kako je neki fenomen ili niz fenomena “devijantan” u odnosu na idealtip, ili da fenomeni koji se istražuju “odskaču” od idealtipa itd. No, takav pristup je pogrešan jer zapravo ništa ne “odskače” od idealtipa. Naprosto, neproduktivno je tvrditi da realnost, kakva god bila, “odskače” ili se “ne uklapa” u virtualije. Jer, idealtipovi su virtualija, odnosno virtualna stvarnost, tj. misaona kreacija, produkt istraživačevog uma – pa treba biti oprezan kada i ako se po idealtipu prosuđuje društvene fenomene.⁷³ Ovo prethodno naveo sam zato jer je vrlo interesantno primijetiti da upravo inzistiranje na tome kako je neki

elemenata kreirati vlastiti identitet. To bi značilo da je hrvatski identitet postojao kao nikad ostvareni ideal, a da su stvarno egzistirali samo parcijalni hrvatski identiteti, prilagođeni ideo-loškim potrebama njihovih nositelja. Budak N. 2010. 9. Na ovu temu vrijedi konzultirati i: Kordić S. 2010. 226-228., zatim vrijednu studiju: Malešević S. 2006., te zanimljiv zbornik radova: Malešević S., Haugaard M. 2002.

⁷² Idealne tipove možemo shvatiti kao pomoćna sredstva za opisivanje i proučavanje društvenih pojava, za formuliranje općih principa, tj. kao teorijske modele, analitičko oruđe, odnosno klasifikacijske sheme, čiji bi zadatak bio da olakšaju, odnosno omoguće, objašnjavanje (opaženih pravilnosti koje primjećujemo kod) istraživanog fenomena. Vidi usput za Webergove “idealtipove” u: Calhoun C., Gerteis J., Moody J., Pfaff S., Virk I. 2007. 205-217.

⁷³ Idealtipovi bi trebali biti tu da nam olakšaju snalaženje u vrlo složenom svijetu socijalnih gibanja, da nam pomognu stvoriti neku vrstu misaonog koordinatnog sustava zahvaljući kojem nećemo previše lutati prilikom svojih istraživanja. Ali, ništa manje nije naše lutanje ukoliko si dozvolimo da nam idealtip postane nekakvo vrhunsko mjerilo, a da nam realnost, što više

fenomen ili niz fenomena "devijantan" u odnosu na idealtip ili da "odskače" od idealtipa – a koji ponekad primjećujemo u znanosti – jeste u biti ono što je karakteristično i za samo društvo: na primjer, u slučajevima kada društvene elite i identitetni konstruktori proglaše nekog pripadnika kolektiva, ili grupu unutar kolektiva, "izdajicama", "devijantnima" ili recimo "nedovoljno velikim" Hrvatima, Srbima, katolicima, ili židovima. Tu se radi o nečemu što društvo, tj. elite etiketiraju kao "devijaciju" u odnosu na hrvatstvo, tj. "idealno" hrvatstvo (ili u odnosu na "idealno" – nešto) kakvim ga žele vidjeti elite, kakvim ga one žele prikazati i napraviti. Stoga je, kada govorimo o kolektivnom identitetu, tj. o kolektivnim identitetima, kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti, u pitanju zapravo projekcija, zamišljeni identitet, odnosno idealtip identiteta – i to je uglavnom tako kada god je u pitanju nešto što je kolektivnoga karaktera.⁷⁴

Zaista je, dakle, mnogo toga vezanog za fenomen/e tzv. kolektivnih identiteta prilično relativno, pa bi daleko produktivnije bilo toj tematici prostupati krajnje oprezno.⁷⁵ No, nažalost, mnogi se autori ne bave proučavanjem

"odskače" od tog idealtipa, postaje to "problematičnijom". Nikad ne treba zaboraviti da nije realnost problematična, već jedino idealtipovi.

⁷⁴ Zajednica – načelno – povezuje ljudе temeljem njihovih apriornih veza i usmjerava ih (ili prisiljava) u smjeru održavanja i unapređenja zajedničnosti. U velikom broju egzistencijalnih situacija kohezija zajednica proporcionalna je odricanju od vlastite osobnosti ili – tematski govoreći – zamjenom jednog identiteta (osobnoga) drugim (zajedničkim). Zajednica privoljava svoje članove na introjekciju, na pounutrenje onog zajedničkog, ili ih na zajedničnost prisiljava pravilima, nasiljem, terorom. (...) Najrasprostranjeniji oblici kolektivnog identiteta su rod, nacija i religija. Riječ je o tipu kolektiva koji – tradicionalno – smatramo zajednicom. Riječ je s jedne strane o pripadnosti velikim kolektivima kojima različiti pojedinci mogu pripadati na sebi svojstvene i različite načine, ali riječ je i o učestalu stereotipu uguravanja pojedinaca u neke zajedničke okvire, često opterećene predrasudama, odnosno pripisivanja pojedincima karakteristika (»identiteta«) s kojima oni nemaju ništa, ili gotovo ništa zajedničkog. Vrlo često takvim se kolektivnim identifikacijama vrši nasilje nad pojedincima, čime se ljudе reducira na stereotipe i svodi na šablove. Uz to, riječ je i o uniformiranju, pojednostavljujućem jednodimenzioniranju ljudi na njihov tobožnji kolektivni identitet. Iz ovih bi tvrdnji bilo pogrešno zaključiti kako smatram da ne postoji nikakvo zajedništvo, nikakav kolektivni identitet, kako ne postoji npr. nacija, religija, rod. Smatram da je svatko od nas pod brojnim utjecajima mnoštva drugih pojedinaca i kolektiva, ali jednak tako smatram teško dokazivim da jedna kolektivna karakteristika, i jedan segment zajednice odnosno tako sastavljenog kolektivnog identiteta bitno obilježava ikojeg pojedinka/ku koji/a ga dijeli. Flego G. 2010. 56-58.

⁷⁵ Još o problemu kolektiviteta, tj. kolektivnih identiteta, na primjeru "nacionalnog identiteta" vidi u: Kordić S. 2010. 233-236.; a vrijedi konzultirati i odličnu knjigu na sličnu temu: Maalouf A. 2003.

povijesnih identiteta (ili navodnih identiteta) radi toga da bi demistificirali i bolje shvatili prošlost, nego da bi je bolje uklopili u suvremene identitetne i kolektivističke narative. A otuda onda i naša muka s brojnim fantazijama i zabludama, poput onih o "kontinuitetima" i "trajnostima".⁷⁶

Zaključak

Radi preciznosti, vjerodostojnosti i "objektivnosti" (tj. što manje neobjektivnosti i nevjerodostojnosti) istraživanja, poželjno je u svakoj situaciji – gdje god to izvori i građa dopuštaju – ispitati i "secirati" svaki od mogućih spominjanih tipova predodžbi, te pojedine identitete i zajednice promotriti i proučiti iz svih mogućih "perspektiva" i sa svih mogućih *razina*. Ukoliko to izvori, jednostavno, ne dopuštaju, minimum koji bi istraživač trebao učiniti jest naglasiti važnost svih tih perspektiva i razina promatranja za dobivanje što potpunije slike povijesnog fenomena koji se istražuje, te naglasiti da baš zbog pomanjkanja svih potrebnih informacija slika proučavanog fenomena koja se nudi nije i ne može biti uzeta kao "objektivna" ili *konačna*.⁷⁷

Utemeljenost našeg raspolaganja izvjesnim identitetnim odrednicama, kao i našeg prosuđivanja o karakteru izvjesnih identiteta – kada govorimo o onome što prepoznajemo kao identitetne skupine – nerijetko je dvojbena, jer ukoliko sačuvana historijska građa pokriva tek djelić slike pojava kojima se bavimo, onda je gotovo svaki zaključak koji iz takvih ograničenih "perspektiva" donosimo tek *uvjetan* (a često i terminologija koju koristimo i kojom raspolažemo manjkava i arbitrarna).

Jedino povjesničarevo stalno samopodsjećanje na ograničenost i "nesavršenost" izvora, "aparature" i terminologije koja mu je na raspolaganju za objašnjavanje određenih povijesnih fenomena držat će ga na "liniji svijesti" da mu u takvim okolnostima i same spoznaje mogu biti tek ograničene; a pritom će i možebitnom čitatelju historijskih studija biti nešto jasnije koliki je, zapravo, opseg problema, te u kojoj je mjeri svaki povjesničarev rad – pa i naj-

⁷⁶ Jasna stvar da će možda ta "neprekinutost" identiteta, tj. predodžba o istoj, igrati neku ulogu za nositelje tog (navodno neprekinutog) identiteta, ali znanstvenik ukoliko želi da mu istraživanje bude što detaljnije i sveobuhvatnije, nastojat će ustanoviti sve činjenice, nezavisno od toga što po tom pitanju mislio nositelj konkretnog identiteta koji istražujemo.

⁷⁷ Nažalost, upravo je ta informacija – tj. primjedba o *manjkavosti* i *nekonačnosti* vlastitih zaključaka – ono što neki istraživači često izbjegavaju u svojim radovima podcrtati.

opsežnija monografija – tek sićušan kamenčić u golemom mozaiku nastojanja da se što bolje upozna prošlost.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Objavljeni izvori

- Bury J. B. 1920. *The early history of the Slavonic settlements in Dalmatia, Croatia, and Serbia: Constantine Porphyrogenitus – De Administrando Imperio, Chapters 29-36*. London-New York: Society for promoting Christian knowledge, Macmillan.
- Ostrogorski G., Ferjančić B. 1959. *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom II*. Beograd: Srpska Akademija Nauka.

LITERATURA

Knjige i članci

- Alenius K., Fält O. K., Mertaniemi M. 2008. *Imagology and cross-cultural encounters in history*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys.
- Ančić M. 2008. “Kako ‘popraviti’ prošlost – Konstrukcija memorije na nadgrobnim spomenicima 15. stoljeća”. *Povjesni Prilozi*, Vol. 34. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 83-102.
- Anderson, B. 1990. *Nacija – zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- Assmann J., Hölscher T. 1988. *Kultur und Gedächtnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Assmann J. 2005. *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*. Zenica: Vrijeme.
- Beller M., Leerssen J. 2007. *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters – A critical survey*. Amsterdam: Rodopi.
- Ber V. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.

- Berend N. 2001. *At the gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, 1000-1300*. Cambridge University Press.
- Berger P. L., Luckmann T. 1992. *Socijalna konstrukcija zbilje: Rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
- Bojović B. I. 1999. *Kraljevstvo i svetost - politička filozofija srednjovekovne Srbije*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Božić Blanuša Z. 2010. "Nacija bez subjek(a)ta – Kakva je poststrukturalistička koncepcija nacije?". *Filozofska istraživanja*, God. 30, Sv. 1-2. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo. 311-321.
- Branaman A. 2010. "Identity and social theory". *The Routledge companion to social theory*. Routledge. 135-155.
- Buckingham D. 2008. "Introducing Identity". *Youth, Identity, and Digital Media*. The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation Series on Digital Media and Learning. Cambridge, MA: The MIT Press. 1-24.
- Budak N. 2010. "Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta". *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet. 3-12.
- Burke P. 2006. *Što je kulturna povijest?* Zagreb: Antabarbarus.
- Burke P. J., Owens T. J., Serpe R. T., Thoits P. A. 2003. *Advances in Identity Theory and Research*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Burke P.J. 2004. "Identities and Social Structure: The 2003 Cooley-Mead Award Address". *Social Psychology Quarterly*, Vol. 67, No. 1. American Sociological Association. 5-15.
- Burke P.J. 2006. "Identity change". *Social Psychology Quarterly*, Vol. 69, No. 1. American Sociological Association. 81-96.
- Burke P. J., Stets J. E. 2009. *Identity theory*. New York: Oxford University Press.
- Calhoun C., Gerteis J., Moody J., Pfaff S., Virk I. 2007. *Classical Sociological Theory*. Blackwell Publishing.
- Cameron A. 1992. "The Language of Images: the Rise of Icons and Christian Representation". *The Church and the Arts*. Oxford: Blackwell. 1-42.
- Carr E.H. 2004. *Što je povijest?*. Zagreb: Srednja Europa.
- Cast A. D., Stets J. E., Burke P. J. 1999. "Does the self conform to the views of others?". *Social Psychology Quarterly*, Vol. 62, No. 1. American Sociological Association. 68-82.
- Cast A. D., Burke P. J. 2002. "A Theory of Self-Esteem". *Social Forces*, 80(3). Oxford University Press. 1041-1068.

- Cifrić I., Nikodem K. 2006. "Socijalni identitet u Hrvatskoj – koncept i dimenzijske socijalnog identiteta". *Socijalna ekologija*, Vol. 15, No. 3. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo. 173-202.
- Cifrić I., Nikodem K. 2007. "Relacijski identiteti – Socijalni identitet i relacijske dimenzije". *Društvena istraživanja*, Vol.16., No.3 (89). Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar". 331-358.
- Connerton P. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- Curta F. 2007. "Some remarks on ethnicity in medieval archeology". *Early Medieval Europe*, Vol. 15, br. 2. Wiley – Blackwell. 159-184.
- Čačić-Kumpes J. 1999. "Uvod". *Kultura, Etničnost, Identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo. 7-12.
- Čapo-Žmegač J. 1999. "Mi smo veći Hrvati od njih! Percepcija i management kulturnih razlika unutar nacionalne zajednice". *Kultura, Etničnost, Identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo. 233-242.
- De Saussure F. 2000. *Tečaj opće lingvistike*. Zagreb: Artresor naklada, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovje.
- Delamater Dž. D., Hajd Dž. Š. 2002. "Esencijalizam nasuprot socijalnom konstrukcionizmu u proučavanju ljudske seksualnosti". *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, no. 67/13 str. Beograd: Fabrika knjiga. 203-218.
- Dukić D. 2009. "Predgovor: O imagologiji". *Kako vidimo strane zemlje – uvod u imagologiju*. Zagreb: Srednja Europa. 5-22.
- Dukić D. 2004. *Sultanova djeca – predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema.
- Dyserinck H. 2003. "Imagology and the Problem of Ethnic Identity". *Intercultural Studies*, no.1., Scholarly Review of the International Association of Intercultural Studies, Issue 1, Spring 2003. http://www.interculturalstudies.org/ICS1_Dyserinck.shtml (29.1.2012.)
- Džino D. 2008. "Becoming Slav, 'Becoming Croat': New Approaches in the Research of Identities in Post-Roman Illyricum". *Hortus artium medievalium*, Vol. 14. Zagreb-Motovun: International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages. 195-206.
- Džino D. 2009. "Novi pristupi izučavanju ranog hrvatskog identiteta", *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 41. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 33-54.

- Erll A., Nünning A. 2008. *Media and Cultural Memory: Cultural Memory Studies – An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Fabietti U., Malighetti R., Matera V. 2002. *Uvod u antropologiju: Od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.
- Flego G. 2010. "Bilješke uz pojam identiteta". *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet. 49-62.
- Funkenstein A. 1989. "Collective Memory and Historical Consciousness". *History and Memory*, Vol. 1, No. 1. Indiana University Press. 5-26.
- Garipzanov I. H., Geary P. J., Urbańczyk P. 2008. *Franks, Northmen, and Slavs – Identities and State Formation in Early Medieval Europe*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Gavrilović D., Despotović Lj., Perica V., Šljukić S. 2009. *Mitovi nacionalizma i demokratija*. Novi Sad – Sremska Kamenica: Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje, Fakultet za evropske pravno-političke studije.
- Grorichard A. 1988. *Struktura saraja – azijatski despotizam kao tvorevina mašte na Zapadu u XVIII veku*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Grubb J. S. 1986. "When Myths Lose Power: Four Decades of Venetian Historiography". *The Journal of Modern History*, Vol. 58, No. 1. University of Chicago Press. 43-94.
- Halbwachs M. 1992. *On collective memory*. The University of Chicago Press.
- Hersak E. 1998. "Identitet". *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga. 79-80.
- Hoppenbrouwers P. 2007. "Medieval Peoples Imagined". *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters – A critical survey*. Amsterdam: Rodopi. 45-62.
- Hölscher T. 2004. *The Language of Images in Roman Art*. Cambridge University Press.
- Ivančević R. 1999. "Ruralna i urbana komponenta kulturnog identiteta". *Kultura, Etničnost, Identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jensenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo. 225-232.
- Jenkins R. 2008. *Social Identity*. London, New York: Routledge.
- Jovanović M. 2009. "Društveni identiteti i pravni subjektivitet – kolektiviteti kao subjekti prava?". *Etnoantropološki problemi*, God. 4, Sv. 3. Beograd: Filozofski fakultet - Odeljenje za etnologiju i antropologiju. 225-239.

- Kalanj R. 2003. "Zov identiteta kao prijeporno znanstveno pitanje". *Socijalna ekologija*, Vol. 12, No. 1-2. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo. 47-68.
- Kalanj R. 2010. "Identitet i politika identiteta (politički identitet)". *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet. 117-133.
- Kaldellis A. 2008. *Hellenism in Byzantium – The transformations of Greek identity and the receptions of classical tradition*. Cambridge University Press.
- Kale E. 1977. *Uvod u znanost o kulturi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kansteiner W. 2002. "Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies". *History and Theory*, 41. Wiley – Blackwell. 179-197
- Katičić R. 1998. *Litterarum studia*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Katičić R. 2003. "Ime, podrijetlo i jezik Hrvata – etnogeneza hrvatskog naroda". *Povijest Hrvata (Prva knjiga: Srednji vijek)*. Zagreb: Školska knjiga. 39-46.
- Katunarić V. 1994. *Bogovi, elite, narodi*. Zagreb: Antibarbarus.
- Kihlstrom J. F., Beer J. S., Klein S. B. 2003. "Self and identity as memory". *Handbook of self and identity*. New York: The Guilford Press. 69-90.
- Kordić, S. 2010. "Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kultture". *U čast Pera Jakobsena: zbornik radova*. Beograd: Slovoslavija. 225-239.
- Korunić P. 2006. *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije – nacija i nacionalni identitet*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest (Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje).
- Laiou A. E., Mottahedeh R. P. 2001. *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*. Dumbarton Oaks.
- Law J. M. 2006. "Introduction: Cultural Memory, the Past and the Static of the Present". *Acta Orientalia Vilnensis*, Vol. 7 (1-2). Vilnius: Centre of Oriental Studies – Vilnius University. 7-12.
- Le Goff J. 1982. *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: GZH.
- Leerssen J. 2007. "Imagology: History and method". *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters – A critical survey*. Amsterdam: Rodopi. 17-32.
- Lujanović N. 2010. "Dekonstrukcijom identiteta do apsurda u prozi Mlakića i Dežulovića". <http://www.ffst.hr/centri/crostud/znanost/lujanovic.pdf> (29.1.2012.)
- Maalouf A. 2003. *Ubilački identiteti*. Beograd: Paideia.
- Malešević S. 2006. *Identity as ideology – understanding ethnicity and nationalism*. Palgrave Macmillan.

- Malešević S., Haugaard M. 2002. *Making sense of collectivity – ethnicity, nationalism and globalisation*. London: Pluto Press.
- Margetić L. 1995. *Antika i srednji vijek – studije*. Zagreb: HAZU.
- Marjanović-Dušanić S. 1997. *Vladarska ideologija Nemanjića – diplomatska studija*. Beograd: Srpska književna zadruga, Sveti Arhijerejski Sinod SPC, Clio.
- Nikolić Z. 2003. *Rođaci i bližnji – dalmatinsko gradsko plemstvo u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Page G. 2008. *Being Byzantine – Greek identity before the Ottomans*. Cambridge University Press.
- Pećnjak D. 2006. *Aspekti osobnog identiteta*. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Popić T. 2007. "Oblikovanje srednjovjekovne stvarnosti – sociologija znanja i povijest". *Povijesni Prilozi*, Vol. 33. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 239-248.
- Prelić M. 2005. "Neki problemi proučavanja etniciteta/etničkog identiteta u kulturnoj antropologiji". *Etnologija i antropologija: stanje i perspektive. Zbornik radova Etnografskog instituta SANU*. Beograd: SANU – Etnografski institut. 199-207.
- Rihtman- Augištin D. 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rihtman- Augištin D. 2001. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95, Naklada Publica.
- Riley A., Burke P. J. 1995. "Identities and self-verification in the small group". *Social Psychology Quarterly*, Vol. 58, No. 2. American Sociological Association. 61-73.
- Roymans N. 2004. *Ethnic Identity and Imperial Power – The Batavians in the early Roman empire*. Amsterdam University Press.
- Schöpflin G. 2001. "The construction of identity". *Österreichischer Wissenschaftstag 2001: Österreich und die Wissenschaft*. http://www.oefg.at/text/veranstaltungen/wissenschaftstag/wissenschaftstag01/Beitrag_Schopflin.pdf (29.1.2012.)
- Sekulić D. 2010. "Pojam identiteta". *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Pravni fakultet. 15-47.
- Sokolović Dž. 2006. *Nacija protiv naroda: Bosna je samo jedan slučaj*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Spajić-Vrkaš V. 1996. "Antropološko konstruiranje etnicitet". *Društvena istraživanja*, Vol.5, No.2. Zagreb: Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar". 273-292.

- Stets J. E., Burke P. J. 2000. "Identity theory and social identity theory". *Social Psychology Quarterly*, Vol. 63, No. 3. American Sociological Association. 224-237.
- Stryker S., Burke P. J. 2000. "The past, present, and future of an identity theory". *Social Psychology Quarterly*, Vol. 63, No. 4. American Sociological Association. 284-297.
- Supek- Zupan O. 1976. "Od teorije do prakse i natrag". *Narodna umjetnost, knj. 13*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. 57-76.
- Škvorc B. 2008. "O oblikovanju identiteta i tipovima podrivanja (mitologemskeg) jedinstva ispričanog". *Nova Croatica*, Vol. 2, No. 2. Zagreb: Odsjek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 1-25.
- Tainter J. 2007. *Kolaps kompleksnih društava*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Thornborrow J. 2004. "Language and identity". *Language, society and power – An introduction*. London, New York: Routledge. 157-172.
- Tomic-Koludrović I., Knežević S. 2004. "Konstrukcija identiteta u makro-mikro kontekstu" *Acta Iadertina, god. 1(1)*. Zadar: Sveučilište u Zadru. 109-126.
- Trubačov O. 2005. *Etnogeneza i kultura drevnih Slovena – lingvistička istraživanja*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Tsekeris C. 2010. "Relationalism in Sociology: Theoretical and methodological elaborations". *Facta Universitatis. Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 9, No 1. Niš: Univerzitet u Nišu. 139-148.
- Vansina J. 1985. *Oral tradition as history*. The University of Wisconsin Press.
- Vignoles V. L., Schwartz S. J., Luyckx K. 2011. "Introduction: Toward an Integrative View of Identity". *Handbook of Identity Theory and Research*, Vol. 1. New York: Springer. 1-27.
- Vrcan S. 1999. "Znakovita zbrka oko etničkog". *Kultura, Etničnost, Identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo. 15-39.
- Weber M. 1976. *Privreda i društvo, svezak I*. Beograd: Prosveta.
- West B. 2010. "Cultural social theory". *The Routledge Companion to Social Theory*. Routledge. 188-202.
- Zertal I. 2006. "Od Narodnog doma do Zida plača: studija o sjećanju, strahu i ratu". *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga. 339-372.
- Zorić D. 1991. "Nadgrobni spomenici i simbolizam identiteta". *Simboli identiteta (studije, eseji, građa)*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo. 193-205.

Summary

THE APPROACHES TO THE STUDY OF IDENTITIES IN THE PAST

This article discusses the issue of identities from a theoretical perspective, and from a historian's point of view. The author presents a brief overview of some of the approaches to the exploration of historical identities and identity groups. The issue of the concepts of "subjective" and "objective" that historians sometimes deal with in regards to identities is also addressed. The author also discusses the concepts of "autoperception" and "heteroperception", and the question of their importance in our attempt to better understand historical identities or presumed identities. One of the objectives of any scientific inquiry in this subject should be a detailed and comprehensive introduction to the phenomenon with which the historian is faced, of course keeping in mind the problem of the historical sources that are available to the researcher. Therefore, this paper discusses some possible perspectives of looking at identities, different levels from which the historical identity groups could be researched, as well as the multi-dimensionality of identity/identities which historians should always be aware of. Addressing these issues is quite challenging due to the complex nature of the phenomenon we call "identity", but in the case of historical research of this topic it is even more so because of the often scant historical sources from the more distant periods of the past. For this reason, the author emphasizes the need for a greater caution in the study of historical identities, particularly when making (far reaching) conclusions about them.

Key words: identities, history, individual, collective, autoperception, heteroperception, subjective, objective, culture, ethnicity, historiography

(Translated by the author)

UDK: 930.25 (497.6) "18/19"

Pregledni rad

ARHIVSKA GRAĐA AUSTROUGARSKE UPRAVE U HISTORIJSKOM ARHIVU SARAJEVO

Haris Zaimović

Historijski arhiv, Sarajevo, Bosna i Hercegovina



Autor daje kratak prikaz administrativno-upravnog uređenja Bosne i Hercegovine, načina funkcioniranja te teritorijalne nadležnosti lokalne uprave i uprave zemaljskog glavnog grada Sarajeva. Također je dat pregled organizacije registratura Gradskog poglavarstva grada Sarajeva i Vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad, kao i pregled arhivskih fondova austrougarske uprave koji se čuvaju u Historijskom arhivu Sarajevo te drugih fondova značajnih za ovu temu.

Ključne riječi: uprava, administrativno-upravno uređenje, teritorijalna nadležnost, registrature, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva, Vladin povjerenik za zemaljski glavni grad, arhivski fond/fondovi, Historijski arhiv Sarajevo.

UVOD

BOSNA I HERCEGOVINA DANAS, u vremenu tzv. tranzicije i procesa evropskih integracija, pokušava uskladiti svoje norme i standarde s onim evropskim, pa je i reforma javnog sektora, odnosno javne uprave i administracije, od ključnog značaja u ovim procesima. Reforma javnog sektora ne manifestira se isključivo u vidu promjene načina rada javnih upravno-

administrativnih institucija, već je ona, također, i proces u kojem se očekuje promjena obrazaca društvenog ponašanja pojedinaca i grupa.

Prije nešto više od 130 godina Bosna i Hercegovina se našla na jednoj sličnoj historijskoj prekretnici. Po odlukama Berlinskog kongresa 1878. godine ova osmanska provincija izašla je iz državnog ustroja Osmanskog carstva te je ušla u sastav Austro-Ugarske monarhije. Za Bosnu i Hercegovinu to je predstavljalo prijelomni povijesni događaj jer je višestoljetnu osmansko-feudalnu vlast smijenio društveno-politički poredak jedne, za ono vrijeme, dobro organizirane građansko-kapitalističke države.¹

Treba istaći napore i trud austrougarskih vlasti da se u evropskim očima pokažu kao one koje su nakon Berlinskog kongresa uveli red i mir u zemlju i time omogućili njen gospodarski razvitak. Važno je bilo pokazati da je Monarhija uspješno uvela ove bivše nemirne i siromašne osmanske provincije u *nove evropske civilizacijske tokove*. No, također treba istaći kako je Bosna i Hercegovina bila strateški važna zbog svojih prirodnih bogatstava, kao što su razne rude i šume, kao i zbog svog specifičnog zemljopisnog i vojno-strateškog položaja. Mnogo je uloženo u izgradnju njene infrastrukture, vojnog pozicioniranja u zemlji, ali i u izgradnju zemaljskog glavnog grada Sarajeva.

Grad Sarajevo trebao je da prednjači, napreduje i da u svemu bude primjer ostalim mjestima pokrajine.² Računalo se, svakako, i na to šta će reći i kako će na ove mjere gledati strane velesile, učesnice Berlinskog kongresa. Uprava je stoga poklanjala posebnu pažnju sveobuhvatnoj kontroli, izgradnji, razvoju i reprezentiranju ovog grada.³

Iz svega navedenog proizlazi i značaj arhivske građe, odnosno arhivskih fondova austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini i Sarajevu. Spletom sretnih okolnosti ostali su nam sačuvani neki fondovi lokalne uprave iz ovog perioda. Riječ je o arhivskoj građi *Gradskog poglavarstva grada Sarajeva i Vladinog povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo*. Radi se o fondovima koji se odnose na Sarajevo, ali sadržajno također i na cijelu Bosnu i Hercegovinu. Njihov značaj još je veći kada znamo da je riječ o jednim cjelovito sačuvanim fondovima lokalne uprave iz perioda 1878.-1918. godine.

¹ Juzbašić Dž. 2002. 12.

² Zaimović H. 2008. 24.

³ Detaljnije o djelovanju kako centralnih tako i lokalnih vlasti u Sarajevu također je predstavljeno knjigama Kreševljaković H. 1969. i Kruševac T. 1960.

U Historijskom arhivu Sarajevo čuva se također fond *Popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini iz 1910. godine* koji se odnosi na Sarajevsku oblast, Sarajevski kotar i teritoriju grada Sarajeva.

Ova tri fonda, ali i drugih 226 fondova koje čuva ovaj arhiv (arhivska građa koja se odnosi uglavnom na period do 1950. godine), kao i dio bibliotečkog fonda, proglašeni su od strane Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika *nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine*, u kategoriji pokretnih dobara.⁴

UPRAVNO-ADMINISTRATIVNO UREĐENJE BOSNE I HERCEGOVINE

Početkom 1879. godine vrhovna uprava nad Bosnom i Hercegovinom prelazi na **Zajedničko ministarstvo finansija (Gemeinsames Finanzministerium)** i tu ostaje do raspada Austro-Ugarske monarhije. Pri ovom Ministarstvu osnovano je posebno odjeljenje – **Odjeljenje za poslove Bosne i Hercegovine (Bureau für die Angelegenheiten Bosniens und der Hercegovina)** ili kraće *Bosansko odjeljenje*, koje je bilo neposredno zaduženo za organiziranje i rukovođenje upravom u okupiranim oblastima.

Uvođenjem uprave u Bosni i Hercegovini, austrougarska vlast je uglavnom zadržala ranije osmanske upravne institucije uvedene u Bosni i Hercegovini Vilajetskim ustavom iz 1865. godine. Godine 1879. Vilajetsku vladu preuzima **Zemaljska vlada za BiH (Landesregierung für Bosnien und die Hercegovina)**, Sandžačku upravu preuzima **Okružna oblast (Kreisbehörde)**, a Upravu kadiluka preuzima **Kotarska oblast (Das Bezirksamt)**.

Zemaljska vlada u Sarajevu stajala je na čelu lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini. Ona je prema Bosanskohercegovačkom birou / Odjeljenju pri Zajedničkom ministarstvu finansija (ZMF) bila njegov izvršni organ, a prema administrativno-teritorijalnim organima uprave u pokrajini bila je njihov na-redbodavni, odnosno vrhovni upravni organ.

Bitna karakteristika organizacije austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini bila je njena velika stalnost, s minimalnim izmjenama i dopunama do kojih je dolazilo po sili razvijka uprave u zemlji kroz puna četiri desetljeća.⁵ U prvim decenijama uprave, vlast nije posvećivala potrebnu pažnju da od do-

⁴ Vidi: Alibašić A. 2009. 345-357. Također vidi Odluku o proglašenju nacionalnim spomenikom BiH http://www.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3253 (28. 6. 2011).

⁵ Isović K. 2007. 336.

mačih ljudi postigne obrazovan činovnički kadar, a još manje da mu učini dostupnim viša mjesta u upravi. Tako se u Bosni i Hercegovini etabrirao jedan birokratski sistem, koji je po svojoj organizaciji i po svom sastavu bio odvojen od stanovništva.⁶

Bosna i Hercegovina je za cijelo vrijeme austrougarske uprave u njoj bila podijeljena na šest okružnih oblasti sa sjedištema u Banjoj Luci, Bihaću, Mostaru, Sarajevu, Travniku i Tuzli. Na čelu tih okružnih oblasti stajao je okružni predstojnik. Ova oblast imala je svoja odjeljenja i službe kao što su: građevinsko odjeljenje, okružni šumski referent, okružni liječnik, okružni školski nadzornik i okružni veterinar. Okružna oblast je ustvari predstavljala jednu vrstu sastavljenog ureda, odnosno ova odjeljenja činila su savez okružne oblasti.⁷ Kasnije je okružnoj oblasti dodijeljen i porezni nadzornik.

Sljedeći niži teritorijalni organi bili su kotarski uredi. U početku uprave bilo ih je 48, ali vremenom, zbog potrebe, broj kotarskih ureda se povećao na 54. Jednoj okružnoj oblasti pripadalo je više kotarskih ureda i ona im je bila nadležni teritorijalni organ. Kotarskim uredima rukovodili su kotarski predstojnici. Kotarski ured je djelovao kao mješovit ured: – kao politička oblast I instance – kao sudska oblast I instance (samostalni sud) – kao porezni ured i kao šumski ured.⁸

Kotarski uredi su bila prva instanca u pitanjima koja su propisima o upravi Bosnom i Hercegovinom regulirana, a okružni uredi za kotarske uredne druge instanca u prvostepenim odlukama.

Sudstvo je bilo izdvojeno, ali samo do kotarskih ureda, s kojima je ono bilo spojeno, pa je kotarski ured, kada je postupao kao sudska vlast, donosio odluku kao Kotarski ured u svojstvu Kotarskog suda (Bezirksamt als Gerichtsamt).⁹ Od *Kotarskog ureda kao Kotarskog suda* (formulacija koja se navodila na spisima kotarskih ureda kada su nastupali u sudskim stvarima) pa naviše, sudska vlast je bila izdvojena u samostalnu organizaciju zaključno sa Vrhovnim sudom.¹⁰

⁶ Juzbašić Dž. 1999. 11.

⁷ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906., C.i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1906. (dalje: Izvještaj o upravi). 24.

⁸ Ibid.

⁹ Isović K. 2007. 338.

¹⁰ Isović K. 1970-1971. 225.

TERITORIJALNA PODJELA I UPRAVNA NADLEŽNOST

Dolaskom nove uprave zateklo se prilično zapostavljeno stanje kad su u pitanju općinski uredi, tj. općinska organizacija vlasti. Krenulo se odmah sa stvaranjem sređenije općinske organizacije. Godine 1881. postojalo je skoro 50 provizorno organiziranih gradskih općina (u svim okružnim mjestima).¹¹ Od tog vremena razvoj općina se znatno povećao. Iz provizornog oblika one prelaze u definitivan, tako da početkom 20. stoljeća u Bosni i Hercegovini ima 97 organiziranih općina, među njima zemaljski glavni grad i 5 okružnih gradova, 45 kotarskih mjesta, većih 18 i manjih ispostava 28, među kojima je i nekoliko seoskih općina.¹²

Uprava i rukovođenje općinama bilo je pod kontrolom Zemaljske vlade. Državno pravo nadziranja nad općinom vrši po "normalnom" statutu (definitivnom) u okružnim i kotarskim mjestima dotični kotarski ured, a u ispostavnim mjestima kotarska ispostava. Općinski organi sigurnosti podređeni su u pogledu svoje sigurnosno-redarstvee službe direktno i isključivo kotarskom uredu.¹³

U nadležnost općina (koje su djelovale kao izvršni organi Zemaljske vlade, dotičnih okružnih oblasti, a ponajviše kotarskih ureda) spadale su komunalije, prikupljanje pojedinih poreza, taksi i pristojbi, te urbanističko-građevinski zahvati (gradnje i regulacije, građevinske dozvole i sl.), obrti, dobrotvorne svrhe (fondovi za siromašne, potpore u nuždi itd.), vatrogasne svrhe (nabavka sprava za gašenje vatre i druge opreme), sprovodenje popisa (u izvršnom smislu), numeracija i uređenje ulica i trgova i drugi slični poslovi.

Teritorij grada Sarajeva bio je specifičan zbog načina na koji je bila organizirana administrativna uprava. Ovdje je uz **Gradsko zastupstvo / vijeće i Gradsko poglavarstvo (Stadt Magistrat)**, kao izvršni organ tog vijeća djelovalo i **Vladin povjerenik za glavni zemaljski grad Sarajevo (Regierungskommisär für die Landeshauptstadt Sarajevo)**.

Područje grada Sarajeva imalo je svoj poseban statut. Po ovom statutu grad Sarajevo sačinjavao je općinu koja je putem posebnog zastupstva samo-

¹¹ Izvještaj o upravi. 52.

¹² Ibid. 54.

¹³ Ibid. 55.

stalno obavljala razne gradske poslove i upravljala općinskom imovinom.¹⁴ Gradsko područje (tačno omeđen teritorij grada) bilo je odvojeno iz kompetencija okružne oblasti i kotarskog ureda. Do 1884. godine djeluju uredi Vladinog povjereništva i Ravnateljstva redarstva, kada se stapaju u jedan ured Vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo. Njemu je bila povjerena uprava nad javnom sigurnošću i redom, ali i kontrola nad radom Gradskog poglavarstva grada Sarajeva i Gradskog zastupstva, gdje je on važio kao zvanični predstavnik najviše vlasti u zemlji.¹⁵

Agenda političke oblasti prve instance bila je predana Gradskom poglavarstvu grada Sarajeva, tj. kod Poglavarstva postavljenom Vladinom povjereniku. On je također upravljao Gradskom stražom sigurnosti, a od 1907. godine pri njemu je i školski nadzornik za grad Sarajevo. Okružni uredi su, reguliranim i utvrđenim propisima o upravi, za kotarske urede druga instanca u prvostepenim odlukama, dok je to za Vladinog povjerenika sama Zemaljska vlada. O žalbama na njegova rješenja odlučivala je Vlada. Šef Zemaljske vlade je taj koji postavlja sve činovnike i namještenike cjelokupne građanske uprave.

Okrug / Kreis Sarajevo obuhvatao je teritoriji *grada Sarajeva* te kotarske oblasti: Sarajevo, Fojnica, Visoko, Kladanj, Rogatica, Višegrad, Čajniče, Foča i ispostave, tzv. ekspoziture: Trnovo (pri Sarajevu), Kreševo, Busovača (pri Fojnici), Vareš (pri Visokom) i Goražde (pri Čajniču).

Kotar Sarajevo činilo je 25 tzv. političkih općina (seoske općine ili mjesna). To su bile: Crnotina, Čifluk - Crna Rijeka, Dolac, Donja Vogošća, Donji Butmir, Drozgometva, Gornja Vogošća, Gornji Butmir, Hadžići, Hrasnica, Hreša, Kijevo, Korča, Koševio, Kulješ, Mokro, Nahorevo, Ozren, Pale, Pazarić, Rakova Noga, Rakovica, Romanija, Srednje i Trebević.¹⁶

Naredbom Zemaljske vlade iz 1883. godine tačno je utvrđeno područje teritorija grada Sarajeva.¹⁷ Ovaj akt ukinuo je naredbu od 5. novembra 1881. godine, gdje su zajedničke komisije Kotarskog ureda Sarajevo i Gradskog poglavarstva grada Sarajeva utvrđivali granice između Kotara i Grada. Teritoriji

¹⁴ Zaimović H. 2008. 16.

¹⁵ Isović K. 2002. 338.

¹⁶ Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra. 1910. 44.-46.

¹⁷ Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 28. marta 1883. godine, broj 5398/I, kojom se ustanovljuje područje i unutarnja razdjelba glavnoga grada Sarajeva. *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*. 1883. 104.-107.

grada Sarajeva bio je podijeljen na sedam *gradskih kotareva* i 125 mahala.¹⁸ Gradske kotareve bili su: Čaršija, Koševo, Bjelave, Kovači, Grad, Hrvatin i Bi-strik Čobanija. Kako se grad širio i razvijao, rastao je i broj mahala.

ORGANIZACIJA GRADSKE UPRAVE I REGISTRATURA

Registrature u Bosni i Hercegovini u periodu 1878 -1918. godine bile su uređene po tipu administracije kakva je vođena u austrijskoj polovici Monarhije. Uprava u Bosni i Hercegovini bila je strogo centralizirano uređena, a takvoj upravi u našoj zemlji odgovaralo je isto tako organizirano kancelarijsko poslovanje, koje se odvijalo strogo po stepenu administrativno-teritorijalne nadležnosti.

Organi vlasti grada Sarajeva bili su: Općinsko zastupstvo / vijeće (osim načelnika i podnačelnika ovo tijelo se sastojalo od još 27 zastupnika) kao predstavnička vlast te Gradske poglavarnost (Stadt Magistrat) i kotarski muk-tari, kao izvršni organi.

Vladin povjerenik bio je direktno podređen Zemaljskoj vladi i posredovao je između općine i vrhovne vlasti. On je mogao raspustiti sjednicu Općinskog zastupstva i imao je pravo kontrole nad Gradskim poglavarstvom u vršenju upravnih poslova, rukovanju općinskom imovinom i ispitivanju općinskih računa. Pregledavao je, ovjeravao i potpisivao sve zapisnike sjednica Općinskog zastupstva, pri čemu je bio ovlašten da obustavi izvršenje svakog zaključka za koji bi smatrao da je štetan po javne interese. Ured Vladinog povjerenika u Sarajevu bio je ono što su bili kotarski predstojnici u gradskim kotarevima (Banja Luka, Mostar i Tuzla), s tom razlikom što je ured Vladinog povjerenika upravljao i gradskom stražom.¹⁹ Spisi su se također zavodili kroz signature u knjigama – djelovodni protokoli i imenski registri. Ured je imao svoju pisarnicu. Ovaj ured vremenom se širio pa se u jednom periodu sastojao od nekoliko odsjeka i ureda. To su bili: *Sigurnosni odsjek, Ured za kazneni postupak, Redarstveno zdravstvo, Redarstvo za halabuku, Gospodarstveni odsjek i Ured za nadene stvari, Prijavni ured, Pomoćni ured (to su bili Arhiv i Otpovrništvo) te Gradska (kasnije Državna) straža sigurnosti.*²⁰ Iz prethodno navedenog vidimo

¹⁸ Zaimović H. 2008.16.; Kruševac T. 1960. 10.-13.

¹⁹ Kreševljaković H. 1969. 36.

²⁰ Ibid. 37.

koje je sve poslove obavljao ovaj ured te koje su mu bile ingerencije. Zemaljska vlada pridavala je veliki značaj Vladinom povjereniku te je cijelo vrijeme uprave ovaj ured vodio visoko pozicionirani austrougarski činovnik.

Općinsko zastupstvo tijelo je koje savjetuje, odlučuje i čuva interes općine i upravlja općinskom imovinom, a u samostalni djelokrug poslova Gradskog poglavarstva spadalo je provođenje donesenih zaključaka od strane Zastupstva, dok je preneseni djelokrug poslova obuhvatao sve javne poslove koje je Vlada prenijela na općine.²¹

Shematizam Gradskog poglavarstva grada Sarajeva u vremenu od 1878–1918. godine izgledao je ovako:

- I. Administrativno odjeljenje i Pomoćni ured / tzv. Politički odjel (nastava, vojništvo, redarstvo, opskrba sirotinje, gradska mljekara i razni troškovi);
- II. Zdravstveno odjeljenje: gradski fizikat, bolnice, tržni činovnici, veterinari, klaonice, sajmišta i kupališta;
- III. Građevinsko odjeljenje: tehnički odsjek, elektrana, bašmuktari i vojna evidencija, kanalizacija, vodovod, željezница, vatrogasna četa, rasvjeta grada, uljepšavanje i reguliranje grada, troškovi čišćenja i dr;
- IV. Porezni odjel;
- V. Blagajna;
- VI: Pomoćni uredi.²²

U prvim godinama uprave postepeno se formira Vojnički odjel. Također će se briga o opskrbi i pomoći sirotinji voditi putem posebnog odjela. Svi ovi odjeli polako su stasavali i uhodavali se u svom radu i funkcioniranju. Iz dokumenata prvih godina Gradskog poglavarstva (GP) primjetno je da su imali dosta problema u svom radu i organizaciji (manjak prostorija i personala, nejasnosti u ingerencijama, nedostatak koordinacije u radu te nedostatak novca i sl.).

Također se svojim radom isticalo i Tapijsko povjerenstvo pri GP-u te Po-

²¹ Opširnije u Zaimović H. 2000. 16.-19.

²² GP B107/1882; GP 6880/1881 (*Proračun Obćine glavnog grada Sarajeva 1881*).

vjerjenstvo za ispitivanje pravnih poslova. I jedno i drugo povjerenstvo razmatralo je pitanja odmjeravanja pristojbi kad su u pitanju platni nalozi, najamnine, ovrhe, uknjiženja prava zaloga, kupoprodaje, rasprave o nasljedstvu/ostavštini, izdavanje i ovjeravanje tapija, te ispitivanje pravne valjanosti pojedinih kupoprodajnih ugovora, vlasništva i zaklada. Oba povjerenstva "služila" su u radu Zemaljskom finansijskom ravnateljstvu, Okružnom poreznom uredu, te Gradskom poreznom uredu (Porezni ured GP-a), odnosno Gradskom poglavarstvu.

U početnim godinama spisi Gradskog poglavarstva nose obilježje samo broja djelovodnog protokola (1879.-1881.), a zatim se pored djelovodnog broja nalazi i šifra koja označava predmet sadržaja dokumenata i akata.

Pod šifrom *A* svrstani su spisi koji se odnose na razne takse, odobrenja predujmova, raspise prilikom nabavki, kontrole mjera i tegova i sličnu dokumentaciju.

Šifru *B* nose spisi u vezi sa personalnim pitanjima primanja u službu, određivanjima plate, nagradama, raznim svjedočanstvima i sl.

Šifra *C* odnosi se na spise u vezi sa vojnim pitanjem, regrutacijom, mobilizacijom, oslobođanjem od vojne obaveze, vojnim taksama i sl.

Šifra *D* sadrži spise u vezi sa školstvom.

Pod šifrom *E* označeni su spisi u vezi s gradskom rasvjetom, osvjetljenjem prigodom raznih manifestacija i priredbi, kao i razni troškovi u vezi s tim pitanjem.

Šifru *G* nose svi dokumenti u vezi s trgovinom i obrtom u gradu Sarajevu.

Šifra *H* obuhvata spise koji se odnose na poslove komunalne prirode, vodovod, kanalizaciju, elektrifikaciju grada, građevinske dozvole, planove gradnji, otkupe zemljišta za javne i privatne potrebe, stambene dozvole, rušenje dotrajalih objekata, reguliranje ulica, nazive ulica, podjelu grada na rejone, regulaciju potoka i sl.

Šifra *K* obuhvata spise koji se odnose na hotelske takse, globe, pristojbe, prekršaje, razna potraživanja, kirije za dućane i za erarne zgrade, kazne za krijumčarenja, razna osiguranja, maltarine, cestarine i dr.

Šifra *L* obuhvata razne uplate, dugovanja, namete, poreze, točarine, kućarine, vojne takse, otpise općinskog nameta i sl.

Šifra *M* odnosi se na spise u vezi sa kupovinom zemljišta za javne potrebe, aktima u ezi s godišnjim vašarima, sajmovima, poslovnim izložbama, trkama i sl.

* * *

Gradsko poglavarstvo komuniciralo je sa svim instancama uprave u Bosni i Hercegovini te također u Monarhiji. No, princip rada administrativno-upravnog aparata u Bosni i Hercegovini kretao se po sistemu: Zajedničko ministarstvo (Vlada) i Zajedničko ministarstvo finansija – Odjeljenje za bosanskohercegovačke poslove → Zemaljska vlada za BiH i Zemaljsko finansijsko ravnateljstvo → okružna i kotarska oblast te gradska i općinska poglavarstva, Vrhovni sud i okružni sudovi. To je bio princip funkcioniranja uprave.

FONDOVI KOJI SE ČUVAJU U HISTORIJSKOM ARHIVU SARAJEVO

VLADIN POVJERENIK ZA ZEMALJSKI GLAVNI GRAD SARAJEVO
(REGIERUNGSCOMMISSÄR FÜR DIE LANDESHAUPTSTADT
SARAJEVO) Sign. VP (R.C.)

Knjige:

1. Registri: 1904.-1912., knjiga 13;
2. Protokoli 1903.-1915., knjiga 22;
3. Dva protokola (1902. i 1918.) Kazneni spisi (?) s tekućim brojevima i brojevima urudžbenih zapisnika.

Vremenski raspon spisa je od 1890. do 1916. godine. Broj kutija iznosi oko 840.

Ovaj fond djelimično je očuvana i registraturski sređena cjelina. Izvršeno je sređivanje arhivske građe po brojevima – hronološki i ustanovilo se da u ponekim fasciklama nedostaju čitave cjeline od po 1.000 brojeva, a unutar sačuvanih cjelina nedostaje pretežno polovina spisa. Za godine 1890.-1900. arhivska dokumentacija sačuvana je fragmentarno, od 1901. pa do 1915. godine građa je sačuvana u kontinuitetu, a za 1916. postoje samo prezidijalni spisi (483 spisa). Građa je pristupačna.

Jezik ove administracije bio je njemački i BHS ("zemaljski"), a ponekad i mađarski, a pismo gotica, latinica i cirilica. Nažalost, još se čeka na izradu analitičkog ili bar sumarno-analitičkog inventara za ovaj značajan fond.

Vladin povjerenik bio je direktno podređen Zemaljskoj vlasti i posredovao je između općine i vrhovne vlasti. Spisi su se zavodili kroz signature u

knjigama – djelovodni protokoli i imenski registri. Ured je imao svoju pisarnicu. Ovaj ured vremenom se širio pa se u jednom periodu sastojao od nekoliko odsjeka i ureda. Vladin povjerenik je, između ostalog, imao i policijske / redarstvene ingerencije, što ovaj fond čini izuzetno važnim i značajnim.

GRADSKO POGLAVARSTVO GRADA SARAJEVA
(STADTMAGISTRAT DER LANDESHAUPTSTADT SARAJEVO)
1879-1918 Sign. GP

Knjige:

1. Imenski registri: 1880., 1886.-1889., 1892.-1895., 1897.-1899., 1902.-1918., knjiga 33;
2. Djelovodni protokoli: 1887., 1892., 1895., 1901.-1904., 1908.-1918., knjiga 46;
3. Knjige Građevinskog odsjeka – protokoli: 1891.-1899., 1901., 1903., 1905., 1909.-1910., 1912., knjiga 12;
4. Knjige Građevinskog odsjeka – imenski registri: 1896.-1903., 1905.-1908., 1910.-1911., 1913., 1915.-1918., knjiga 19;
5. Knjige Građevinskog odsjeka – zapisnici: 1899.-1901., 1902.-1904., 1904.-1906., 1906., knjiga 4;
6. Urudžbeni zapisnici: 1898., 1906., 1911., 1916., 1917., 1918., knjiga 7;
7. Građevinski žurnal – popravke: 1902., knjiga 1;
8. Index ulica 1907.-1914., knjiga 1;
9. Zapisnici Gradskog vijeća / zastupstva: 1878.-1879., 1885.-1887., 1908.-1910., 1914., knjiga 4 i jedna fascikla;
10. Proračuni općine glavnog grada Sarajeva: 1880.-1907. (21 knjiga), 1909.-1910. (2 knjige), 1912., 1914.-1918. (3 knjige).

Uz ove knjige u fondu GP-a nalazi se stotinjak drugih knjiga vođenih od različitih odjela GP-a, ili pak rađenih za potrebe tih odjela i samog GP-a. Uglavnom se radi o evidencijama, spiskovima, blagajni, računima i proračunima, fondovima itd. Ovdje se navode samo neke vrste jer bi detaljno popisivanje istih oduzelo mnogo više vremena. To su knjige kao: *Fond siromašnih,*

Gradska blagajna – općinski nameti i registar za općinski namet, Knjiga inkasnata, Točarina, Iskazi škontiranja Gradske blagajne, Knjiga akontacija – avansa, predujma, Likvidaciona knjiga, Izborne liste, putnice, Zbirka propisa, Index imena građana, Konto knjiga – računik, Konto knjiga za Gradsku blagajnu i novčani zavod, Konto knjiga mirovina, Glavna knjiga Računskog odjela i dr.

Vremenski raspon spisa je od 1879. do 1918. godine. Broj kutija je oko 1.220 (u svakoj kutiji ima između 200 i 500 signaturskih jedinica, odnosno spisa). Tu su još i razni svesci i kutije pojedinih ureda (Dohodarstveni ured, Gradski fizikat, Građevinski odjel i sl.)

Od kako se ovaj fond nalazi u posjedu ovog arhiva, izvršeno je njegovo kompletiranje, kao i sređivanje po principu porijekla (spisi po djelovodnom protokolu) i kronološki. Urađeni su analitički inventari za godinu 1879., 1880.,²³ 1881.²⁴, a u štampi je 1882. godina te je u tijeku obrada 1890.-1894. godine. Građa je znatno očuvanija od građe Vladinog povjerenika, registraturski sređena i dostupna. Jezici na kojim je pisana ova građa su BHS (“zemaljski”), njemački te sporadično mađarski, talijanski pa i latinski. Pisma kojim se pisalo su latinica, gotica i cirilica.

STATISTIČKI ODSJEK ZEMALJSKE VLADE ZA BIH, POPIS ŽITELJSTVA U BiH-SARAJEVO 1910. godina, Sign. SUGO-2²⁵

Četvrti popis stanovništva obavljen je 1910. godine. Pošto su se popisi radili svakih deset godina, ovaj se trebao obaviti već 1905. godine. Međutim, odgođen je do 1910. da se može obaviti kada i popis u cijeloj Monarhiji i Evropi. Kotari su bili zaduženi za upravljanje popisom, uz sudjelovanje općinskih ureda. U tu svrhu kotari su podijeljeni na popisne rejone i formirane su popisne komisije po rejonima, na čelu sa popisnim povjerenikom, a u glavnom gradu Sarajevu ulogu kotarskog ureda imao je Vladin povjerenik. Za obavljanje popisa izrađene su posebne popisne, odnosno, kućne liste u koje su upisani podaci.

²³ Vidi: Zaimović H. 2009.

²⁴ Vidi: Zaimović H. 2011.

²⁵ Podaci uzeti iz radne verzije *Historijske bilješke* ovog fonda koji se trenutno obrađuje u Historijskom arhivu Sarajevo (autorica teksta je arhivistica Alibašić Almira) te iz *Izvještaja o radu Odsjeka za sređivanje i obradu arhivske građe Historijskog arhiva Sarajevo* (za mjesec januar 2011.).

Pri Statističkom odsjeku Zemaljske vlade, početkom 1911. godine formiran je poseban ured za popis stanovništva koji je trebao da obradi sav popisni materijal. Prije toga je posebna komisija ispitala i provjerila sva topografska imena i utvrdila im službene nazine. Kompletni rezultati popisa iz 1910. godine, sa odličnim analitičkim prikazom rezultata, objavljeni su 1912. godine u publikaciji: *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, a publikaciju je izdala Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine.

Fond *Statistički odsjek Zemaljske vlade za BiH, Popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini – Sarajevo (1910.V)*, sign. SUGO-2, preuzet je u tadašnji Arhiv grada Sarajeva među prvim fondovima. Sastoji se od 130 mapa arhivske građe. Fond sadrži popisni materijal iz 1910. godine za Okružnu oblast (Kreisbehörde) Sarajevo, odnosno Kotarske oblasti (Bezirksamte): Sarajevo, Fojnica, Visoko, Kladanj, Rogatica, Višegrad, Čajniče, Foča; Ispostave (Exposituren): Kreševo, Busovača /pri Fojnici/, Vareš /pri Visokom/, i Goražde /pri Čajniču/. Ove liste nisu potpune. Također, tu su materijali za područje grada Sarajeva, koje je, prema tadašnjoj administrativnoj podjeli, predstavljalo posebno područje (tačno omeđen teritorij grada), imalo svoj poseban statut i bilo izdvojeno iz kompetencija okružne oblasti i kotarskog ureda.

Nije moguće iskazati količinu građe u fondu u dužnim metrima jer građa nije bila u standardnim arhivskim kutijama. Građa fonda se sastoji od omota/mapa unutar kojih se nalaze popisne/kućne liste. Kućne/popisne liste su osnovna sadržina fonda, ali pored toga tu se nalaze i druge vrste tabelarnih prikaza vezanih za predmet fonda, ali sve ove jedinice nisu standardne veličine nego su većeg formata. Nakon uvida u samu građu fonda uradilo se razvrstavanje po kotarima te se prvo pristupilo obradi grada Sarajeva. Dalje se uradilo razvrstavanje omota unutar grada Sarajeva na sedam gradskih kotara (Čaršija I, Koševi II, Bjelave III, Kovači IV, Grad V, Hrvatin VI, Bistrik Čobanija VII). Unutar gradskih kotara razvrstane su mahale i unutar mahala ulice.

Osnovna popisna jedinica u fondu je štampani popisni/kućni list. To je velika tabela na tri strane (formular/obrazac B, kako je označen u originalu 51x35), sa 25 vodoravnih kolona na prvoj strani i 5 uspravnih (koje su nekad prepolovljene na dva dijela) i 36 vodoravnih kolona na unutrašnje dvije strane te 9 uspravnih kolona. U svaku od ovih kolona upisuju se podaci, ovisno da li postoje ili ne. Podaci su upisivani ručno, crnim mastilom, ali je rukopis ponekada jako nečitak i zahtijeva vrijeme da se pravilno pročita. Često su podaci upisivani i na njemačkom jeziku. Svaka kućna lista je specifična i označava

jednu stambenu jedinicu, koja je podijeljena na stanove, a po stanovima su popisivane sve prisutne osobe. Na posljednjoj strani upisuju se podaci o stoci, ukoliko postoje. Nekada je na jednoj kućnoj listi samo jedno domaćinstvo sa nekoliko članova, a nekada se desi da ima i po deset domaćinstava sa više članova porodice.

* * *

Ovom prilikom navest ćemo još neke fondove u ovom Arhivu, koji trenutno nisu pristupačni ili su djelimično dostupni za korištenje. Ta građa uglavnom je nepotpuna, registraturski sredena ili, pak, nesređena. Za sve je urađen zajednički sumarni inventar (osim Kotarskog šerijatskog suda) s obzirom da su svi navedeni fondovi zajedno primljeni u ovu arhivsku instituciju. Tek nakon sprovedene revizije i valorizacije fondova u Historijskom arhivu Sarajevu znat će se više o ovim fondovima, odnosno imat će se tačni podaci o informativnim pomagalima te samoj dostupnosti ovih fondova zainteresiranim istraživačima.

- **KOTARSKI ŠERIJATSKI SUD 1878.-1816.²⁶**;
- **SRESKI ŠERIJATSKI SUD VISOKO 1878.-1891.;**
- **VOJNA KOMANDA SARAJEVO (K.U.K. MILITÄRCOMMANDO) 1917.-1918.;**
- **KOMANDA TVRĐAVE SARAJEVO (FESTUNGSCOMMANDO) 1914.-1918.**
- **SUDSKI OFICIR ZAMJENIKA VOJNOG KOMANDANTA (GERICHTSOFFIZIER DES STELLVERTRETERS MILITÄR KOMANDANTEN) 1917.-1918.;**
- **DIVIZIJSKI SUD SARAJEVO (K.U.K. DIVISIONSSGERICHT IN SARAJEVO) 1917.-1918.;**
- **GARNIZONSKI SUD SARAJEVO (K.U.K. GARNISONSGERICHT SARAJEVO) 1898.-1918.;**
- **SUD KOMANDANTA ŽANDARMERIJSKOG KORPUSA ZA BIH (GERICHT DES GENDARMERIEKORPS-KOMADANTEN FÜR B-H) 1914.-1917.;**

²⁶ Fond je nesređen i trenutno istraživačima nepristupačan.

- **VOJNA KOMANDA MOSTAR (K.U.K. MILITÄRCOMMANDO MOSTAR) 1915. godina;**
- **VOJNA KOMANDA TUZLA (K.U.K. MILITÄRCOMMANDO TUZLA) 1916. godina;**
- **VOJNA KOMANDA BANJA LUKA (K.U.K. MILITÄRCOMMANDO BANJA LUKA) 1915.-1916.;**
- **GARNIZONSKI SUD BANJA LUKA (K.U.K. GARNISONSGERICHT BANJA LUKA) 1905. godina;**
- **GARNIZONSKI SUD RAGUSA (K.U.K. GARNISONSGERICHT RAGUSA) 1883.-1907.;**
- **DIVIZIJSKI SUD U BEČU (K.U.K. DIVISIONS GERICHT IN WIEN) 1917.-1918.;**
- **KOTARSKI URED KAO KOTARSKI SUD SARAJEVO 1886.-1911.;**
- **ZEMLJIŠNO-KNJIŽNI URED od 1886. godine.**

* * *

ZBIRKA KARATA I PLANOVA HISTORIJSKOG ARHIVA SARAJEVO,
Sign. ZKP

Ovdje, naravno, nije riječ o arhivskoj građi jedne administrativno-upravne institucije, ali se radi o najznačajnijoj zbirci karata, mapa i planova u Bosni i Hercegovini i šire. Zbirka se sastoji od preko 530 karata i planova koji su izrađeni u periodu od 1745. do 2003. godine. Zastupljeni su svi periodi bosansko-hercegovačke prošlosti (kako po vremenu nastanka, tako i po svom sadržaju).

Zbirka karata i planova ima urađen sumarno-analitički inventar, a također je sređena tako da postoje posebni inventari za sljedeće karte i planove: karte i planovi koji se odnose na Sarajevo, karte i planovi koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu te vojne karte i planovi.²⁷ U sklopu ove zbirke nalaze se geografske, historijske, topografske karte i planovi različitih gradova, tehnički planovi, geografski i historijski atlasi, vojne karte, planovi i skice.²⁸

Austrougarski period značajno je zastupljen u ovoj zbirci. Proučavanjem ovih karata, mapâ, planova i skica pratimo teritorijalno te upravno-admini-

²⁷ Nezirović A. 2009. 358.

²⁸ Ibid. 359.

strativno uređenje Bosne i Hercegovine i grada Sarajeva. Ucrtane su granice okružnih i kotarskih oblasti te gradskih općina. Tu se, između ostalog, nalazi katastarski pregled grada Sarajeva iz 1883. godine, sa svim ulicama i maha-lama. Na kartama su također prikazane granice sarajevskih gradskih kotara. Jedan broj karata i planova otkrivaju nam urbani razvoj, regulaciju, širenje Sarajeva te izgradnju značajnih objekata i infrastrukture u periodu austrougarske uprave.

ZAKLJUČAK

Fondovi Gradskog poglavarstva i Vladinog povjerenika su rijetki, skoro su jedini sačuvani fondovi kada je u pitanju administrativna građa lokalnih organa vlasti iz austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini. Razlozi tomu su višestruki i za tu problematiku trebao bi nam jedan poseban elaborat. Baš zbog toga ovi fondovi dobijaju na značaju kada je u pitanju proučavanje administracije, uprave i registratura lokalnog nivoa vlasti u našoj zemlji u periodu 1878.-1918. godine.

Zahvaljujući urednom vođenju registratura od strane, za ono vrijeme veoma dobro organiziranog, administrativno-upravnog aparata u Monarhiji, danas istraživači mogu da se služe ovom građom, koristeći knjige i spise koji su uredno registraturno sređeni (po signaturama). Ovdje treba ipak naglasiti jedan kuriozitet, da su u arhivima baš ovi fondovi²⁹ među najsređenijim, zahvaljujući tome što se rad u samoj registraturi odvijao po propisu: akti su se uredno uvodili u protokol, odmah zatim u imenske i tematske registre s kratkim sadržajem, tako da danas ti registri služe kao najbolje informativno sredstvo. Nažalost, malo je urađenih analitičkih inventara za ove fondove. Razlozi tome su višestruki i vezani su za problematiku arhivske struke u Bosni i Hercegovini.

Zahvaljujući očuvanosti fondova zemaljskih institucija iz austrougarskog perioda pri Arhivu BiH i fondova pri Historijskom arhivu Sarajevo, postoji i mogućnost dopunjavanja i kompletiranja istih. To je također jedan dug, zahtjevan i izazovan proces koji traži stručne kadrove, poznavanje funkcioniranja ovih registratura te poznavanje njemačkog jezika i starog njemačkog pisma – gotice. Sređivanjem i obradom arhivske građe Zemaljske vlade za Bosnu i

²⁹ Odnosi se i na fondove koji se čuvaju u Arhivu BiH (Fondovi:Zemaljska vlada za BiH i Zajedničko ministarstvo finansija).

Hercegovinu, Gradskog poglavarstva grada Sarajeva, Vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo i fondova sačuvane građe pojedinih općina ali i druge građe iz ovog perioda, mogli bi se dopunjavati fondovi koji su fragmentarno očuvani ili nisu nikako. Npr., u sačuvanoj građi Zemaljske vlade mogu se naći dokumenti, odvojeni po kotarskim uredima i okružnim oblastima unutar pojedinih tematskih grupa, što je još jedna olakšica za budući rad na kompletiranju arhivskih fondova. Također među spisima Gradskog poglavarstva grada Sarajeva nalaze se spisi mnogih općinskih, kotarskih i okružnih ureda u Bosni i Hercegovini.

Ostaje nuda da će se u budućnosti uraditi i objaviti što veći broj analitičkih inventara fondova Gradskog poglavarstva grada Sarajeva, Vladinog povjerenika te Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, čime bi se omogućilo lakše kompletiranje arhivskih fondova, proučavanje djelovanja austrougarske uprave te proučavanje cjelokupne historije Bosne i Hercegovine u periodu 1878-1918. Izrada sumarno-analitičkih i analitičkih inventara stoga jeste prioritet, ali i izazov kada je u pitanju sređivanje i obrada ovih fondova.

Historijski arhiv Sarajevo posjeduje cjelokupnu građu gradske uprave od 1879. do 1995. godine. Ova arhivska građa govori o kontinuitetu postojanja i djelovanja gradske uprave grada Sarajeva. Ozbiljno bavljenje historijom grada Sarajeva u 19. i 20. stoljeću, ali i svako rješavanje pravnih, prosvjetnih, komunalnih, urbanističkih, stambenih i ekonomskih pitanja te svako bavljenje kulturnim prilikama u Sarajevu i šire ne može se zamisliti bez korištenja ove građe. Stoga je posve razumljivo da se njoj u skorijoj budućnosti mora posvetiti veća pažnja.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

- Arhivski fond: Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva;

b) Objavljeni izvori

- Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo: 1883.
- Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. C.i Kr. Zajedničko ministarstvo financija. Zagreb: 1906. godina.
- - Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra. *Statitsički od-sjek Zemaljske vlade*. Zemaljska štamparija. Sarajevo: 1910.

LITERATURA

- Alibašić A. 2009. "Arhivski fondovi Historijskog arhiva Sarajevo kao nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine". *Arhivska praksa* br.12. Tuzla:
- Isović K. 2007. "Organizacija austrougarske administracije u Bosni i Hercegovini sa osvrtom na arhivsku službu". Sabrani radovi. Sarajevo: Arhiv BiH.
- Isović K. 1970-1971. "Organizacija i funkcionisanje vrhovnih registratura u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave". *Glasnik Arhiva i DAR-a BiH*, knjiga X-XI. Sarajevo:
- Juzbašić Dž. 1999. "Nacionalno-politički odnosi u bosanskohercegovačkom saboru i jezičko pitanje (1910-1914)". Sarajevo: ANU BiH.
- Juzbašić Dž. 2002. "Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom". Sarajevo: Sarajevo: ANU BiH- posebna izdanja CXVI / 35.
- Kreševljaković H. 1969. "Sarajevo 1878-1918". Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva.
- Kruševac T. 1960. "Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918". Sarajevo: Muzej grada Sarajeva.
- Nezirović A. 2009. "Karte, mape i planovi Sarajeva u Historijskom arhivu Sarajevo". *Arhivska praksa*, br. 12. Tuzla:
- Zaimović H. 2008. "Analitički inventar Gradskog poglavarstva grada Sarajeva za godinu 1879". Sarajevo: Istoriski arhiv Sarajevo.
- Zaimović, H. 2009. "Analitički inventar Gradskog poglavarstva grada Sarajeva za 1880. godinu." Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo. Edicija: Inventari.
- Zaimović, H. 2011. "Analitički inventar Gradskog poglavarstva grada Sarajeva za 1881. godinu." Sarajevo: Historijski arhiv Sarajevo. Edicija: Inventari.

Summary

ARCHIVAL SOURCES OF THE AUSTRO-HUNGARIAN ADMINISTRATION IN THE HISTORICAL ARCHIVES OF SARAJEVO

The important archival fonds of the Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina which are kept in the Historical Archives of Sarajevo are: *Municipal government of the city of Sarajevo* and the *Government's commissioner for the provincial capital*. This paper also mentions other archival fonds such as the *1910 Census* and the *Collection of maps and town plans* which could be of significant use to researchers and other persons interested in the topic.

These archival fonds pertain to Sarajevo, but also to the whole of Bosnia and Herzegovina. Their significance is even greater if we take into consideration the fact that these are the only complete fonds of the local administration in Bosnia and Herzegovina from the period from 1878 to 1918.

The municipal government communicated with all instances of administration in Bosnia and Herzegovina and the Monarchy. However, the principle of work of the administrative apparatus in Bosnia and Herzegovina went through the following system: The common ministry (Government) and the Common ministry of finances – The Department for Bosnian and Herzegovinian affairs → The Provincial government for Bosnia and Herzegovina and the Provincial financial directory → the regional, district, town and municipality administrations, The Supreme court and regional courts. This was the system in which the administration functioned and communicated.

Together with municipal representatives/council and the Municipal government, as the executive organ of this council, there was also a Government's commissioner for the provincial capital Sarajevo. The area of Sarajevo had its own special statute. According to it the city was a municipality which undertook various city works and administered the communal property through a special representative council. The city area was separated from the competences of the regional and district office. The Government's commissioner was entrusted with the administration of public order and security, the issuing of various licenses but he was also in charge of controlling the work of the Municipal government of the city of Sarajevo and the City council, where he functioned as an official representative of the supreme power in the state.

Due to the preserved data in the fonds of the provincial institutions from the Austro-Hungarian period in the Archives of Bosnia and Herzegovina and the Historical Archives of Sarajevo, there is a possibility of completing of certain fonds. The making of analytical summaries and analytical inventories of these fonds is therefore a priority and a challenge at the same time.

Key words: government, administrative organization, territorial authority, registers, Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Municipal government of the city of Sarajevo, Government's commissioner for the provincial capital, archival fonds, Historical archives of Sarajevo

Alma Leka, UDRUŽENJE PROFESIONALNIH FOTOGRAFA BOSNE I HERCEGOVINE
I DRUŠTVO AMATER FOTOGRAFA SARAJEVO
Historijska traganja, 8, 2011., [str. 81-92]

UDK: 77 (497.6) "1910/1932"

Izvorni naučni rad

UDRUŽENJE PROFESIONALNIH FOTOGRAFA BOSNE I HERCEGOVINE I DRUŠTVO AMATER FOTOGRAFA SARAJEVO

(Iz rada prvih bosanskohercegovačkih fotografskih društava)

Alma Leka

Historijski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo



U radu se govori o osnivanju i djelovanju prvih bosanskohercegovačkih fotografskih društava. Do osnivanja prvog fotografskog udruženja u Bosni i Hercegovini dolazi kasnije nego u susjednim zemljama, a prvo fotografsko udruženje u Bosni i Hercegovini osnovano je 1910. godine pod nazivom *Udruženje profesionalnih fotografa*. Godine 1925. ponovno se osniva jedno fotografsko udruženje pod nazivom *Društvo amater fotografa Sarajevo* sa djelokrugom rada na sarajevskoj oblasti, da bi se nekoliko godina kasnije taj djelokrug rada proširio na Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju, a potom 1932. godine na Drinsku banovinu.

Ključne riječi: Udruženje profesionalnih fotografa BiH, Društvo amater fotografa Sarajevo, fotografija, Bosna i Hercegovina

Pojava fotografije u svijetu i Bosni i Hercegovini

KAO JEDNO OD NAJZNAČAJNIJIH OTKRIĆA XIX stoljeća, fotografija se pojavila krajem 30-ih godina XIX stoljeća, i to gotovo istovremeno u Francuskoj i Engleskoj. Joseph Nicéphore Nièpce (1765.-1833.) je 1822. godine uspio dobiti prvu trajnu sliku na metalnoj ploči i ostvariti heliografiju. Eksponicija je trajala osam sati. Rezultat je bio pozitiv fotografija na metalnoj

ploči od kositra i olova. Njepce sarađuje sa Louisom Jacquesom Daguerreom od 1829. godine, ali zbog smrti nije dočekao slavu otkrića. Daguerre s pomoću otopine kuhinjske soli fiksira poliranu srebrnu ploču, izlaže je zrakama svjetlosti u "camera obscura", potom razvija u otopini živinih para te fiksira u cijankalijevoj kupki ili natrijevu tiosulfatu.¹ Tako dobivena slika nazvana je dagerotipija, unikatna je, svaka snimka je pozitiv, bogata polotonovima i finim crtežom. U vremenskom razmaku od samo nekoliko sedmica, najprije pronalazak najavljuje Francuz Louis Jacques Mande Daguerre (1789.-1851.), a zatim i Englez Henry Fox Talbot (1800.-1877.). Naime, u augustu 1839. godine Louis Jacques Mandé Daguerre javno je demonstrirao novu tehnologiju nazvanu dagerotipija, kojom se na ravnu površinu ploče prenosiла vjerna slika stvarnosti. Istovremeno, u Engleskoj je fotografski proces još više napredovao kada je William Henry Fox Talbot otkrio način kako da na specijalnom papiru, tretiranim rastvorom srebra, fiksira željenu sliku i stvori kalotipije.² Talbotov postupak omogućavao je umnožavanje jedne te iste fotografije iz negativa. Vijest o Daguerrovom pronalasku pred francuskom Akademijom 1839. godine vrlo brzo se proširila Evropom. Već iste, 1839. godine, fotografija se pojavljuje i u susjednim zemljama, Hrvatskoj i Srbiji.

U vrijeme otkrića fotografije 1839. godine Bosna i Hercegovina se nalazila u sastavu Osmanskog Carstva. Ne postoje dovoljni podaci o pojavi prvih fotografa u Bosni i Hercegovini. O najranijem razdoblju fotografije, od četrdesetih do pedesetih godina XIX stoljeća, kada u svijetu već dominira tehnika dagerotipije, u Bosni i Hercegovini o tome nema podataka. Razvoj fotografije u Bosni i Hercegovini pratilo je privredno i društveno stanje zemlje. U Bosni i Hercegovini, odnosno Bosanskom vilajetu, zbog religijskog utjecaja učenja Kur'ana po kome se ljudski lik ne može crtati ni slikati, pa prema tome ni fotografirati, ovom novom pronalasku putevi su, uglavnom, bili zatvoreni sve do 1855. godine, odnosno do dolaska putujućeg fotografa Georgija Knesevića.³ Posljednje decenije osmanske uprave u Bosni i Hercegovini predstavlja-

¹ Gernshein H., Gernshein A. 1973. 17-30; *Enciklopedija Jugoslavije* 4, E-Hrv.1986. 210.- 211.

² Gernshein H., Gernshein A. 1973. 33.

³ Georgije Knesević bio je novosadski slikar i putujući fotograf koji se ponekad predstavljao i kao peštanski "živopisar". U više gradova imao je fotografске radionice. Kao putujući fotograf u dva navrata boravio je i u Sarajevu, gdje je imao privremenu fotografsku radionicu. Na poledini njegovih fotografija pisalo je: "Georgije Knesević – radionica u Zarajova". Zahvaljujući

ju i vrijeme značajnih društvenih promjena. Hatišerifom od Gülhane 1839. godine označen je prelazak na civilno društvo. Pokušaji osmanskih sultana da određenim reformama moderniziraju osmansku državu dali su izvjesne rezultate. Ove su reforme doprinijele slobodnjem razvoju gradske privrede te pojavi modernih zanata, među kojima je bio i fotografski.⁴ Počeci fotografije u Bosni i Hercegovini vezuju se za ime Georgija Knesevića, zahvaljujući kojemu su napravljene i prve fotografije, 1855. godine, i to na svadbi trgovca Gavre i Dare Jelić.⁵ Prvi fotografski ateljei u Bosni otvoreni su za vrijeme namjesništva bosanskog valije Topal Osman-paše.⁶ Godine 1865. otvoren je u Sarajevu prvi fotografski atelje, kada Italijan Batini Pesente uz trgovacku otvara i fotografsku radnju.⁷ U vilajetskom listu *Bosna*,⁸ 1866. godine, također nailazimo na vijest o otvaranju jednog fotografskog ateljea nepoznatog vlasnika.⁹

Nakon uspostave austrougarske vlasti u BiH sedamdesetih i osamdesetih godina fotografija se u Bosni i Hercegovini institucionalizirala otvaranjem prvi stalnih profesionalnih fotografskih ateljea u Sarajevu. Naime, prvi stali profesionalni fotografski ateljei otvoreni su već krajem 1878. godine u Sarajevu, u vremenu okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske Monarhije, a među prvima foto-atelje na Appelovoj obali otvorio je Anton Schädler, priznati bečki fotograf.¹⁰

njegovu prisustvu u Sarajevu, zabilježena su imena članova porodica Jelić i Hadžidamjanović; Marušić N. 2002. 33.

⁴ Hadžibegović I. 1980. 11.-12.

⁵ Marušić N. 2002. 33. Trgovačka porodica Jelić doselila se u Sarajevo u drugoj polovici XVIII stoljeća iz Branog Dola u bilećkom kraju. Vidi: Skarić V. 1985. 65.

⁶ Period namjesnikovanja Topal Osman-paše (1861-1869) poznat je po brojnim reformama u Bosanskom vilajetu, a on je ostao upamćen po svom velikom doprinosu razvoju Sarajeva, ali i po tome što se brinuo za ukupni materijalni i kulturni napredak zemlje.

⁷ Prstojević M. 1992. 203.

⁸ *Bosna* - list za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi, zvanične novine Bosanskog vilajeta, političko informativnog karaktera, izlazile su u Sarajevu od 1866. do 1878. godine.

⁹ Obavještenje zainteresiranim mušterijama da je otvorena: (...) ovđe u Sarajevu fotografija, u kojoj će se svaki dan vaditi slike u velikom i malom razmjeru, grupe s više lica i vizitne slike. Za vađenje slika načinjena je jedna topla (staklena) komora u kojoj će se moći u svako vrijeme vaditi spomenute slike. Vrijeme vađenja slika naznačava se od 6 do 11 sahata po turski. Fotografija se nalazi u kući g. Velibeja, de je prije bio italijanski konzulat". *Bosna*, br. 31. Sarajevo, 12. i 24.2.1866. 2. Younis H. 2006. (rukopis magistarskog rada) 14.

¹⁰ U sarajevskom ateljeu Antona Schädlera jedno vrijeme radio je i František Franjo Topić

Udruženje profesionalnih fotografa BiH

Veoma važnu ulogu u povijesnom konstituiranju bosanskohercegovačkog društva odigrala su različita udruženja i kulturna društva koja su se pojavljivala kao značajan faktor u kulturnom, prosvjetnom i socijalnom razvitku Bosne i Hercegovine. Ova udruženja stupaju na scenu sa vremenom nastajanja građanskoga društva u Bosni i Hercegovini, započetog reformama u Osmanskom Carstvu u XIX stoljeću. Nakon 1862. godine u Osmanskom Carstvu po prvi put se dalo pravo na autonomiju i udruživanje. No, intenzivniji razvoj institucija civilnoga društva počinje nakon uspostave austrougarske vlasti na ovim prostorima.¹¹ Poticaj nastajanju ovih društava, među kojima su i fotografска udruženja, došao je ne samo iz unutarnjeg socijalnog dozrijevanja bosanskohercegovačkog društva nego i iz dodira domaćeg tradicionalnog i pridošlog građanstva, doseljenog iz različitih zemalja Austro-Ugarske Monarhije. Na taj je način građen gradeći time novi mozaik naprednjeg društva potrebnog Austro-Ugarskoj kako bi i ovo područje integrirala u svoj ekonomski, socijalni, politički i kulturni sistem.¹²

Do 1910. godine u Bosni i Hercegovini nema podataka o postojanju i radu fotografskih udruženja. Prvo fotografsko udruženje osnovano je 1910. godine pod nazivom Udruženje profesionalnih fotografa Bosne i Hercegovine.¹³ Doneseni statut udruženja odobrila je i registrirala Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine 22. oktobra 1910. godine.¹⁴

Statutom su bili utvrđeni ciljevi udruženja:

(Dražkovice, 1857-1938), koji je bio jedan od najznačajnijih pionira bosanskohercegovačke fotografije iz austrougarskog perioda. Više o fotografском radu Topića i Schadlera vidjeti u: Marušić N. 2002. 40.-50. Također vidi: *Sarajevo između dvije carevine: Fotografije Františeka Topića iz perioda 1885.-1919.* 2007.

¹¹ Hadžibegović I., Kamberović H. 1997. 48.-56.

¹² Isto. 49.

¹³ Razlog tomu možemo tražiti u već ranije navedenoj činjenici da je Bosna u doba pojave fotografije, 1839. godine, bila pod osmanskom vlašću. Prvo fotografsko udruženje u ovom dijelu Evrope, tačnije Klub fotografov amaterjev, osnovano je u Ljubljani 1889. godine. Klub amatera fotografa Zagreb osnovan je u sklopu Društva umjetnosti u Zagrebu, 1892. god. a djelovao je kao zasebna sekcija društva. Više vidjeti u: Tonković M. 1994. 401.-421.

¹⁴ ABH, Zemaljska vlada za Bosnu Hercegovinu (ZVBH), Opći spisi, br. 201613/1910.

- unapređenje fotografске umjetnosti te promicanje privrednih i profesionalnih interesa;
- redovni večernji sedmični sastanci udruženja;
- sjednice sa predavanjima i demonstracijama;
- javne izložbe i javna predavanja sa demonstracijama;
- uređivanje i sakupljanje stručnih zbirki i knjiga.

Udruženje je imalo Upravni odbor, predsjednika, potpredsjednika i blagajnika. Svake godine bilo je predviđeno održavanje godišnje skupštine na kojoj se podnosilo izvješće o radu udruženja i birao novi predsjednik. Predsjednik udruženja birao se na jednu godinu i mogao je ponoviti svoj mandat nakon godinu dana provedenih na toj funkciji.¹⁵ Prvi svjetski rat prekinuo je rad udruženja,¹⁶ a neposredno poslije rata udruženje nije obnovilo svoj rad.

Društvo amater fotografa Sarajevo

Nakon Prvoga svjetskog rata, stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Bosna i Hercegovina se našla u potpuno novom državnom okviru. U novim okolnostima nastavlja se rad obnovljenih društava iz austrougarskog perioda, ali se stvaraju i neka nova. Razvojem fotoamaterizma i fotografске umjetnosti u Bosni i Hercegovini u godinama nakon Prvog svjetskog rata stvaraju se neki novi uvjeti i za osnivanje amaterskih fotografskih društava. Do osnivanja jednog takvog “(...) a shvativši važnost fotografije i korist koju ona može da donese svakome a osobito narodu i državi”¹⁷ dolazi aprila 1925. pod nazivom Društvo amater fotografa Sarajevo.¹⁸ Društvo je osnovano na inicijativu grupe fotografa amatera i poštovalaca fotografije.¹⁹ Pravila društva, odobrena 21. aprila 1925. godine,²⁰ imala su djelokrug rada na sarajevskoj

¹⁵ Statut udruženja profesionalnih fotografa za BiH iz 1910.; ABH, ZVBH, Opći spisi, šifra 18-340/2/1910. Vidi: Marušić N. 2002. 105.-106.

¹⁶ O radu ovog udruženja do sada nismo uspjeli pronaći nikakve podatke.

¹⁷ ABH, Oblasni odbor Sarajevske oblasti (OOSO), Opći spisi, br. 5909/1928.

¹⁸ ABH, Veliki župan Sarajevske oblasti (VŽSO), Opći spisi, br. 18434/1925.

¹⁹ Društvo je imalo 40 članova. Enciklopedija Jugoslavije 4, E-Hrv, 1986, 211.

²⁰ ABH, VŽSO, Opći spisi, br. 9255/1925; Sastavljači prvih pravila Društva amater fotografa Sarajevo bili su: dr. Milan Maraković (Topusko, 1884. – Sarajevo, 1933.) direktor Zavoda za

oblasti, a u kasnijim, revidiranim pravilima djelokrug je bio proširen na Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju “zbog lakšeg djelovanja društva s obzirom na tadašnju političku vlast”.²¹ Društvo ponovno mijenja pravila 1932. godine²², čime se djelokrug rada proteže na teritorij Drinske banovine.²³

Na osnovi pravila *Društva amater fotografa Sarajevo* možemo vidjeti da mu je svrha bila zajedničko propagiranje i unapređenje amaterske fotografije, te njena primjena u turističko-propagandne i kulturno-prosvjetne svrhe. Po red toga, društvo je propagiralo “(...) ljepote naše domovine uopće, a napose naše Bosne i Hercegovine kojih imade i takovih, da se uspješno mogu da takmiče sa ljepotama Italije, Švicarske itd”²⁴. Društvo je imalo i sljedeće zadatke: održavati teoretske i praktične tečajeve; prikupljati fotografije, a osobito one koje prikazuju ljepote, život i običaje; zatim priređivati natječaje i fotografске izložbe u zemlji i inozemstvu; izdavati stručne publikacije; priređivati sastanke društva te projekcije za članove, ali i za ostalo stanovništvo; davati stručno mišljenje; održavati veze sa sličnim udruženjima te pomagati ostala kulturno-prosvjetna društva.²⁵ Prema pravilima, Društvo je imalo Glavnu skupštinu, Upravni odbor kojeg su sačinjavali predsjednik, potpredsjednik, tajnik, blagajnik i ekonom, Nadzorni odbor te Časni sud na kojem su se rješavali sporovi među članovima društva.²⁶ Posebno zanimljiv dio je onaj koji govori o progra-

meteologiju u Sarajevu, saradnik Večernje pošte – političko-informativnog lista koji je izlazio u Sarajevu od 1921. do 1933. godine, osnivač Hrvatskog katoličkog akademskog društva “Hrvatska” 1903. godine i jedan od osnivača Društva planinara u BiH 1921. godine; Hinko Rapp – carinski posrednik i jedan od tajnika društva i Lavoslav Steiner (Osijek, 1889. – Jase novac, 1941.), činovnik Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu, jedan od tajnika društva te jedan od osnivača Društva planinara u BiH 1921. godine.

²¹ ABH, VŽSO, br. 23723/1929. Zapisnik sa izvanredne glavne skupštine Društva amater fotografa u Sarajevu održane 14. maja 1929. godine zbog promjene pravila društva.

²² Odobrena 24. maja 1932. godine. ABH, Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB), Opći spisi br. 13361/1932.

²³ ABH, KBUDB, Opći spisi, br. 13361/1932. Do formiranja banovina, Bosna i Hercegovina je Uredbom o podjeli zemlje na oblasti iz 1922. bila podijeljena na šest oblasti – Bihaćku, Mostarsku, Sarajevsku, Travničku, Tuzlansku i Vrbasku, a novom administrativno-teritorijalnom organizacijom iz 1929. godine teritorij Bosne i Hercegovine podijeljen je između Drinske, Vrbaske, Primorske i Zetske banovine.

²⁴ ABH, OOSO, Opći spisi, br. 5909/1928.

²⁵ ABH, VŽSO, Opći spisi, br. 23723/1929.

²⁶ Jedan od pokretača i predsjednik *Društva amater fotografa Sarajevo* bio je Branko Raca.

mu i ciljevima Društva, gdje saznajemo kako su amateri preuzeли zadatku da snimaju i izrađuju fotografije pejzaža raznih krajeva i umjetničkih spomenika, kako bi svoje sugrađane upoznali sa prirodnim i umjetničkim ljepotama domovine. Društvo je već u početku svoga rada razvilo značajnu aktivnost u pogledu organiziranja različitih tečajeva, teoretskih i praktičnih predavaњa, zatim u nabavljanju stručne literature, aparata, kemikalija, priređivanju natječaja i fotografskih izložbi u zemlji i inozemstvu te u izdavanju stručnih publikacija.²⁷ Umjetničke težnje sarajevskih foto-amatera doživjele su punu afirmaciju, odnosno prvi put su došle do izražaja, na fotografskim izložbama koje su organizirane u ovom periodu na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali i u inozemstvu. Prvu fotografsku izložbu na teritoriju Bosne i Hercegovine održalo je Društvo amater fotografa Sarajevo od 1. do 20. novembra 1926. godine u Sarajevu, u zgradu gradske Vijećnice i to izloživši radove isključivo svojih članova.²⁸ Kao razloge za održavanje ovakve izložbe u Sarajevu članovi društva naveli su propagiranje ljepota Bosne i Hercegovine i Sarajeva, uz poruku da i ostale zemlje promoviraju ljepote svoje zemlje putem ovakvih izložbi fotografija kao dokazanom načina propagande. Na izložbi je izlagalo 20 fotografa s ukupno 354 fotografije, a prema pisanju tadašnje štampe bio je to “(...) događaj od prvoga reda u našem kulturnom životu”.²⁹ Prema pisanju *Večernje pošte*, uz ovu izložbu je i Ribarsko društvo predstavilo svoju izložbu fotografija iz ribarske struke. Članovi društva bili su poznati i izvan Bosne i Hercegovine. Imali su veoma zapažene uspjehe na Prvoj jugoslavenskoj izložbi u Splitu 1926. godine, na kojoj je Društvo odlikovano počasnom diplomom i srebrenom kolajnom.³⁰ Godine 1927. članovi Društva izlagali su na međunarodnim izložbama u Londonu, Varšavi i Budimpešti,³¹ što su bili ujedno i jedini radovi iz cijele Kraljevine, pa su članovi Društva bili “reprezentanti foto-umjetnosti”

²⁷ Hinko Rapp, jedan od tajnika *Društva amater fotografa Sarajevo*, autor je *Upute u fotografiju* iz 1928. godine, prvog bosanskohercegovačkog fotografskog priručnika. Dakle, prije osamdesetak godina imali smo na našim knjižarskim policama fotografski priručnik domaćeg autora; *Enciklopedija Jugoslavije 4, E-Hrv*, 211.

²⁸ *Večernja pošta, br. 1600*, Sarajevo, 30. oktobar 1926. 6. Prva javna izložba fotografija u svijetu održana je već u junu 1839. godine. O tome više vidjeti u: Tonković M. 1994. 401.-421.

²⁹ *Večernja pošta, br. 1600*, Sarajevo, 30.10.1926, 6.

³⁰ *Isto*.

³¹ *Enciklopedija Jugoslavije 4, E-Hrv*, 211.

kod nas”³² Na izložbama u Londonu, Varšavi i Budimpešti sudjelovali su fotografi: Hinko Rapp, Jerko Gostl, Avdo Alibegović, Milenko Gavrilović i Rajko Janković. Bosanskohercegovačke planine snimali su J. Popović, B. Tadić, F. Mojzer, D. Sergejevski, K. Misilo i drugi.³³ Od 2. do 16. septembra 1928. godine Društvo amater fotografa Sarajevo organiziralo je u svečanoj dvorani sarajevske Vijećnice, pod pokroviteljstvom Općine grada Sarajeva, Prvu jugoslovensku izložbu amatera-fotografa u kojoj su sudjelovali amateri-fotografi iz cijele Kraljevine Jugoslavije. Izložbom se nastojao dati podstrek za dalji rad, ali da se i široj javnosti pokaže “(...) što je amaterstvo kod nas u stanju dati, a koje u drugim kulturnim zemljama stoji na zavidnoj visini”³⁴ Prema pisanju sarajevske *Večernje pošte* “(...) protektorat nad izložbom preuzeo je ispred gradske općine komesar g. Bičakčić”.³⁵ Na izložbi je sudjelovalo 30 izlagača sa 260 fotografija, a publiciran je i poseban katalog u kojemu su se pored 8 reprodukcija izloženih fotografija nalazili članci o historijatu Društva amater fotografa u Sarajevu i kratak pregled dotadašnjeg razvoja fotografije. Najpoznatiji fotografi na ovoj izložbi bili su Mehanem Papo, Ferdo Pokal i Hinko Rapp.³⁶ Osim prikupljanja “(...) slika naših krajeva, naših nošnji i običaja”, održavanja i sudjelovanja na domaćim i međunarodnim izložbama, Društvo je držalo i tečajeve iz fotografije čime je “(...) nastojalo da se ovaj lijepi sport i u izvjesnoj mjeri umjetnost što više proširi u nas”,³⁷ uz redovito održavanje predavanja o fotografiji posvećenih “(...) ljepotama naših krajeva i naših planina te time pridonosi razvijanju smisla za naše ljepote i oplemenjuje našu mladež odbijajući je od opasnih športova koji podivljavaju nježne duše naše omladine i utućuje prema lijepom i korisnom”.³⁸

³² ABH), OOSO, Opći spisi, br. 5909/1928.

³³ *Enciklopedija Jugoslavije 4, E-Hrv*, 211.

³⁴ Historijski arhiv Sarajevo (dalje: HAS), Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva – regesta, Opći spisi, br. 13367/1928.

³⁵ *Večernja pošta*, br. 2155, Sarajevo, 1.9.1928. 5.

³⁶ *Isto*.

³⁷ ABH, OOSO, br. 5909/1928.

³⁸ ABH, OOSO, br. 5909/1928.

Nakon Drugoga svjetskog rata rad fotoamatera u Bosni i Hercegovini odvijao se putem novosnovane organizacije Narodne tehnike.³⁹ Glavni odbor Narodne tehnike Bosne i Hercegovine je maja 1947. godine formirao Komisiju za fotografiju sa zadatkom osnivanja foto klubova i pripreme osnivačke Skupštine Foto-kino saveza Bosne i Hercegovine. Već se 1947. godine osnivaju foto-klubovi, tačnije njih devet, u Sarajevu, Banja Luci, Zenici, Visokom, Mostaru, Trebinju, Tuzli, Foči i Višegradu. Komisija za fotografiju i predstavnici ovih devet klubova februara 1948. godine održavaju Osnivačku skupštinu Foto-kino saveza Bosne i Hercegovine. Prvi predsjednik Foto-kino saveza Bosne i Hercegovine bio je Moni Finci, tadašnji direktor *Bosna filma*, a kasnije direktor Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine.⁴⁰ Od 1964. godine djeluju odvojeno, kao Foto savez i Kino savez Bosne i Hercegovine.⁴¹ Od 2003. godine Foto savez Bosne i Hercegovine djeluje pod nazivom Asocijacija za umjetničku fotografiju u Bosni i Hercegovini.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (ABH)

- Fond: Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu (ZVBH1), Opći spisi (1879.-1918.);
- Fond: Oblasni odbor Sarajevske oblasti (OOSO), Opći spisi (1926.-1928.);
- Fond: Veliki župan sarajevske oblasti (VŽSO), Opći spisi (1923.-1929.);
- Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB), Opći spisi (1929.-1941.).

³⁹ Osnovana 1946. godine. Vidi: Marušić N. 1988. br. 3-4, 3-5.

⁴⁰ Danas Historijski muzej Bosne i Hercegovine. Vidi: Leka A. 2010. 7-21.

⁴¹ Marušić N. 2010. 3-5.

Historijski arhiv Sarajevo (HAS)

- Fond Gradsko poglavarstvo grada Sarajeva- regesta (1919.-1928.)

b) Objavljeni građa

- *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu.* 1910. Sarajevo: Zemaljska štamparija.
- *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovni:* (1929.-1931.). 2009. //Sabrao i uredio dr. Andrej Rodinis.// knj. 1. Sarajevo: Arhiv Bosne i Hercegovine.

c) Štampa

- *Večernja pošta*, Sarajevo
- *Bosna*, Sarajevo

LITERATURA

- Besarović R. 1974. *Iz kulturnog života u Sarajevu pod austrougarskom upravom.* Sarajevo: Veselin Masleša.
- *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 2, D-Ini. Zagreb: Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ. 1962. 299.-301.
- *Enciklopedija Jugoslavije 4, E-Hrv.* Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža". 1986. 210.-216.
- *Fotografija: kritički uvod.* 2006. //prir. Wells Liz//. Beograd: Clio.
- Gernshein H.; Gernshein A. 1973. *Fotografija: sažeta povijest.* Beograd: Izdavački zavod Jugoslavija.
- Hadžibegović I. 1980. *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914.* Sarajevo: Svjetlost.
- Hadžibegović I. 1991. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća.* Sarajevo: Oslobođenje Public.
- Hadžibegović I., Kamberović H. 1997. "Građansko društvo u Bosni i Hercegovini: porijeklo i kontekst". *Revija slobodne misli* 99. 9-10. Sarajevo: 48.-56.
- Kočević Ž. 2000. *Fotografska slika: 160 godina fotografске umjetnosti.* Zagreb: Školska knjiga.

- Leka A. 2010. "65 godina Historijskog muzeja Bosna i Hercegovine" u: *Šezdeset i pet godina Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Historijski muzej Bosne i Hercegovine. 7.-21.
- Marušić N. 2002. *Istorija fotografije u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Tuzla: Foto-savez BiH.
- Marušić N. 1988. "40 godina Foto saveza Bosne i Hercegovine". *Fotografija I*, 3-4. Sarajevo: 3.-5.
- Prstojević M. 1992. *Zaboravljeni Sarajevo*. Sarajevo: PP Ideja.
- Skarić V. 1985. *Izabrana djela II*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Tonković M. 1994. "Komparativna kronologija". *Katalog izložbe: Fotografija u Hrvatskoj 1848.-1951*. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt. 401.-421.
- Younis H. 2006. *Svakodnevni život u Sarajevu za vrijeme Topal Osman-paše (1861.-1869.)*. (rukopis magistarskog rada). Filozofski fakultet u Sarajevu.

Summary

**THE ASSOCIATION OF PROFESSIONAL PHOTOGRAPHERS
OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE SOCIETY OF AMATEUR
PHOTOGRAPHERS IN SARAJEVO**
**(From the work of the first photography societies
in Bosnia and Herzegovina)**

The various societies and associations which were formed between the two World Wars in Bosnia and Herzegovina had a significant influence in the cultural, educational and social development of the country. Among them there were also photography societies of which the first one in Bosnia and Herzegovina was formed in 1910 and was known as the Association of Professional Photographers of Bosnia and Herzegovina. In 1925 another society was formed – the Society of Amateur Photographers in Sarajevo which initially only covered the Sarajevo region, but subsequently also covered Bosnia, Herzegovina and Dalmatia, and in 1932 the Drina Banate. The initiator for the founding of this society and the person who drew up its first regulations was dr. Milan Maraković, the director of the Institute for Meteorology in Sar-

jevo. The most prominent members were: Branko Raca, the president of the society, Lavoslav Steiner, an official of the Provincial Bank for Bosnia and Herzegovina as the society's secretary, and Hinko Rapp, the customs commissioner in Sarajevo, also one of the society's secretaries. The significance of these societies was manifold – the propagation and promotion of photography, organizing competitions and photography exhibitions in the country and abroad, the organization of theoretical and practical courses and similar activities. The Society of Amateur Photographers in Sarajevo organized two great exhibitions in Sarajevo in 1926 and 1928.

Key words: Association of Professional Photographers of Bosnia and Herzegovina, the Society of Amateur Photographers in Sarajevo, photography, Bosnia and Herzegovina

UDK: 322:281.96 (497.6) "18/19"

Izvorni naučni rad

OSTAVŠTINA HADŽI SAVE KOSANOVIĆA, DABRO-BOSANSKOG MITROPOLITA

Mina Kujović

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo



Dabro-bosanski mitropolit u periodu od 1881. do 1885. godine, Hadži Sava Kosanović bio je prvi Srbin na ovako visokom crkvenom položaju. Umro je u Ulcinju, Crna Gora, 13. februara 1903. godine. Kad je obznanjen njegov testament, napisan u Ulcinju 1902. godine, kojim je mitropolit svu imovinu u Bosni ostavio srpsko-pravoslavnom narodu za osnivanje učiteljskog fonda za učitelje u pravoslavnim školama, njegovi rođaci, nezadovoljni što su isključeni iz naslijeđa, otpočeli su dugotrajan sudski postupak u borbi za njegovu ostavštinu. Nakon što su 1916. godine Kosanovićevi rođaci isključeni kao njegovi nasljednici u Bosni, u dokazivanje prava na mitropolitovu ostavštinu uključili su se državni organi i bosansko učiteljstvo. Trebalo je utvrditi kome pripada imovina umrlog mitropolita te kakav je pravni status njegove ostavštine. Postupak je zaključen u decembru 1934. godine kad je ministar prosvete Kraljevine Jugoslavije odlučio da se imovina Hadži Save Kosanovića dodijeli na upravljenje Jugoslovenskom učiteljskom udruženju – Sekciji za drinsku banovinu pod nazivom Učiteljski fond mitropolita H. S. Kosanovića. Istom odlukom utvrđeno je da se sva sredstva iz ostavštine upotrijebi za gradnju učiteljskog doma u Sarajevu. Dom je izgrađen 1936. godine, poznat kao Dom prosvjetnih radnika.

Ključne riječi: Hadži Sava Kosanović - mitropolit dabro-bosanski, Zadužbinski fond Hadži Sava Kosanović, Učiteljski fond mitropolita Hadži Save Kosanovića, Dom prosvjetnih radnika

Uvod

HADŽI SAVA KOSANOVIĆ bio je dabro-bosanski mitropolit od aprila 1881. do septembra 1885. godine. Testamentom sastavljenim u Ulcinju 6. aprila 1902. ostavio je novac i nepokretnu imovinu u Sarajevu i imanja u Reljevu i u Visokom srpsko-pravoslavnom bosanskohercegovačkom narodu, s namjerom osnivanja srpsko-pravoslavne sarajevske preparandije. U slučaju da se taj zavod ne osnuje, mitropolit je odredio da se od prihoda sa njegovog imanja kao i novca deponiranog u nekoliko sarajevskih banaka nakon trideset godina ustanovi Fond za osnivanje srpsko-pravoslavne gimnazije. Također, ostalo je i jedno "očitovanje" sastavljeno u formi pisma, napisano u Ulcinju 19. maja 1902. godine, mjesec i po dana nakon testamenta, koje je i dovelo do nesporazuma, jer je u njemu mitropolit tražio od upravitelja imanja Petra T. Petrovića, vladina povjerenika u Sarajevu, da se sve njegove nekretnine u Bosni predaju sarajevskoj srpsko-pravoslavnoj opštini u svrhu osnivanja penzionog fonda za srpsko-pravoslavne učitelje u Bosni i Hercegovini. Nakon mitropolitove smrti 1903. godine, na sudu u Ulcinju obznanjen je njegov testament. Posljednjim mitropolitovim željama nisu bili zadovoljni njegovi rođaci pa je otpočela dugotrajna pravna borba za njegovu ostavštinu. Dokazivanje prava na Kosanovićevu imovinu trajalo je sve do decembra 1934. godine kad je od-lukom tadašnje vlasti uspostavljen Učiteljski fond mitropolita Hadži Save Kosanovića koji je trebao biti iskorišten za gradnju učiteljskog doma u Sarajevu.

Sava Kosanović – biografski podaci

Sava Kosanović rođen je 14/27. januara 1839. godine u selu Miljanovići (Banjani), u kraju koji je do 1878. godine pripadao Hercegovini. Školovanje je započeo u manastiru Žitomislići kod Mostara, a nastavio u Mostaru, gdje je završio Srpsku osnovnu školu i izučio pekarski zanat. Bogosloviju je završio u Beogradu 1860., a kako nije nastavio sa daljim školovanjem, vratio se u Mostar, gdje je u oktobru iste godine prihvatio posao učitelja u Srpskoj osnovnoj školi te se oženio djevojkom iz porodice Gatalo. Sljedeće školske 1861./62. godine bio je učitelj u Muškoj osnovnoj školi u Sarajevu, zatim se opet vratio u Mostar, gdje je ostao četiri godine. Nakon velike porodične tragedije trajno se preselio u Sarajevo.¹ Njegov rad u Sarajevu može se podijeliti

¹ U Mostaru su mu umrli supruga, kćerka i sin. Poslije ove porodične tragedije, 1866. godine preselio se u Sarajevo.

na nekoliko perioda: bio je učitelj od 1866. do 1872. godine;² upravitelj muških škola i katiheta u Realki od 1874. do 1879; vjeroučitelj u Srpskoj gimnaziji od 1879. do 1880. i mitropolit dabro-bosanski od 1881. do 1885. godine.³ Sava Kosanović je kao arhimandrit, zbog svoje angažiranosti na nacionalnom pitanju, u Sarajevu stekao veliki ugled u srpskom narodu, ali je zbog toga smetao osmanskim i, nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878., austrougarskim vlastima.⁴ Poslije intenzivnih pregovora austrougarske uprave s patrijarhom u Carigradu 1881. godine imenovan je za arhiepiskopa sarajevskog i mitropolita dabro-bosanskog. Tim imenovanjem postao je prvi Srbin koji je postavljen u Bosni za mitropolita nakon ukidanja Pećke patrijaršije 1766. godine. Za vrijeme upravljanja sarajevskom mitropolijom od 10. aprila 1881. do 10. septembra 1885. godine, mitropolit Sava Kosanović radio je na obnavljanju i podizanju crkava i manastira. Njegovim zauzimanjem u Sarajevu su 1882. osnovani Konzistorija (duhovni sud) te otvorena bogoslovija.⁵ Njegov rad bio je pod stalnom prismotrom predstavnika tadašnje vlasti, pratili su svaki njegov korak i bilježili svaku njegovu riječ.⁶ Kao posljedica takvog odnosa vlasti prema njemu bila je njegova ostavka Carigradskom patrijarhu, koji je ostavku prihvatio 10. septembra 1885. godine. Zemaljska vlada mu je već 9. oktobra iste godine dostavila dekret o penziji te odredila Beč kao mjesto stalnog bo-

² Sava Kosanović se zamonašio 19. juna 1872. godine u Sarajevu i iste je godine kao arhimandrit putovao po Rusiji sa dozvolom ruskog cara Aleksandra II i blagoslovom petrogradskog Svetog sinoda radi prikupljanja priloga za dovršenje Saborne crkve u Sarajevu i otplate dugova. Prikupio je solidnu svotu novca, knjiga, odeždi i crkvenih predmeta.

³ Srpsko-pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini administrativno je bila podijeljena na tri crkvene oblasti – eparhije: zvorničko-tuzlansku, zahumsko-hercegovačku i dabro-bosansku.

⁴ Pod austrougarskim vlastima arhimandrit Sava nastavio je braniti crkvene i nacionalne interese srpskog naroda. Čim su se okupacione vlasti učvrstile, one su nastojale da se Srpska pravoslavna crkva u Bosni, kao i u Hercegovini, izdvoje iz jurisdikcije Carigradske patrijaršije i podčine jurisdikciji Karlovačke patrijaršije. Protiv ovog plana austrougarskih vlasti bile su crkvene opštine i sveštenstvo, posebno arhimandrit Sava.

⁵ Sava Kosanović je još 1879. godine pokrenuo pitanje otvaranja bogoslovskog učilišta u Sarajevu, jer se bez uređene bogoslovске škole, po njegovom mišljenju, nije mogao obnavljati sveštenički kadar. Nakon što je 19. oktobra 1882. godine car potpisao dozvolu za osnivanje bogoslovije, ona je 30. oktobra iste godine i otvorena u privatnoj kući Stjepa Srškića u Sarajevu.

⁶ Vrijeme u kome je djelovao mitropolit Kosanović, za Srbe je bilo izuzetno teško. Rimokatolička propaganda, potpomognuta okupacionim vlastima, nije birala sredstva u borbi protiv mitropolita Kosanovića.

ravka.⁷ Kako austrougarske vlasti nisu uvažile želju penzioniranog mitropolita da ostatak života proveđe na svom imanju u blizini Sarajeva, a Beč, koji su mu odredili, nije mu odgovarao zbog zdravstvenih razloga, ipak mu je dozvoljeno da se za stalno nastani u Ulcinju, gdje je kupio kuću i tu je preminuo 23. februara 1903. godine.⁸

Imovina Hadži Save Kosanovića u Bosni

Sava Kosanović je u Sarajevu i njegovoj bližoj okolini posjedovao nekretnine koje su u zemljišnjim knjigama imale različite statuse, odnosno neke su bile "čisto vlasništvo" – mulkovna zemlja, dok su neki posjedi na kojima su živjeli i radili kmetovi, tzv. kmetsko selište imali status mirijske zemlje.⁹ Imovina Save Kosanovića nije donosila redovne prihode jer se upravitelj Petraki T. Petrović¹⁰ nije o imovini dobro starao. U gradu Sarajevu Sava Kosanović posjedovao je nekretnine koje nisu donosile velike prihode, ali su se nalazile na atraktivnim lokacijama, a to su bile: u Jukića ulici¹¹ kuća sa dvorištem br. 31 i 778 m² zemljišta razdijeljenog u tri katastarske parcele od 109, 159 i 109 m² na brojevima 27 i 25. Na tim parcelama nije bilo kuća pa tako ni prihoda, samo je pod kiriju izdavana kuća kao lokal, poznat kao "Volga". Ukupna površina parcela u Sarajevu je bila 1639 m² i njihova vrijednost je 1913. godine procijenjena na 57.365 kruna ili 14.341 dinar, a u vrijeme mitropolitove smrti iste parcele bile su procijenjene na 28.780 kruna odnosno 7.195 dinara.

⁷ Biografski podaci o Savi Kosanoviću su preuzeti iz knjige: Madžar B. 1982. 59-78.

⁸ Iako je živio izvan Bosne, bivši mitropolit Kosanović pratilo je šta se u Bosni događa. Kad god je tražena pomoć za podizanje spomenika nekoj značajnoj srpskoj ličnosti ili kad je osnivano neko srpsko društvo, on je bio među prvim darovateljima. Kada je 1902. godine u Sarajevu osnovano društvo "Prosvjeta" koje je imalo za cilj pomagati srpske đake u srednjim i visokim školama, mitropolit je Društvo materijalno pomogao.

⁹ Tokom cijelog perioda austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini zadržano je vlasnišvo nad nekretninama kakvo je bilo utvrđeno Ramazanskim zakonom iz 1858. godine. Čak su u Gruntovnom zakonu, koji je 1880. donijela austrougarska uprava, zadržani termini iz osman-skog perioda, mulk- čisto vlasništvo i zemljište tzv. mirijske naravi, državno zemljište.

¹⁰ Hadži Sava Kosanović se u "očitovanju" napisanom u Ulcinju 1902. godine obraća Petraki T. Petroviću, vladinom savjetniku. U sudskim spisima, prvi upravitelj mitropolitove ostavštine zvao se Petar T. Petrović. Božo Madžar ga, također, naziva Petar Petrović, ali navodi da je bio trgovac. Vidi: Madžar B. 1982.70.

¹¹ Ulica Danijela Ozme. Oćina Centar.

U selu Reljevo, općina Rajlovac, imao je tri kuće s vrtom i oranicom "Krčevina", ukupne površine 6 dunuma i 327 m². Ovo zemljište je 1912. godine procijenjeno na 1.200 kruna, a 1923. na 572 dinara.¹² U istom selu na ime Save Kosanovića bilo je upisano i kmetsko selište koje je "palo pod udar agrarne reforme", što znači da je bilo dodijeljeno kmetovima koji su ga obrađivali. Agrarna direkcija Sarajevo je 1926. godine za njega isplatila odštetu od 2.164 dinara, deponiranih na sudu u korist mitropolitove ostavštine. U selu Reljevo u mitropolitovom vlasništvu bilo je i zemljište "naravi mirija" s površinom od 45 dunuma i 526 m². Vrijednost ovog zemljišta koje se sastojalo iz šuma i oranica, 1912. godine bila je procijenjena na 1085 kruna, a 1916. na 2970 kruna.¹³

Mitropolit je imao imovinu u Visokom u katastarskoj opštini Podgora. U blizini Podlugova posjedovao je šljivik s površinom od 3 dunuma i 550 m², upisan u gruntovnici u Sarajevu na ime vlasništva Save Kosanovića. Upravitelji ostavštine umrlog mitropolita nisu imali koristi od ovog vlasništva jer uživaoci/korisnici nisu plaćali nikakvu nadoknadu za njegovo korištenje. Vrijednost zemljišta je 1917. godine procijenjena na 142 krunе.

Novčani depoziti u bankama bili su samo dio imovine Hadži Save Kosanovića. Do 1903. godine imao je uložen novac na 17 knjižica čiji se iznos do 1934. godine povećavao na ukupno 188.569.65 dinara u četiri banke: Zemaljskoj banci 12.131 dinar; Srpskoj centralnoj privrednoj banci 15.148.08 dinara; Državnoj hipotekarnoj privrednoj banci Beograd 9.100.87 dinara i Državnoj hipotekarnoj banci – filijala Sarajevo 149.016.20 dinara. Prema završnom računu za 1935. godinu, dobrim poslovanjem i prihodima od kirije lokalna "Volga" u Jukićevoj ulici gotovina je uvećana na 236.467.18 dinara, pa je objedinjena s različitim knjižicama i uložena u Državnu hipotekarnu banku – filijala Sarajevo. Mitar Papić naveo je podatak da je dabro-bosanski mitropolit Sava Kosanović ostavio 50.000 kruna srpskim učiteljima te da je iz tih sredstava osnovan Fond mitropolita Kosanovića. Papić nije naveo izvor za ovaj podatak,

¹² Ovo je zemljište bilo upisano kao mulkovno, što znači da je bilo "čisto" vlasništvo Hadži Save Kosanovića. Zemljište je do 1934. godine uživao Nikola Lubura kao nasljednik iza svoje tetke Glogovac Goše i nije od 1914. godine nikom plaćao nadoknadu za njegovo korištenje.

¹³ Vlasništvo na ovom zemljištu upisano je u gruntovnici kao vlasništvo "mirijske naravi" što znači da nije bilo "čisto vlasništvo" za razliku od mulkovnog, kojim se moglo raspolagati bez ograničenja. U jednoj od sudskih rasprava na Kotarskom sudu u Sarajevu 1916. godine ovo je zemljište bilo dodijeljeno Nikoli Kosanoviću, Savinom bratiću, ali je odlukom istog suda na drugoj raspravi ova odluka poništena jer se mirijsko (državno) zemljište ne može oporukom ostavljati, niti naslijedivati.

ali je istakao nepostojanje posebnih organizacija srpskih učitelja, te je ovaj fond pripao zajedničkom udruženju učitelja i predstavljao osnovni kapital za izgradnju učiteljskog doma u Sarajevu.¹⁴

Testament/oporuka Hadži Save Kosanovića

Hadži Sava Kosanović, mitropolit dabro-bosanski, u Ulcinju je “pri čistoj svijesti i po svojoj dobroj volji” napisao testament 6. aprila 1902. godine. Svoje posljednje želje izrazio je putem šest stavki. Prema stavkama od 1. do 3. trebalo je da se, nakon njegove smrti, pokućstvo rasproda i novac podijeli crkvama u Ulcinju. Svoju biblioteku namijenio je cetinskoj biblioteci, a iz novca u “zelenom sanduku” trebalo je isplatiti poslugu i njegov pogreb. Pod četvrtom stavkom predviđeno je da se 4.000 forinti “koje se nalaze na interesu” razdijeli njegovim naslijednicima, sestrama i njihovoj djeci. Sumu od 3.000 forinti, kako je predviđeno u stavki pod brojem pet, trebalo je utrošiti za njegovu grobnicu u Nikšiću, kod Crkve sv. Petra i Pavla “u koju bi se prenijele moje grješne kosti iz Ulcinja”.¹⁵ Stavka pod brojem šest koja se odnosila na njegovu imovinu u Bosni (nekretnine i uložne knjižice) bila je predmet dugogodišnjeg neporazuma između mitropolitovih testamentarnih naslijednika: Učiteljskog penzionog fonda u Beogradu i Učiteljskog udruženja u Sarajevu. Posljednja želja dabro-bosanskog mitropolita, navedena pod tačkom broj šest, bila je: “Što imam nešto nepokretnoga imanja u Bosni, s kojim upravlja g. Petraki T. Petrović, to imanje ustupam Srpsko-pravoslavnom narodu bosansko-hercegovačkom, kao početak osnivanja Fonda za srpsko-pravoslavnu sarajevsku preparandiju. Kroz trideset godina da se od prihoda umnožava kapital, a poslje toga doba da je fond neprikosnoven”.¹⁶

“Očitovanje” u formi pisma

Iza pokojnika ostalo je i jedno “očitovanje” napisano u Ulcinju 1902. godine. Sastavljeno je u formi pisma adresiranog na vladina povjerenika u Sa-

¹⁴ Papić M. 1978. 147.

¹⁵ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB) – Četvrti Prosvjetno odjeljenje. 1934. IV-6810. U sastavu obimnog predmeta koji se odnosi na pravnu borbu oko mitropolitove ostavštine u Bosni nalaze se i ovjereni prepisi testamenta/oporuke i očitovanja iz 1902. godine kao i sva sudska rješenja i ostala prepiska.

¹⁶ Isto.

rajevu Petra T. Petrovića. "Očitovanje" je napisano 19. maja 1902. godine, 43 dana nakon što je sastavljen testament i u njemu Kosanović ne spominje srpsko-pravoslavnu preparandiju nego želi da njegova imovina posluži za osnivanje Penzionog fonda za srpsko-pravoslavne učitelje. Iz dostupnih izvora nije se moglo utvrditi šta je navelo Hadži Savu Kosanovića da promijeni odluku u vezi sa svojom imovinom. Kosanović je u "očitovanju" opunomoćio Petra T. Petrovića da prenese sve njegove nekretnine "(...) ležeće u Bosni na srpsko-pravoslavni narod bosansko-hercegovački te da srpsko-pravoslavna sarajevska opština njegovim imetkom raspolaže u svrhu osnivanja penzionog fonda za srpsko-pravoslavne učitelje u Bosni i Hercegovini". Posljednja želja pokojnog dabro-bosanskog mitropolita, iskazana u "očitovanju" u formi pisma u vezi s osnivanjem penzionog fonda za srpsko-pravoslavne učitelje u Bosni i Hercegovini, izazvala je pravnu zbrku u kasnijim brojnim sudskim procesima vođenih s ciljem dokazivanja prava na mitropolitovu ostavštinu. Gospodin Petar T. Petrović za vrijeme Konstantinovićevog života nije ništa uradio u vezi s ovim "očitovanjem" te je ono u kasnijim sudskim sporovima bilo bespredmetno. Međutim, bosanskohercegovačko učiteljstvo, organizirano u različitim učiteljskim udruženjima Bosne i Hercegovine, uporno se pozivalo na oporuku i tvrdilo da su bosanskohercegovački učitelji "testamentarni nasljednici imovine" Hadži Save Kosanovića.

Oспоравање testamenta Hadži Save Kosanovića

Nakon što su na ostavinskoj raspravi iza umrlog Save Kosanovića na Ulcinjskom sudu obznanjeni njegov testament i "očitovanje" u kojem je navedena njegova želja za osnivanje Penzionog fonda za srpsko-pravoslavne učitelje u Bosni i Hercegovini, njegovi rođaci su poveli sudsku parnicu koja je trajala sve do 1916. godine. Kako se imovina oko koje su se nesljednici "borili" nalazila u Sarajevu i njegovoj blizini, svi su sudski procesi vođeni na Okružnom sudu i Kotarskom sudu, u Sarajevu. U "borbi" za Kosanovićevu ostavštinu u Bosni najagilniji je bio njegov bratić Nikola Kosanović koji je istovremeno zastupao i ostale rođake, kako je on tvrdio, "istinske nasljednike".¹⁷ Nikola Ko-

¹⁷ Mitropolitovi nasljednici bili su djeca njegovog pokojnog brata Riste Kosanovića:

- 1) bratić Nikola;
- 2) bratična Danica, udata za Radomira Vešovića iz Podgorice u Crnoj Gori, koja je umrla tokom ostavinskog postupka i ostavila kao zakonske nasljednike djecu Dušana, Danila, Zorku i muža Radomira;

sanović je u jednoj od brojnih sudske rasprave na Kotarskom sudu u Sarajevu 1916. godine uspio dobiti pravo vlasništva na zemljište u Reljevu. Međutim, vrlo brzo ga je morao vratiti u ostavinski fond, iako je platio i pristojbu za prenos vlasništva, jer je odlukom istog suda na drugoj raspravi utvrđeno da je to zemljište mirijsko (državno) te da se ne može nikakvom oporuksom ostavljati, odnosno nasljeđivati. Nakon ove odluke Okružnog suda Kosanovićevi rođaci su se isključili iz sudske rasprave u vezi sa mitropolitovom ostavštinom.¹⁸

Ulaganje novca iz ostavštine

Prema želji pokojnog mitropolita Kosanovića sve nekretnine "ležeće u Bosni" trebalo je u gruntovnici prenijeti "na srpsko-pravoslavni narod bosansko-hercegovački" te iskoristiti za osnivanje penzionog fonda srpsko-pravoslavnih učitelja. Međutim, nakon što je Kraljevina SHS smijenila 1918. godine Austro-Ugarsku Monarhiju, sve su penzije, kako učitelja tako i njihovih porodica, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost, isplaćivane iz jednog, državnog penzionog fonda. Zbog toga su činovnici u prosvjetnim odjeljenjima Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu (1919.-1921.) i Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu (1921.-1924.) smatrali kako osnivanje jednog fonda za srpsko-pravoslavne učitelje nije potrebno, jer su i oni prešli u status državnih učitelja i služili su u državnim školama pa su od države platu primali i u državni penzioni fond ulagali i iz njega penziju ostvarivali, i oni i njihove porodice. Bivši srpski učitelji koji su bili zatečeni kao penzionerke i penzioneri također su primali penziju iz državnih sredstava i zbog toga je Prosvjetno odjeljenje Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu 1923. godine odlučilo da se novčani dio ostavštine uplati u Učiteljski penzioni fond u Beogradu. Kotarski sud u Sarajevu po ovom zahtjevu donio je rješenje (Os. 83/15-171. od 26. jula 1923) da upravitelj ostavštine pokojnog Save Kosanovića, Lazar Papić, sve prihode fonda od 1916. do 1923. godine uplati u Učiteljski penzioni fond u Beogradu.

3) bratična Jekaterina, udata za Petra Lekića iz Cetinja, koja je također umrla tokom ostavinskog postupka i kao zakonske nasljednike ostavila: majku Jeftaliju Kosanović, preudatu Bijelić iz Sarajeva i muža Lekić Petra.

¹⁸ Osudom Kotarskog suda u Sarajevu od 10. oktobra 1912. i potvrđenom presudom Okružnog suda 25. novembra 1913. godine pravomoćno je presuđeno da su zakonski nasljednici ostavitelja dužni priznati valjanim i istinitim testament pokojnog Hadži Save Kosanovića stavljen u Ulcinju 6. aprila 1902. godine. U dostupnim izvorima nismo pronašli podatak da su se rođaci odrekli imovine, samo ih više nije bilo u dokumentima.

Odlukom Ministra prosvete u Beogradu od 27. aprila 1926. godine br. 47229 uprava nad zadužbinom Hadži Save Kosanovića povjerena je Povjereništvu udruženja jugoslavenskog učiteljstva u Sarajevu. Aktivisti Udruženja jugoslavenskog učiteljstva u Sarajevu, kao upravitelji zadužbine pokojnog mitropolita, smatrali su da njegova imovina pripada samo bosanskim učiteljima kako u "duhu testamenta" tako i po razvoju učiteljskih organizacija nakon 1919. godine.¹⁹ Zbog toga se Udruženje i obratilo Sreskom sudu u Sarajevu sa zahtjevom da preispita odluku Pokrajinske uprave Sarajevo na temelju koje su novčana sredstva, deponirana u nekoliko banaka, trebala biti uplaćena u Penzioni fond u Beogradu. Sud je po ovom zahtjevu Učiteljskog udruženja odlučio da obnovi raspravu 1930. godine. Povjereništvu Udruženja jugoslavenskih učitelja u Sarajevu je likvidirano 23. maja 1931. godine. Na likvidacionoj skupštini riješeno je da svu gotovinu Povjereništvu preda novoformiranom Jugoslovenskom učiteljskom udruženju – Sekciji za Drinsku banovinu u Sarajevu, kao i upravljanje legatom Hadži Save Kosanovića.²⁰ Odlukom uprave Sekcije, legatom su od 7. novembra 1931. godine upravljali članovi Upravnog odbora Jugoslovenskog učiteljskog udruženja Sarajevo. Predsjednik Upravnog odbora bio je Risto Šušljić, a sekretar Mijo Markotić.²¹

¹⁹ Još je školske 1890/91. godine u Bosni i Hercegovini pokrenuta inicijativa za osnivanje učiteljskih udruženja, što predstavnici austrougarske uprave nisu rado odobrili. Prvo učiteljsko udruženje u Sarajevu je osnovano tek 1904. godine. Vidi: ABH. Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine (ZVBiH). 1904. šifra 115/9/3.), a 1909. godine pravila Društva su izmijenjena i dopunjena. Zemaljska vlada je 1913. godine odobrila Pravila za Učiteljsko udruženje viših narodnih, trgovачkih i učiteljskih škola u Bosni i Hercegovini sa sjedištem u Sarajevu. Djelokrug Učiteljskog udruženja bila je cijela teritorija zemlje. Nakon propasti Austro-Ugarske, kad je Bosna i Hercegovina ušla u sastav Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, bosanskohercegovački učitelji su postali dio učiteljstva nove države. Učitelji su od 1921. godine bili organizirani u jedinstveno društvo Udruženje jugoslovenskog učiteljstva sa sjedištem u Beogradu. U pokrajinskim oblastima su djelovala sreska učiteljska društva koja su preko pokrajinskih povjerenstava komunicirala sa centralom u Beogradu.

²⁰ Temeljem čl. 76. Zakona o činovnicima od 1. aprila 1931. likvidirana su učiteljska povjereništva, a osnovano je Jugoslovensko učiteljsko udruženje u Beogradu, čiji su organi bile banovinske sekcije i sreska učiteljska društva. Pravila za rad ovog udruženja odobrio je ministar prosvete Kraljevine Jugoslavije. U Sarajevu je umjesto Učiteljskog povjereništva Bosne i Hercegovine osnovano društvo Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu.

²¹ ABH. KBUDV, IV – 5480/32.

Borba za pravni status legata/zadužbine Hadži Save Kosanovića

Prema članu 1. Zakona o zadužbinama,²² zadužbina (zaklada, fond, zavod) je ustanova kojom se namjenjuje izvjesna imovina nekoj trajnoj svrsi. Zadužbine mogu osnivati fizička i pravna lica. U Testamentu od 6. aprila 1902. ostavitelj Sava Kosanović kao testamentarnu nasljednicu imenovao je Srpsko pravoslavnu crkveno-školsku opština u Sarajevu time da se od nepokretnog njegovog imanja u Bosni osnuje Fond za srpsko-pravoslavnu sarajevsku preparandiju, odnosno temeljem pismenog "očitovanja" ostavitelja od 19. maja 1902. godine Učiteljski fond mitropolita Hadži Save Kosanovića za srpsko-pravoslavne učitelje srpsko-pravoslavnih bosanskohercegovačkih narodnih škola. Pošto su zakonski nasljednici ostavitelja osporili valjanost ove oporuke, to je testamentarna nasljednica Srpsko-pravoslavna crkvena školska opština u Sarajevu upućena "na redoviti put pravde". Presudom Kotarskog suda u Sarajevu od 10. oktobra 1912. i potvrđenom presudom Okružnog suda 25. novembra 1913. pravomoćno je presuđeno da su zakonski nasljednici ostavitelja dužni priznati "valjanim i istinitim" testament pokojnog Hadži Save Kosanovića sastavljenog u Ulcinju 6. aprila 1902. godine. Kad su se stekli uvjeti da se fond osnuje, promijenio se odnos prema penzioniranim učiteljima pa osnivanje fonda za učitelje, pripadnike samo jedne nacije, nije imalo potrebe. Zbog toga su činovnici u Prosvjetnom odjeljenju Pokrajinske uprave smatrali da sredstva namijenjena za osnivanje Penzionog fonda za srpsko-pravoslavne učitelje u Bosni i Hercegovini pripadaju Učiteljskom penzionom fondu u Beogradu, jer se iz tog fonda plaćaju svi učitelji u Kraljevini, a predstavnici učiteljskih udruženja u Bosni i Hercegovini su tvrdili da ostavština pripada isključivo bosanskohercegovačkom učiteljstvu. Na temelju testamenta, a u vezi sa naredbom Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu od 22. marta 1923. godine, sud je odobrio da se ostavljeni imetak pokojnog mitropolita prenese na ime Učiteljskog penzionog fonda u Beogradu.²³ Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu Sarajevo kao uprava Zadužbine mitropolita u Sarajevu podnijelo je podnesak 22. maja 1930. godine Okružnom

²² Službene novine Kraljevine Jugoslavije br. 155/1930.

²³ Međutim, ova odluka kao ni sama isprava nije postala pravomoćna, jer Učiteljskom penzionom fondu kao nasljedniku nije nikako uručena, a nije ni nasljedna pristojba plaćena pa se, prema tome, po toj odluci nisu stekla nikakva prava.

sudu kojim je tražena izmjena odluke iz 1923. godine. Razlog se našao u tome što je ista donesena na temelju pogrešno navedenog odobrenja bivše Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu, budući da imanje ostavitelja ni u kojem slučaju ne može pripasti Učiteljskom penzionom fondu u Beogradu.²⁴ Sud je ovaj podnesak Udruženja bosanskih učitelja prihvatio kao predstavku u kojoj su navedene nove okolnosti i novi dokazi. Sud je predstavku uvažio iz nekoliko razloga. Bivša Pokrajinska uprava smatrala je da se opći Učiteljski penzioni fond treba smatrati kao pravni nasljednik pokojnog Kosanovića, ali je legat glasio da se osnuje penzioni fond za srpske učitelje u Bosni. Zbog toga je Sud utvrdio da ova odluka Pokrajinske uprave nije osnovana na Zakonu.²⁵ Sud je u svrhu odobrenja zadužbinskog fonda, a u smislu paragrafa 6. Zakona o zadužbinama od 6. jula 1930. godine, kompletan ostavinski predmet dostavio banu Drinske banovine na odobrenje. Ban je rješenjem IV-16145. od 29. maja 1933. godine odobrio da se cijelokupni ostavinski imetak iza umrlog Hadži Save Kosanovića, u novcu i u nekretninama, "ima kao testamentarnom nasljedniku predati Učiteljskom fondu mitropolita Hadži Save Kosanovića. Na temelju navedenog rješenja bana Drinske banovine i u smislu pismenog očitovanja od 19. maja 1902. godine Okružni sud u Sarajevu opozvao je odluku Pokrajinske uprave iz 1923. godine i donio rješenje kojim se sva uplaćena sredstva trebaju vratiti Učiteljskom fondu mitropolita Hadži Save Kosanovića. Nakon pravomoćnosti presude, Jugoslovenskom učiteljskom udruženju – Sekcija za Drinsku banovinu kao upravitelju Zadužbine Hadži Save Kosanovića su predane založne knjižice.²⁶ U pogledu daljeg upravljanja cijelokupnim ostavljenim

²⁴ Učiteljski penzioni fond u Beogradu nije bio opći tj. sa važnošću za cijelu državu, a nije bio ni državna ustanova jer je oformljen privatnom ostavninom pok. Jovana Gavrilovića, a povećavao se redovnim ulozima učitelja iz Srbije.

²⁵ Na prvu predstavku Učiteljskog udruženja Bosne i Hercegovine iz 1923. ministar prosvete Kraljevstva Slovenaca, Hrvata i Srba u Beogradu donio je odluku br. 1355 od 25. januara 1923. godine kojom je naredio "da učitelji u Bosni i Hercegovini nisu dužni plaćati ulog u Penzioni fond učiteljski i da uprava Fonda vrati uplaćene uloge, koliko ih je primila". Raspisom Pokrajinske uprave u Sarajevu br. 15.476 - IV-3 od 22. marta 1923. godine ova odluka ministra prosvete saopštена je svim učiteljima Bosne i Hercegovine. Usprkos ovoj naredbi Pokrajinska uprava Sarajevo je 24. aprila (br. 20.875 – IV-3) donijela rješenje da je Učiteljski penzioni fond u Beogradu nasljednik fonda umrlog Hadži Save Kosanovića.

²⁶ Odlukom Okružnog suda knjižice su predane na ruke Šušljić Risti, školskom upravitelju i predsjedniku Udruženja. Istom je odlukom Sud naložio da Učiteljski fond svu primljenu gotovinu treba uložiti kod Državne hipotekarne banke - Glavne filijale u Sarajevu na knjižicu

imetkom trebalo je postupiti po Zakonu o zadužbinama od 6. jula 1930. godine i Pravilniku za primjenu Zakona o zadužbinama od 12. aprila 1932. godine.

Preuzimanje ostavštine od strane Učiteljskog fonda Hadži Save Kosanovića

Nakon što je ban Drinske banovine 1933. godine odobrio da se cijelokupni ostavinski imetak u novcu i u nekretninama iza umrlog Hadži Save Kosanovića preda Učiteljskom fondu mitropolita Hadži Save Kosanovića, Sreski sud u Sarajevu je riješio (Os 83/15-185. od 12. juna 1933) da se ostavština Hadži Save Kosanovića prenese na Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu – Učiteljskog fonda Hadži Save Kosanovića. Učiteljski fond Hadži Save Kosanovića imao je mnogo problema u vezi s prenosom vlasništva Kosanovićevih nekretnina koje su u zemljšnjim knjigama vođene kao mirijska imovina. Čak se i jedan posjed u Visokom s površinom od 3 dunuma i 550 m², iako je bio mulkovno (čisto) vlasništvo, odlukom Okružnog suda u Sarajevu morao ustupiti ljudima koji su ga godinama obrađivali.²⁷ Fond je pribavio posjedovnica za mulkovna zemljišta u k.o. Crnotina i k.o. Podgora. Mirijske nekretnine u Crnotini (45 dunuma i 526 m²) nisu prevedene na Fond, jer temeljem sudske odluke “potpadaju pod državno zemljište pa vlasništvo nije konačno riješeno”.²⁸ Mulkovno zemljište u Podgori kod Visokog, s površinom

broj 853 pod naslovom Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu u Sarajevu Učiteljski fond poč. mitropolita Hadži Save Kosanovića). Na temelju iste sudske odluke trebalo je od Državne hipotekarne banke u Beogradu – Direkcija samostalnih fonda, zatražiti povrat sredstava uplaćenih u Jugoslavenski učiteljski fond sa svim dospjelim kamataima.

²⁷ ABH. "Prosvjeta" - srpsko prosvjetno i kulturno društvo (1902-1949) kut. 108 br. 137 – Dokumentacija o zadužbini Save Kosanovića.

²⁸ Odlukom Kotarskog suda u Sarajevu Kosanović Nikoli, kapetanu u austrougarskoj vijsci i sinu Savinog pokojnog brata Riste bile su uručene mirijske nekretnine u k.o. Crnotina. Odlukom Kotarskog suda iz 1917. godine ovo je osporeno jer se nekretnine koje su u kategoriji mirijska zemlja ne mogu naslijediti niti oporukom zavještati u skladu sa Ramazanskim zakonom iz Osmanskog perioda koji je bio na snazi. Novom odlukom Kotarskog suda u Sarajevu iz 1918. godine dosuđeno je da je na nekretninama koje su bile dodijeljene Nikoli Kosanoviću postoje kmetovski odnosa i samim time kmetovi su imali pravo da od države ovu zemlju otkupe. Neke od parcela u Crnotini su ostale u vlasništvu pokojnog mitropolita Save Kosanovića pa su ostale i dalje predmet sudskog spora, jer su ih tražili i tadašnji korisnici i Učiteljsko udruženje. Na jednoj je parcelli u Crnotini Nikoli Luburi priznato pravo vlasništva uz odštetu od 10.308.80 din.

od 3 dunuma i 55 m², odlukom agrarnog referenta, uz novčanu nadoknadu je ustupljeno Risti i Danici Vuković.²⁹ Odlukom Sreskog suda u Sarajevu od 6. novembra 1933. godine (Os 83/15-187) Učiteljskom fondu su predane uložne knjižice, u Zemaljskoj banci, sa ukupnom svotom od 12.543 dinara i u Srpskoj centralnoj banci u iznosu od 1.580 dinara.³⁰ Centrala u Beogradu je doznačila depozit od 5.554 dinara Državnoj hipotekarnoj banci – Filijala Sarajevo koji je uknjižen na Učiteljski fond Hadži Save Kosanovića.³¹ Restoran "Volga" sa bašcom u Jukića ulici broj 31 je početkom 1935. godine izdan Ahmedu Hadži-smajloviću uz mjesecnu kiriju od 3.000 dinara, a zemljište u fra Jukića ulici br. 21 u Sarajevu ustupljeno Danilu Ančiću, preuzimaču, uz mjesecnu kiriju od 100 dinara.

Odluka ministra prosvete Kraljevine Jugoslavije

Na prijedlog Prosvjetnog odjeljenja Kraljevske banske uprave Drinske banovine od 20. novembra 1934. godine, a na osnovu mišljenja Zadužbinskog savjeta od 5. decembra 1934. godine i paragrafa 14. Zakona o zadužbinama,³² ministar prosvete Kraljevine Jugoslavije u Beogradu je 13. decembra 1934. godine potpisao Odluku br. 5787/34, kojom se cijelokupna imovina Hadži Save Kosanovića "ima upotrijebiti za gradnju učiteljskog doma u Sarajevu".³³ Ovom

²⁹ Hadži Sava Kosanović bio je Danicin ujak, a Vukovići su ovo zemljište koristili 40 godina pa su po tom osnovu stekli na njega pravo.

³⁰ Jedna knjižica nije se mogla pronaći pa je angažiran advokat da pokuša naplatu izvršiti u zakonskom roku.

³¹ Prema završnom računu za 1934. godinu čista gotovina Fonda bila je 236.467.18 dinara i uložena je u Državnu hipotekarnu banku – Filijala u Sarajevu

Prenos gotovine iz 1933.	184.684.65 din
Prihodi u 1934.	80.488.53 din
Ukupno	236.467.18 din

Uprava je od bana Drinske banovine kojem je podnijela završni račun tražila odobrenje za godišnju nagradu od 5.100 din.

³² U paragrafu 14. Zakona o zadužbinama u prvom stavu dozvoljena je promjena prвobitne namjene zadužbine: "Ako se u toku vremena pokaže da je ostvarenje svrhe zadužbine postalo nemogуно, Ministar prosvete po saslušanju Zadužbinskog saveta i osnivača, ako je još жив, može odrediti zadužbini drugu sličnu svrhu, ako u osnovnom aktu nije za taj slučaj što drugo naređeno". (Službeni list Kraljevine Jugoslavije br. 155/30).

³³ ABH. KBUDB, 25. II 1935. IV- 8626.

odlukom ministra prosvete cjelokupna imovina legata Hadži Save Kosanovića trebala se upotrijebiti za izgradnju Učiteljskog doma u Sarajevu. Temeljem ove odluke zadužbina Hadži Save Kosanovića dodijeljena je na upravljenje Jugoslovenskom učiteljskom udruženju – Sekciji za Drinsku banovinu. Tako je konačno ostavština, nakon brojnih sudskih procesa postala pravno uređena kao fond/legat pod nazivom Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu kao uprava Učiteljskog fonda mitropolita H. S. Kosanovića.³⁴

Zaključak

Pravna borba za imovinu mitropolita Hadži Save Kosanovića trajala je od 1903. godine, od kada su njegovi rođaci osporavali testament, do 1934. godine kada je Odlukom ministra prosvete njegova imovina trebala da se upotrijebi za izgradnju Učiteljskog doma u Sarajevu. Temeljem ove odluke od godine 1935. zadužbina Hadži Save Kosanovića postala je pravna institucija pod nazivom Jugoslovensko učiteljsko udruženje – Sekcija za Drinsku banovinu kao uprava Učiteljskog fonda mitropolita H.S Kosanovića. Tako je ispoštovana želja umrlog dабro-bosanskog mitropolita Kosanovića pa je njegovu nepokretnu imovinu u Sarajevu, kao i sredstva koja su se u periodu od njegove smrti do 1932. godine “umnožila” na bankovnim računima, dodijelila učiteljstvu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Izgradnja Učiteljskog doma započela je 1935., a završena 1937. godine. Zgrada je napravljena u Alipašinoj ulici i bila je poznata kao Dom prosvjetnih radnika.³⁵

³⁴ Samo je na pečatu fondacije ovaj puni naziv, a u dokumentima je on nešto skraćen i najčešće je samo Fond H.S Kosanovića.

³⁵ Učiteljski dom izgrađen je na zemljištu na kojem je izgorjela kuća u kojoj je Ahmed Hadžismajlović vodio noćni kasino “Volga” (prvi i jedini u Sarajevu). Kako je kuća potpuno izgorjela 1935. godine, teren je očišćen i 1936. godine sazidana je nova zgrada koja i danas postoji, ul. Alipašina br. 2. i 4. Tabla na kojoj je pisalo da je to Učiteljski dom skinuta je (tragovi table su još vidljivi). U prizemlju zgrade nalaze se kino “Radnik” i neke prodavnice. Na spratu su privatni stanovi. U prizemlju Učiteljskog doma sve do 1945. godine radio je noćni kasino pod nazivom “Volga”, na prvom spratu je bio Klub prosvjetnih radnika, gdje su se oni družili, igrali šah, a na drugom je spratu bio stan porodice Hadžismajlović. Odlukom gradske uprave, nakon oslobođenja, Hadžismajlovići su, kao i brojne druge porodice, morali svoj stan ustupiti drugim stanarima. Dugo godina nakon Drugog svjetskog rata na prvom katu Učiteljskog doma bio je Klub prosvjetnih radnika, a na drugom katu su se smjenjivali stanari. Sama zgrada u gradu bila je poznata kao Prosvjetni dom ili Dom prosvjetnih radnika. Zahvaljujem Veđiku (Ahmedu) Hadžismajloviću, likovnom i filmskom kritičaru, na ustupljenim podacima.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo

- Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu;
- Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB) – Četvrti, Prosvjetno odjeljenje (1929.-1941.);
- "Prosvjeta" – Srpsko prosvjetno i kulturno društvo (1902.-1949.).

b) Novine

- *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, Beograd.

LITERATURA

- Madžar B. 1982. *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*. Sarajevo:
- Papić M. 1978. *Istorijski srpskih škola Bosni Hercegovni*. Sarajevo:

Summary

THE BEQUEST OF HADŽI SAVA KOSANOVIĆ, METROPOLITAN OF DABRO-BOSNIA

Hadži Sava Kosanović, the Metropolitan of Dabro-Bosnia from 1881 to 1885, was the first Serb to hold such a high ecclesiastical position. He died in Ulcinj, Montenegro, on the 13th of February 1903. His testament, written in Ulcinj in 1902, was publicized after his death and in it he left all of his belongings to the Orthodox Serbian people for the foundation

of a teacher's fond for the teachers in Orthodox churches. His relatives were unhappy that they were left out of the testament and they began a lengthy court process in order to battle for his legacy. After Kosanović's relatives were excluded as his inheritors in Bosnia after 1916, state organs and the teachers of Bosnia engaged themselves in order to prove their rights to the Metropolitan's bequest. It was necessary to establish to whom his property belonged and what was the legal status of his heritage. The process was concluded in 1934 when the minister of education in the Kingdom of Yugoslavia decided to grant the property of Hadži Sava Kosanović to the Yugoslav teacher's association – the section for the Drina Banate, known as "the Teacher's fond of Metropolitan H. S. Kosanović". The same decision stated that all the means from the bequest should be used for the building of a teacher's centre in Sarajevo. The Centre was built in 1936 and it was known as the Centre of school workers.

Key words: Hadži Sava Kosanović – Metropolitan of Dabro-Bosnia, the legacy fond of Hadži Sava Kosanović, Teacher's fond of Metropolitan Hadži Sava Kosanović, Centre of school workers

Max Bergholz, ČUDNA ŠUTNJA - ZAŠTO NEMA SPOMENIKA ZA MUSLIMANSKE CIVILNE ŽRTVE
UBIJENE U BOSNI U DRUGOM SVJETSKOM RATU?
Historijska traganja, 8, 2011., [str. 109-147]

UDK: 725.94 (497.6) "1941/1945"

Izvorni znanstveni rad

ČUDNA ŠUTNJA

ZAŠTO NEMA SPOMENIKA ZA MUSLIMANSKE CIVILNE ŽRTVE UBIJENE U BOSNI U DRUGOM SVJETSKOM RATU?¹

Max Bergholz

James M. Stanford Professor in Genocide and Human Rights Studies
Department of History, Concordia University, Montreal, Canada



Odnedavno dostupna građa iz Arhiva Bosne i Hercegovine navodi na zaključak da je većina lokaliteta na kojima su muslimanski civili ubijeni tijekom Drugog svjetskog rata ostala neoznačena sve do sredine kasnih osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Postojeća preovlađuća tumačenja, po kojima je komunistički režim Jugoslavije nastojao "de-etnicizirati" sjećanje na svako međuetničko nasilje koje se desilo u ratu, neuvjerljiva su u objašnjavanju ove očigledne jednostranosti naspram Muslimana, civilnih žrtava rata. Ovaj rad nastoji pronaći odgovore na pitanje zbog čega je tako mnogo lokacija u Bosni i Hercegovini na kojima su ubijeni muslimanski civili ostalo neoznačeno poslije rata. Čini to rekonstruiranjem i analizom ratne i poslijeratne historije Kulen Vakufa, maloga grada smještenog na sjeverozapadu Bosne. Analiza dinamike masovnih ubojstava u regionu otkriva da je partizanski pokret pod vodstvom komunista primio u svoje redove veliki broj srpskih ustanika koji su pobili Muslimane ranije tijekom rata. Preobrazba izvršitelja ovih masovnih pogubljenja u partizane kreirala je poslijeratni kontekst u kojem su se vlasti, kako bi izbjegle implikacije da su ustanici – partizani bili

¹ Ovaj rad je bio prvo objavljen na engleskom jeziku pod naslovom "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War", u časopisu *East European Politics & Societies*, Vol. 24, No 3 (Summer 2010), 408-434.

ratni zločinci, i preživjeli Muslimani, iz straha od odmazde i sa željom da krenu dalje, suglasili da šute o ovim ubojstvima. Krajnji rezultat je nepostojanje spomen-obilježja za ove žrtve.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kulen Vakuf, šutnja, Muslimani, ustanici, spomenici, masovna ubojstva

“Ne znam koliko je Muslimana pobijeno. Niko to ne zna. Niko nije nikada sačinio listu, niko nije samostalno ili s drugima prikupio takve informacije, niko ne preuveličava niti umanjuje, sa svim jednostavno, ljudi šute”.

Živojin Gavrilović, 1991.²

Uvod

DVADESETOGA LIPNJA 1983. godine, organizacija boraca Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini, poznata pod skraćenicom SUBNOR³, izdala je povjerljivu direktivu svim općinskim odborima. Od njih je za traženo da osiguraju detaljnije odgovore na tri pitanja: Prvo, koliko je “žrtava fašističkog terora”⁴ ubijeno u svakoj od općina? Drugo, koje su nacionalnosti bile žrtve? Treće, jesu li ova mjesta ubojstava označena spomen obilježjima?⁵

² Živojin Gavrilović, *Borba*, 2-3.3.1991., navedeno u knjizi Bojića M. 2001. 212.

³ Skraćenica SUBNOR označava Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata.

⁴ Komunisti su poslije rata kreirali kategoriju civilnih žrtava rata koju su nazvali “žrtve fašističkog terora”. U tu kategoriju svrstani su oni koji su ubijeni kao neborci, bilo da su ih ubili pripadnici njemačke ili talijanske vojske ili pripadnici različitih frakcija koje su komunističke vlasti nazivale zajedničkim imenom “domaći izdajnici” (na primjer: četnici, ustaše itd.). Vidi: Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond Republičkog odbora Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (SUBNOR BiH). Uputstvo za prikupljanje podataka o poginulim i preživjelim borcima Narodnooslobodilačkog rata 1941.-1945. i poginulim žrtvama fašističkog terora, nedatirani dokument, 9-16.

⁵ ABH, Fond SUBNOR BiH, Republički odbor, Pov. broj: 05-7/83, 20.6.1983. 1-2. Potrebno je napomenuti da su dva najmoćnija politička tijela u Republici, Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Centralni komitet Saveza komunista Bosne i Hercegovine,

Do 1986. godine, nakon brojnih odgađanja prouzročenih teškoćama u prijavljanju preciznih odgovora na takva pitanja, više od četrdeset godina nakon završetka rata, zadatak je bio završen. Od ukupno 1.014 mesta koja su identificirana kao mjesta masovnih pogubljenja⁶ civila, ustanovljeno je da je svega jedna trećina označena spomen-obilježjima.⁷ U velikome broju slučajeva bilo je teško, katkad nemoguće, odrediti nacionalnost žrtve. Ipak, unatoč nepotpunosti podataka, jedan trend je bio očigledan: mjesta na kojima su ubijeni muslimanski civili imala su najmanje spomenika. U nekim područjima, kao što su Bosanska Krajina, Hercegovina i istočna Bosna, gotovo svako mjesto ostalo je neoznačeno.⁸ “Više od četrdeset godina nakon rata”, glasio je izvještaj SUBNOR-a, “ljudi još uvijek šute o žrtvama muslimanske nacionalnosti”.⁹ Prema izvještaju, razlozi za ovu situaciju bili su nedostatak političke volje i zaključeno je da nešto mora biti izmijenjeno: “Još uvijek nemamo političke hrabrosti da ljudima kažemo istinu. Vrijeme je da se ljudima kaže da smo u prvim danima rata izgubili desetine hiljada Muslimana”.¹⁰

Zašto je tako malo spomen-obilježja izgrađeno na mjestima na kojima su ubijeni muslimanski civili? Kako je bila moguća javna šutnja o ovim žrtvama rata u zemlji čije je komunističko vodstvo bilo eksplicitno opredijeljeno promoviranju jednakosti svih nacionalnosti? Izvještaj SUBNOR-a iz 1986. godine ne osigurava odgovore na ova pitanja. Nažalost, odgovore ne daju ni postojeća saznanja o sjećanju na žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Većina studija

bili inicijatori ovoga projekta. O njihovom sudjelovanju vidi: Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 1. u: ABH, Fond SUBNOR BiH, Republički odbor.

⁶ Nije postajala jedinstvena definicija lokaliteta masovnih ubojstava, a općine su često primjenjivale vlastiti kriterij. Općina Bihać, na primjer, definirala je mjesto masovnoga ubojstva, koje se zvalo “stratište” u dokumentima komunističkih vlasti, kao lokaciju na kojoj je ubijeno barem deset ljudi. Vidi: ABH, Fond: SUBNOR BiH, Opštinski odbor (OO) SUBNOR-a Bihać, Predmet: Podaci o stratištima žrtava fašističkog terora i žrtava rata na području opštine Bihać, 12.4.1985. 1.

⁷ ABH, Fond: SUBNOR BiH, Osrvt na pregled stratišta i žrtava fašističkog terora i njihove obilježenosti u Bosni i Hercegovini, novembar 1986. 4.

⁸ ABH, Fond: SUBNOR BiH, Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 2., 4-5.

⁹ ABH, Fond: SUBNOR BiH, Obrazloženje tabele, nedatirani dokument, vjerojatno iz juna 1985. 6.

¹⁰ Isto.

inozemnih istraživača smatra da je komunistički režim težio “de-etniciziraju” sjećanja na svako međuetničko nasilje u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji zbog mnoštva razloga: da bi se cementirao legitimitet nove države, radi promoviranja “bratstva i jedinstva” svih nacionalnosti, kako bi se držali pod kontrolom potencijalno eksplozivni nacionalni odnosi te kako bi se krivica za ratne zločine raspodijelila na nepristrasan način. Ovakav pristup rezultirao je onim što su neki naučnici prozvali “pokopana” ili “potisнута” sjećanja o etnički potaknutim masovnim ratnim ubojstvima.¹¹ Ipak, izvještaj SUBNOR-a iz 1986. godine otkriva da se komunistički režim, kada je riječ o izgradnji spomen-obilježja na mjestima na kojima su ubijeni muslimanski civili, nije podjednako sjećao svih žrtava. Postojeće studije, koje stavljuju naglasak na “de-etniciziranje” svih sjećanja na rat, propustile su prihvatići postojanje nedjeljanosti u sjećanjima na rat prema nacionalnosti, osobito u odnosu na muslimanske civilne žrtve.

Nasuprot inozemnoj literaturi, bošnjački (muslimanski) znanstvenici, kao i nekolicina istraživača iz regije, potvrdili su rezultate izvještaja SUBNOR-a iz 1986. godine u brojnim studijama objavljenim nakon 1990. godine. Neki su čak tvrdili da je sveukupno nepostojanje spomenika pod komunističkim režimom na mjestima na kojima su ubijene muslimanske civilne žrtve namjerna vladina politika diskriminiranja.¹² Ipak, nijedna od ovih studija ne objašnjava ovu čudnu poslijeratnu šutnju. Ne tako davno, holandski antropolog Her Dauzing (Ger Duijzings) je sugerirao da je nepostojanje spomenika za muslimanske civilne žrtve rata rezultat shvaćanja da su se oni tijekom rata nalazili “na pogrešnoj strani”.¹³ Ipak, uvezvi u obzir da ogromna većina ovih žrtava tijekom rata nije bila ni na čijoj strani, teško je shvatiti otkuda su proizšla ovakva shvaćanja. U svakom slučaju, Dauzingsov rad ne razjašnjava ovo pitanje. Postojeća literatura stoga ne daje odgovor na krucijalno pitanje: zbog čega šutnja u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini o muslimanskim civilnim žrtvama

¹¹ Za rade s dodatnim informacijama o ovim gledištima vidi: Denich B. 1994. 367, 370, 372, 381, 383; Hayden R. 1994. 173; Höpken W. 1999. 200, 204, 210; Tokić M. 2007. 2-11. i Karge H. 2009. 54.

¹² Za najznačajnije rade o masovnim ubojstvima Muslimana tijekom Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji (od kojih su neki u biti zbirke dokumenata) vidi: Dedijer V. i Miletić A. 1990; Tucaković S. 1995; Bandžović S. 1993. i Čekić S. 1996.

¹³ Duijzings G. 2007. 148.

ubijenim tijekom Drugog svjetskog rata?

Ovaj rad traga za odgovorima na ovo pitanje. Čini to istraživanjem ratne i poslijeratne istorije Kulen Vakufa, malog grada smještenog na rijeci Uni u sjeverozapadnoj Bosni. Izvještaji SUBNOR-a spominju ovo mjesto u nekoliko slučajeva i napominju da je dvije hiljade muslimanskih civila - uključujući muškarce, žene i djecu - tu bilo ubijeno početkom rujna 1941. godine. Ipak, do sredine osamdesetih godina dvadesetog stoljeća, ne samo da nije izgrađeno nijedno spomen-obilježje u znak sjećanja na ove žrtve, već nijedna od tih žrtava nije bila priznata kao "žrtva fašističkog terora".¹⁴ Zašto?

Ovaj rad počinje rekonstruiranjem i analizom specifične dinamike masovnih ubojstava u području Kulen Vakufa tijekom ljeta i rane jeseni 1941. godine. Osnovna zadaća bila je pokazati da je partizanski pokret otpora pod vodstvom komunista naposlijetu primio u svoje redove veliki broj srpskih ustanika koji su ranije u ratu sudjelovali u masovnim pogubljenjima muslimanskih civila. Drugi dio rada traga za objašnjenjem kako je dinamika ratnoga perioda dovela do stvaranja javne kulture šutnje o ovim muslimanskim civilnim žrtvama rata. Glavni argument je da je preobrazba mnogih izvršitelja ubojstava u partizane tijekom rata stvorila poslijeratni kontekst u kojem su se vlasti, kako bi izbjegle impliciranje partizana kao ratnih zločinaca, i preživjeli Muslimani, iz straha od odmazde i želje da krenu dalje, suglasili da šute o masakrima.

Masovna ubojstva u području Kulen Vakufa 1941. godine

Uoči Drugog svjetskog rata, općina Kulen Vakuf prostirala se u Ljutočkoj dolini i brdima i planinama koji su je okruživali. U dolini su bila muslimanska sela Ćukovi, Orašac, Klissa i grad Kulen Vakuf, u kojima je živjelo gotovo 2.100 stanovnika, uglavnom Muslimana, i oko 125 Srba i nekolicina Hrvata. U okolini je bilo mnogo srpskih i nekoliko hrvatskih sela. Dok je politički život u Kraljevini Jugoslaviji bio visoko polariziran prema nacionalnosti, zbog vječnoga sporenja o različitim nacionalnim pitanjima, svakodnevni odnosi

¹⁴ ABH, Fond SUBNOR BiH, Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 5; OO SUBNOR Bihać, Predmet: Podaci o stratištima žrtava fašističkog terora i žrtava rata na području opštine Bihać, 12.4.1985. 1; Napomene uz Pregled stratišta i žrtava fašističkog terora, juni 1985. 6; Referat Mirka Vranića, nedatirani dokument, 1; Osvrt na pregleđ stratišta i žrtava fašističkog terora i njihove obilježenosti u Bosni i Hercegovini, novembar 1986. 9.

između većinskih Srba, Muslimana i Hrvata u području Kulen Vakufa bili su uglavnom tolerantni.¹⁵

Ipak, pojedinci s ekstremističkim pogledima jesu postojali, što je dokazano na primjeru skupine srpskih mještana koji su, u jeku vladine deklaracije o agrarnim reformama 1918. godine, krenuli u Kulen Vakuf s namjerom da pobiju sve Muslimane. Međutim, bila je tu i druga skupina Srba, koju je predvodio lokalni pravoslavni sveštenik. Oni su uspjeli zaustaviti ekstremiste, pokazujući da je u tom području postojala jaka tradicija tolerancije na nacionalnoj osnovi.¹⁶ Ipak, vladina je agrarna refoma naposlijetu osiromašila mnoge lokalne Muslimane koji su bili zemljoposjednici kao rezultat ranije prakse Osmanskoga carstva o osvajanju i naseljavanju.¹⁷ Svejedno, njihovo nezadovoljstvo, kao i nezadovoljstvo lokalnih Hrvata koji su promatrati dominantno srpsku jugoslavensku vladu nesklonu njima, nije se manifestiralo činovima masovnog nasilja tijekom dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog stoljeća.

Ovo se promijenilo s invazijom Nijemaca na Jugoslaviju 6. travnja 1941. godine. Dok je veliki dio teritorije zemlje bio podijeljen između Sila osovine, veći dio Bosne i Hercegovine pripao je novoj državi koja se zvala Nezavisna Država Hrvatska, ili NDH. Njeno fašističko rukovodstvo, pripadnici ustaškog pokreta pod komandom ekstremnog hrvatskog desničara Ante Pavelića, bilo je odlučno u stvaranju države koja bi pripadala samo Hrvatima. Većinu Muslimana koji su se bili državljanji ove nove države ustaše su smatrali Hrvatima islamske vjeroispovijesti i pružili su im dobrodošlicu u novoj domovini za "hrvatsku naciju". Osim Židova i Roma, najvažnija populacija koja je stajala na putu ustaškoj viziji etnički potpuno čiste Nezavisne Države Hrvatske bili su Srbi koji su sačinjavali gotovo jednu trećinu stanovništva NDH. Premda mnogi Hrvati i Muslimani nisu podržavali ideje ustaša o državi samo za Hrvate, ostali su se pridružili novome režimu, bilo radi ideoloških uvjerenja ili u potrazi za osobnim bogaćenjem.¹⁸

U Kulen Vakufu je Hrvat po imenu Miroslav Matijević bio odabran od strane područnih vlasti da organizira ustaške jedinice u gradu, kao i širom muslimanskih sela u Ljutočkoj dolini i susjednim hrvatskim selima. Arhivski

¹⁵ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 39; Keča J. 1974. 199-200.

¹⁶ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 32.

¹⁷ Isto. 34. i Kurtagić D. 2005. 10-11.

¹⁸ Lukač D. 1976. 63, 67.

dokumenti navode da se 51 muškarac pridružio ustašama, od čega su trideset dvojica bili Muslimani i devetnaest Hrvata.¹⁹ Godine 1941., stanovništvo Kulen Vakufa iznosilo je oko 2.100 ljudi, od čega su 1.975 bili Muslimani. U

¹⁹ Navodimo popis muškaraca čija su se imena i prezimena pojavila u dokumentima Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, koju su formirale komunističke vlasti. Važno je spomenuti da ne možemo biti sasvim sigurni da su svi bili ustaše. Znak pitanja iza nekih imena, prezimena ili mjesta rođenja znači da dokumenti nisu bili dovoljni čitljivi na tim mjestima:

Avdo Buržić (Kulen Vakuf), Bego Kadić (Kulen Vakuf), Huća Zelić (Kulen Vakuf), Meho Mušeta (Kulen Vakuf), Mustajbeg Kulenović ? (Kulen Vakuf), Reuf Kurtagić (Kulen Vakuf), Hilmija Altić (Kulen Vakuf), Mumaga Mehadžić (Kulen Vakuf), Mahmut Kulenović (Kulen Vakuf), Ibrahim Pehlivanović (Kulen Vakuf), Muho Bibanović (Kulen Vakuf), Muho Islamagić (Kulen Vakuf), Agan Kozlica (Orašac), Alago Rusadžić? (Orašac), Mujagjo Sušnjar-Vukalić (Orašac), Adem Kulenović (Orašac), Esad Hukić (Orašac), Ramo Glumac (Orašac), Osman Glumac (Orašac), Redžo Hadžić (Orašac), Ibrahim Vojić (Orašac), Behram Džafica (Orašac), Alija Bašić ? (Orašac), Meho Mešić ? (Orašac), Ahmet Ramula Bećin ? (Orašac), Husein Mešić (Orašac), Lalo ? Štrklević (Klisa ili Kulen Vakuf), Hasan Saračević ? (Klisa), Suljo Pehlivanović (Ostrovica), Nail Hrnjić (Ostrovica), Smajo Džigumović (nepoznato mjesto rođenja), Nikola Buženja (Vrtoče), Ivan Buženja (Vrtoče), Božo Buženja (Vrtoče), Mile Maričić (Vrtoče), Vid Maričić (Vrtoče), Božo Maričić (Vrtoče), Dane Maričić (Vrtoče), Perica Maričić (Vrtoče), Mile Maričić (Vrtoče), Joso Šikić (Kalati), Mile Pavićić (Kalati), Marko Hodak (Kalati), Juro Ivaniš (Kalati), Ivan Pavelić (Kalati), Ivan Ivezić ? (Kalati), Ačo Ivezica (Kalati), Blaž Babić (Kalati), Joso Šikić (Kalati), Marko Pavićić (Kalati).

Po svoj prilici radilo se o nešto većem broju, budući da se u dokumentima ne navodi nijedno muško ime iz sela Čukovi, i svega nekoliko imena iz Klise. U vezi s pojedinačnim imenima i selima ustaša u regiji Kulen Vakufa vidi: Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZ), kut. 817; Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i presude, 1946, dos. br. 817-320; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Buržić Avde, 27.5.1946; Isto. dos. br. 817-376; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kadić Bege, 23.9.1946; Isto. dos. br. 817-403; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kozlice Agana, 12.10.1946; Isto. dos. br. 817-421; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kulenović Mahmuta, 26.8.1946; Isto. dos. br. 817-469; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Pehlivanović Ibrahima, 30.5.1946; Isto. dos. br. 817-534; Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Sušnjar-Vukalić Mujaga, 15.10.1946; kut. 531, dos. broj. 5361, Zapisnik br. 14, Mjesni odbor: Vrtoče, 31.7.1946; Isto. Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5.8.1946; Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7.8.1946; Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8.8.1946; Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9.8.1946; ABH, Fond Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača (ZKUZBiH), kut. 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9.8.1946; Isto. kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkos, 4.8.1946; kut. 14, Srez Bihać, Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8.8.1946.

ostatku muslimanskih sela u Ljutočkoj dolini ukupan broj stanovnika bio je oko 3.700. Na ovih 5.675 Muslimana trebalo bi dodati oko 500 Hrvata koji su živjeli u obližnjim selima. Kako bi se ilustrirala neznatna podrška ustašama u području Kulen Vakufa, potrebno je napomenuti da 51 dobrovoljac koji se pridružio Matijeviću čini manje od 1% ukupne populacije Muslimana i Hrvata.

Unatoč tomu, prateći obrazac nasilja protiv Srba koje su područne ustaške vlasti pokrenule tijekom druge polovine lipnja 1941. godine, ova mala grupa ljudi uskoro je sunovratila područje Kulen Vakufa u slijed besprimjernih masovnih ubojstava.²⁰ Krajem lipnja i početkom srpnja lokalne su ustaše upadale u srpska sela i zatvarale ugledne Srbe, kao što su učitelji, trgovci ili glave vodećih porodica. Nijedan od njih nikad se nije vratio u svoje selo, niti je ikada pronađeno ijedno njihovo tijelo.²¹ Onda su počeli zatvarati mnoge preostale muškarce Srbe i odvoditi u Kulen Vakuf. Nakon što su ih noć ili dvije držali zatvorene u gradskoj osnovnoj školi, ustaše su ih u malim grupama odvodili uz brdo do pravoslavne crkve gdje su ih klali, a tijela su kasnije bacali u obližnji jarak.²²

Dokazujući tradiciju međuetničkog priateljstva u ovom području, veliki broj Muslimana i Hrvata koji su živjeli u Ljutočkoj dolini saznali su za ova zatvaranja i ubojstva i preduzeli su korake da upozore Srbe da pobjegnu. Ovi pojedinci uspjeli su spasiti značajan broj njihovih pravoslavnih susjeda.²³ Kako bi prikrio buduća ubojstva, lokalni poglavar ustaša Matijević naredio je da se uhićeni Srbi sproveđu osam kilometara zapadno od grada prema jami u blizini hrvatskog sela Boričevac. Od sredine srpnja 1941. godine jama Boričevac postala je centralno mjesto na kojem su ustaše izvršile masovna ubojstva Srba

²⁰ O počecima ustaškog nasilja u širem regionu vidi: AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 493, dos. br. 4944. Zapisnik sastavljen pred Zemaljskom komisijom za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomogača u Bihaću srez Bihać okrug Bihać, Čurić Živko, 3.2.1945. 2.

²¹ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 44. Prema nekim izvorima nasilje protiv Srba počelo je već krajem svibnja i zatim se pojačalo tijekom lipnja 1941. godine. Vidi: Majstorović M. 1974. 376.

²² Točan broj mrtvih nije poznat, ali je po svoj prilici na ovaj način ubijeno između 100 do 150 ljudi. Vidi: AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9.8.1946, 1-5.

²³ Samo u Kulen Vakufu, Muslimani su spasili 59 od 106 srpskih stanovnika grada. Vidi: Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 48-50. O Muslimanima koji su spasili Srbe od ustaša u Kulen Vakufu i okolini, vidi: također Mušeta A. (neobjavljeni rukopis), 36.

s područja Kulen Vakufa. Precizan podatak o broju Srba koje su ustaše pogubile tu, ili na drugim lokacijama, tijekom perioda lipnja i srpnja 1941. godine, teško je odrediti, ali se vjerojatno radi o broju oko šest stotina ljudi.²⁴

Glas o ekstremnome nasilju brzo se proširio među Srbima u tom području. Neki su uspjeli pobjeći u šume dok su ustaše ubijale njihove obitelji i susjede i spaljivale njihova sela. Drugi su nekako preživjeli puščane hice i udarce sjekira i, polusvjesni i oblicheni krvlju, uspjeli se izvući iz jaruga i rupa u koje su ustaše bacale njihova tijela. Vraćali su se u sela i pripovijedali rodbini i komšijama šta su pretrpjeli.²⁵ Preživjeli iz ovih pokolja obznanili su da su neki od ustaša Muslimana bili poznata lica iz Kulen Vakufa i drugih muslimanskih sela u Ljutočkoj dolini. Stoga se počelo širiti mišljenje da su "Turci" (odnosno Muslimani) Kulen Vakufa zapravo bili odgovorni za sva ubojstva, unatoč činjenici da su znatan broj lokalnih ustaša bili Hrvati. Kulen Vakuf je uskoro među Srbima iz tog područja postao poznat kao grad ustaša, mjesto u kojem su živjele ubojice njihovih srodnika i susjeda.²⁶

Masovna ubojstva Srba koja su izvršile ustaše dovela su do toga da su preživjeli Srbi krajem srpnja digli ustanak.²⁷ Ubrzo nakon što su ustanici pokrenuli prvi napad na ustaše u tom području, Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu uputio je proglašenje 27. srpnja 1941. godine u kome poziva na opći ustanak protiv onih koje su nazvali "fašistički okupatori i domaći izdajnici". Šačica komunista Srba u širem području Kulen Vakufa počela je s organiziranjem ustanika i pripremanjem borbe za oslobođenje i socijalističku revoluciju. Odmah su se suočili sa znatnim poteškoćama. Prije svega, broj komunista među srpskim ustanicima bio je iznimno mali, što je drastično smanjilo njihovu sposobnost da izvrše širok utjecaj. Često im

²⁴ AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5.8.1946. 1-2; Isto. kut., 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9.8.1946. 1-5; ABH, Fond ZKUZBiH, kut. 88, Zapisnik sastavljen kod Sreskog suda u Drvaru, 12.12.1945, 1; Isto. Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZFM-KOM-e za okrug Drvar, Saslušanje Vladimira Tankošića po masovnom ubojstvu u selu Boričevac dana 24.7.1941., 28.3.1945. 1-2; AJ, Fond 110, DKUZ, kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7.8.1946. 1-3; Isto. Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 1; ABiH, Fond ZKUZBiH, kut. 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9.8.1946. 1.

²⁵ Plećaš-Nitonja N. 1975. 78-80.

²⁶ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 54; Vukmanović M. 1987. 130.

²⁷ Pilipović P. 1974. 585.

je nedostajao neophodni autoritet kod seljaka ustanika koji su drugi ugledni Srbi imali – posebno bivši žandari i vojnici Vojske Kraljevine Jugoslavije. Premda su mnogi srpski komunisti vodili porijeklo iz sela u regionu, većina ih je provela značajniji period života u urbanim područjima, gdje su bili radnici ili studenti, i tamo su bili izloženi utjecaju komunističkoga pokreta. Zbog toga su im često nedostajale ključne lokalne veze i nivo povjerenja i uvažavanja koje su nekomunistički zapovjednici uživali među seoskim ustanicima. Tako je nastajao jaz između komunističkog vodstva koje je pokušavalo uzeti uzde ustanka u svoje ruke i srpskih seoskih ustanika i njihovih nekomunističkih zapovjednika, koji su zapravo bili sposobni za stvarnu borbu.²⁸

Druga točka tenzije između tobožnjeg komunističkog vodstva i pobunjenih srpskih ustanika bilo je pitanje suradnje s Muslimanima i Hrvatima. Komuništici su se nadali da će se borci svih nacionalnosti udružiti u ustanku i zajednički boriti protiv fašizma. Međutim, za većinu srpskih ustanika, Muslimani i Hrvati ne samo da nisu bili dobrodošli u njihove redove; bili su njihovi najveći neprijatelji. Mnogi Srbi koji su uzeli oružje čak su izjavili da su se pri-družili ustanicima kako bi se borili protiv "Turaka". Čini se da su neki od ovih ratnika imali šovinistička osjećanja prema Hrvatima, posebno Muslimanima, i da su uzroci tih osjećanja nastali prije Drugog svjetskog rata. Za ove ustanike, ustank je predstavljao priliku za odmazdu nad Muslimanima i Hrvatima, koje su doživljavali kao ustaše, i za poravnavanje starih računa sa svojim susjedima različitih nacionalnosti i konfesija.²⁹ Od samoga početka, oružani ustank bio je kompleksna mješavina kontradiktornih društvenih grupa koje su nerijetko imale proturječne programe. U području Kulen Vakufa u periodu od kraja srpnja i početka kolovoza 1941. godine, nužnost borbe radi opstanka u vremenu ustaškog terora bila je osnovno vezivno tkivo koje je povezalo sve oružane skupine u jednu.³⁰

²⁸ O kontradiktornoj društvenoj osnovi za ustank i ključnim problemima koji su gotovo doveli do neuspjeha komunističkog pokreta tokom prve godine rata vidi: Hurem R. 1972. 33-71.

²⁹ Čini se mogućom hipoteza da su među ovim ustanicima bile skupine onih koji su bili nasljednici onih Srba, barem po političkim gledištima, koji su došli u Kulen Vakuf 1918. godine s namjerom da poubijaju sve Muslimane. O srpskim ustanicima koji su vjerovali da su Muslimani i Hrvati bili njihovi glavni neprijatelji vidi: Majstorović M. i Medić M. 1964. 461. i Lukač D. 1967. 93, 103, 190-91. Za mišljenje da su neki srpski ustanici bili vođeni željom da poravnaju račune s Muslimanima na osnovi konflikta iz predratnog perioda vidi: Hurem R. 1972. 40.

³⁰ Grbić S. 1964. 774.

Ustanički napadi na nekoliko hrvatskih sela tijekom srpnja i početkom kolovoza živo oslikavaju sve kontradiktorne aspekte ovog oružanog sukoba. Napad na Boričevac, kao i na Vrtoče i Krnjeušu, rezultirao je paljevinom sela do temelja i masakriranjem svakoga Hrvata kojeg su ustanici mogli pronaći, uključujući žene i djecu.³¹ Ovi napadi također su rezultirali stjecanjem naoružanja od strane ustanika, što je znatno povećalo njihovu borbenu efikasnost.³² Kada su ustaše u Kulen Vakufu zatražile pojačanje kako bi se suprotstavile pobunjenim ustanicima, srpski su ih pobunjeni seljaci dočekali u zasjedi prije nego su stigli, pogubili sve vojnike na licu mjesta i tijekom toga pribavili još veću količinu naoružanja.³³ Napadi su pokazali da su srpske oružane snage bile sposobne za masovna ubojstva koja su se po metodama malo razlikovala od onih koje su izvršile ustaše. Masovna su ubojstva također otkrila koliko je bio neznatan utjecaj malobrojnih komunista na seoske borce koji su tražili osvetu.

Tijekom posljednjeg tjedna kolovoza, lokalne ustaške vlasti su shvatile da neće biti sposobne obraniti Kulen Vakuf i Muslimane Ljutočke doline ukoliko ih naoružani ustanici napadnu. Zaključili su da je jedina opcija bila da napuste područje i pobjegnu s čitavim muslimanskim stanovništvom doline u grad Bihać, udaljen oko 50 kilometara.³⁴ Međutim, 4. rujna 1941. godine, ustanici su izveli napad na Ljutočku dolinu i pregazili i spalili muslimanska sela Ćukovi i Orašac. Tisuće muslimanskih izbjeglica slilo se u Kulen Vakuf.³⁵

³¹ Ukupan broj žrtava u ovim masakrima mogao je biti čak i četiri stotine. O spaljivanju Boričevca od strane pobunjenika, vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga I, Borbe u Bosni i Hercegovini* (Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske Armije, 1951), br. 106. Naređenje Štaba prvog bataljona "Sloboda" od 8. septembra 1941. godine. Komandama četvrtog odreda, odreda u Boboljuskama, Velikom i Malom Cvjetniću i Osredcima za raspored snaga, 8.9.1941. 237. Za informacije o masaku u Vrtoči i Krnjeuši koje su ustaše proizvele, vidi *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države* (Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova NDH, 1942), 38-42. O ovim ubojstvima vidi također Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 65.

³² Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 82.

³³ Isto. 76. i Pilipović P. 1974. 593.

³⁴ Isto. 90-91.

³⁵ U vezi s oružanim napadom na Ljutočku dolinu 4. rujna 1941. vidi: Polovina G. 1988. 85; Jovanić Đ. 1988. 124; Sarajlić A. i Strunjaš D. 1950. 15; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941.*

U jutro 6. rujna, ustaše su naredile evakuiranje grada i povele kolonu od oko 5.600 uglavnom muslimanskih izbjeglica van doline. Dok su se približavali srpskim selima Prkosi i Čovka, ustanici, skriveni u šumama, otvorili su vatru. Dok su se jedni borili protiv ustaša na čelu kolone, ostali su okrenuli oružje na nenaoružane izbjeglice, ubivši pri tom, po nekim procjenama, blizu pet stotina ljudi.³⁶ Ustaše su uzvratile vatru, uspjele probiti obruč i povesti sa sobom približno tri tisuće izbjeglica. Ostalih dvije tisuće palo je u ruke ustanika. Jedna grupa ustanika, koji nisu bili pod komandom komunista, podijelila je neke od zarobljenika, ali nije pokušala odrediti je li bilo tko od zarobljenih Muslimana pripadnik ustaša i odgovoran za bilo koji zločin.³⁷ Odveli su barem sedamdeset muškaraca do obližnje jame, svakome pucali u glavu, i tijela bacili u jamu.³⁸ Dolazak maloga broja komunističkih zapovjednika zaustavio je ove egzekucije. Naredili su da se ostatak Muslimana vrati natrag u Kulen Vakuf, odakle će pod pratnjom biti provedeni van doline sljedećeg dana.³⁹

Kad su se vratili u grad, ustanici su podijelili zatvorenike u tri grupe. Poveli su oko 900 žena i djece na obližnju livadu, dok su preostalih oko 400 držali u blizini lokalne policijske stanice. Odveli su oko 400 do 450 muškaraca i mlađića u središte grada u blizini džamije.⁴⁰ Lokalni komunistički zapovjednici odredili su grupu ustanika da čuvaju Muslimane. Međutim, mnogi od ovih

godine. (Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske Armije, 1952), br. 42, "Izvještaj štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. godine. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji, nedatirano, međutim, po svoj prilici napisano oko 15.9.1941. godine, 132; Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 86-87. i Lukač D. 1967. 181.

³⁶ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 97. Za ustaški izvor ove faze masovnih ubojstava, koji osigurava djelimičnu statistiku o ukupnom broju žrtava, vidi: Komanda 3. Žandarmerijske pukovnije Banja Luka o pokolju Muslimana Kulen Vakufa, 12.9.1941. Izvor: Tucakovic S. 1995. 194-96. Također vidi: Pilipović P. 1974. 601. koji prosuđuje da je ubijeno oko tri stotine Muslimana. Komunistički izvori navode da je "neprijatelj imao toliko gubitaka da je bilo nemoguće odrediti tačan broj mrtvih i ranjenih". Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini*, br. 114. Izvještaj Štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškom drvarske brigade od 9.9.1941. godine o borbama za oslobođenje Kulen Vakufa, 9.9.1941. 253-254.

³⁷ Lukač D. 1967. 192.

³⁸ Za opis događaja jedine osobe koja je preživjela masakar vidi: Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 97-98.

³⁹ Isto. 98-99.

⁴⁰ Isto. 100.

muškaraca vidjeli su u ovima koje su sada trebali štititi ništa manje od srodnika ustaša koji su pobili Srbe ranije tog ljeta.⁴¹ Ustanici u Kulen Vakufu uskoro su počeli provaljivati u trgovine i domove, pljačkajući sve što su mogli. Ostali su otvorili mnogobrojne krčme i počeli piti. U blizini gradske škole neki su pronašli loše zakopanu masovnu grobnicu Srba koje su ustaše ubile krajem kolovoza. Zajedno sa srpskim seljacima, koji su se slijevali prema gradu kako bi pljačkali i izvršili odmazdu nad Muslimanima, izvlačili su jedno po jedno tijelo iz grobnice. Ovo traumatično iskustvo potaknulo je kod mnogih ustanika i seljaka divlju, neobuzdanu želju za osvetom i potaklo snažan elemenat kaosa u već ionako nestabilnoj atmosferi.⁴² Kako je noć padala, Srbi su počeli paljevinu muslimanskih kuća i uskoro je čitav grad progutao plamen.⁴³ Tada je pijanim ustanicima koji su bili nadležni za čuvanje muških zarobljenika Muslimana nekadašnji žandar po imenu Pero Đilas izgleda izdao naredbu da svi budu odvedeni u obližnje srpsko selo Martin Brod.⁴⁴

Nakon što su poharali i spalili grad, srpski su ustanici pod njegovom komandom, zajedno s velikim brojem gnjevnih seljaka, skrenuli pažnju na muslimanske žene i djecu. Koristeći poljoprivredne alatke i noževe, ustanici, zajedno sa seljacima, i ženama i muškarcima, napali su nenaoružane muslimanske žene i djecu. Neke od njih bacili su u rijeku Unu. Ostale su otjerali na obalu rijeke, a onda ih posmatrali kako se bacaju zajedno s djecom u brzu rijeku radije nego da budu preklani.⁴⁵ Ostali ustanici tragali su za muslimanskim ženama i djecom koji su se pokušali skruti u obližnjem kukuruzištu. Ubijali su

⁴¹ Reljić J. 1972. 403.

⁴² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. godine*, br. 42. "Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji", nedatirano, ali po svoj prilici napisano oko 15.9.1941. 134.

⁴³ O paljevini Kulen Vakufa vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1 Borbe u Bosni i Hercegovini*, br. 106. Naredjene Štaba prvog bataljana "Sloboda" od 8.9.1941. god. komandama četvrtog odreda, odreda u Boboljkama, Velikom i Malom Cvjetniću i Osredcima za raspored snaga, 8.9.1941. 237; Isto. br. 114. Izvještaj Štaba partizanskih odreda u Brdu Oraškom drvarske brigade od 9.9.1941. godine o borbama za oslobođenje Kulen Vakufa, 9.9.1941. 254.

⁴⁴ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 103.

⁴⁵ Za svjedočenje preživjelogova ovih masakara vidi: Isto. 101.

ih na licu mjesta, katkad nakon što bi ove žene silovali.⁴⁶

Usred ubijanja i silovanja, srpski komunisti i ostali ustanici i lokalni seljaci koji su se protivili masovnim ubojstvima komšija Muslimana očajnički su pokušavali spasiti što je moguće više ljudi. Pojedini srpski ustanici fizički su sprečavali ubijanje muslimanskih žena i djece.⁴⁷ Neki od njih učinili su to jer su svoje živote dugovali izvjesnim Muslimanima koji su njih spasili, ranije toga ljeta, od ustaša.⁴⁸ Određeni broj ustanika uspio je okupiti nekoliko stotina muslimanskih žena i djece i povesti ih do stare policijske stanice gdje su čuvali stražu i onemogućili bilo kojem ustaniku ili seljaku koji je tražio osvetu da im se približe.⁴⁹ Međutim, broj Srba koji su tražili osvetu bio je mnogo veći od onih koji su bili spremni braniti svoje komšije Muslimane. Štoviše, oni koji su pokušali spasiti Muslimane brzo su se našli u središtu usijane atmosfere i povremeno su razmjenivali udarce s onima čija je namjera bila da ih pobiju.⁵⁰ Čini se da je većina ustanika, kao i seljaka koji su sišli s brda, spremno sudjelovala u masovnim ubojstvima. Ove "gnjevne mase" tražile su, prema jednome zapovjedniku ustanika, "osvetu po svaku cijenu".⁵¹

Što se tiče 400 ili 450 muslimanskih muškaraca koji su odvedeni u Martin Brod, zapovjednik ustanika Pero Đilas stigao je i objavio, jašući na konju, da su svi zarobljenici ustaše i da svi trebaju biti pobijeni.⁵² Nekoliko komunista i nekoliko srpskih seljaka se usprotivilo, ali su ih ostali ustanici ignorirali. Zarobljenicima su vezali ruke žicom i odvodili ih u malim grupama prema velikoj jami koja se zove Golubnjača. Jednome po jednom presijecali su vratove na

⁴⁶ Kurtagić D. 2005. 32; razgovor s Dervišem Kurtagić 9.11.2006. i 26.10.2008. u Kulen Vakufu. O silovanju muslimanskih žena, posebno veoma mladih djevojaka vidi: Mušeta A. (neobjavljeni rukopis), 48.

⁴⁷ Razgovor s Đulom Seferović 13.10.2008. u Ostrovici.

⁴⁸ Kajan I. 1990. 26.

⁴⁹ Razgovor s Aletom Galijaševićem 12.10.2008. u Kulen Vakufu.

⁵⁰ Prema sjećanjima zapovjednika ustanika Nikole Karanovića, "(...) pokušali smo uvesti neki red i zaštitići ljude, barem žene i djecu, ali bilo je to teško učiniti. Postojala je opasnost da će izbiti sukob među ustanicima, jer su oni koji su se protivili odmazdi bili nazivani izdajicama srpskog naroda". Vidi: Karanović N. 1972. 413.

⁵¹ Isto.

⁵² Bibanović E. 1987. 452. Također vidi: svjedočanstvo Hana Štrkljević u Bibanovićima E. (neobjavljeni rukopis), 102.

samome ulazu u jamu i bacali tijela u tamu.⁵³ Na kraju je od približno 5.600 Muslimana i šačice Hrvata koji su napustili Kulen Vakuf 6. rujna 1941. godine, oko 3.100 stiglo u grad Bihać pod ustaškom pratinjom.⁵⁴ Od preostalih 2.500, izgleda da su srpski komunisti, nekomunistički ustanici i srpski seljaci uspjeli spasiti oko 500 osoba, uglavnom žene i djecu. Ostalih 2.000 nestalo je između 6. i 8. rujna. Tijekom ovog perioda, srpski ustanici i seljaci - uključujući muškarce i žene - poubijali su ove nenaoružane muslimanske muškarce, žene i djecu na brojnim lokacijama, i to hladnokrvno, obično ne vatrenim oružjem već poljoprivrednim alatkama. Njihova tijela leže u dubokim jamama, rasuta po livadama i kukuruzištima i odnesena kristalno čistim vodama rijeke Une.⁵⁵

Unatoč šoku i gađenju lokalnih komunističkih zapovjednika nad masakrima u i u okolini Kulen Vakufa, nikada nije provedena istraga koja će utvrditi tko je točno odgovoran za ova ubojstva i nitko nikada nije bio kažnjen.⁵⁶ Po-

⁵³ Za svjedočenje jedinoga čovjeka koji je preživio ubojstva na Golubnjači vidi: Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 103-104. i Kajan I. 1990. 27.

⁵⁴ Bibanović E. (neobjavljeni rukopis), 107. Bibanović je pronašao jedan ustaški dokument u Muzeju Unsko-sanskog kantona (u Bihaću) u kojem je Ministarstvo hrvatskog domobranstva izvjestilo da su ustaše napustile Kulen Vakuf zbog "nesnošljivog pritiska ustanika" i stigle u Ripač zajedno s tri tisuće stanovnika iz sela iz Ljutočke doline.

⁵⁵ Za jedini dokument koji sadrži nepotpunu listu žrtava vidi: Altić H. 1942. 15-18. Neke od žrtava navedene su imenom i prezimenom, dok su za mnoge druge navedena samo porodična imena (u množini), što pokazuje da su poubijane čitave porodice. Sveukupno, navedeno je 128 imena. Stoga je nemoguće dobiti točnu predodžbu o preciznom broju žrtava koje je autor imao na umu. Jedino što kaže je da je bilo više od 1.000 žrtava.

⁵⁶ Komunističke vođe u gradu Drvaru, šokirane i obeshrabrene događajima od 6-8.9.1941. poslale su čvrst i ljutit odgovor lokalnim zapovjednicima u području Kulen Vakufa:

"Primili smo vaš iscrpni izvještaj o borbama oko Kulen Vakufa i Dulidbe i o rezultatima tih borbi. Istorija Boričevca se ponavlja. Naše jedinice - koje su u borbu ušle s voljom i uzbudnjem jer se bore za oslobođenje svoje zemlje, svojih gradova i sela - spaljuju te iste gradove i sela. Te iste jedinice, koje su se borile protiv krvavoga terora Pavelićevih bandi (tj. ustaša)... pokazali su se slabima u onemogućavanju neodgovornih elemenata od pljački i paljevinе Kulen Vakufa".

"Vjerujemo da će svaki pojedinac među našim slavnim borcima osuditi paljevinu i pljačku Kulen Vakufa, kao i ubijanje nedužnih muškaraca, žena i djece. Također vjerujemo da će u borbama u budućnosti naši borci spriječiti ovakve zločine pod svaku cijenu".

Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini*, br. 106. Naređenje Štaba prvog bataljana "Sloboda" od 8.9.1941. Komandama četvrog odreda u Boboljuskama, Velikom i Malom Cvjetniću i

zicija komunista u oružanom sukobu bila je previše slaba u rujnu 1941. godine da bi se provelo ono što bi bila veoma osjetljiva istraga. Da su to učinili, time bi riskirali odvraćanje velikoga broja ustanika u vrijeme kada je komunistima nedostajao dostatni autoritet nad njima. Masakri nad Muslimanima u Kulen Vakufu i njegovoj okolini nisu bili pojedinačni slučajevi neposluha mržnjom ispunjenih ustanika, koji su ignorirali komunističke zapovjednike i izvršavali zlodjela. Bili su dio šireg trenda koji se razvijao tijekom prvih mjeseci ustanka u drugim područjima Bosne i Hercegovine, gdje su srpski ustanici provodili masovna ubojstva civila Muslimana. Ova masovna ubojstva bila su okrutna po metodama kao ona koja su se desila u Kulen Vakufu, ali su bila manjega obujma.⁵⁷ Slabost komunističkog vodstva nad ustanicima stoga nije bila ograničena samo na područje Kulen Vakufa; bio je ovo problem koji je ometao djelovanje komunista u brojnim područjima Bosne i Hercegovine tijekom ljeta i jeseni 1941. godine.

Pojava četnika tijekom istog perioda dodala je još jedna element općoj krizi s kojom se komunističko vodstvo suočilo u pokušaju da stavi pod kontrolu srpske ustanike i oblikuje ih u gerilsku vojsku. Četnici su bili labavo organizirane grupe nacionalističkih srpskih pobunjenika.⁵⁸ Četničko vodstvo vidjelo je rat kao priliku za radikalnu promjenu nacionalnoga sastava Bosne i Hercegovine. Dvojica su zapovjednika četnika bosanskih Srba rekla 1941. godine: "Kucnuo je sveti čas da se zauvijek očiste ne-nacionalni elementi i neprijatelji srpskog naroda".⁵⁹ Četnički stav o sudbini Muslimana nije doveden u pitanje: "Muslimani su posljednji trag Turaka a Turci su prirodni neprijatelji

Osredcima za raspored snaga, 8.9.1941. 237.

⁵⁷ Na primjer, srpski ustanici ubili su između četrdeset i pedeset Muslimana u Avtovcu, između četiri i sedam stotina u području Bileće u Hercegovini, i neutvrđeni ali očigledno značajan broj u Kalinoviku, Kladnju i Berkovićima, da navedem samo nekoliko slučajeva. Vidi: ABH, Fond SUBNOR BiH RO, Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 4-5; Tucaković S. 1995. 24-25; *Odmetnička zjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države*, 86. O ubojstvima u području Bileće također vidi: Pervan T. 2006.

⁵⁸ Četnički pokret imao je dugu tradiciju u Bosni i Hercegovini i broj lokalnih organizacija je bio u porastu u godinama pred početak Drugog svjetskog rata. O historiji četnika u Bosni i Hercegovini prije rata vidi: Šehić N. 1971.

⁵⁹ Tucaković S. 1995. 38.

Srba, a rat je nužnost da bi se zlo iščupalo iz korijena”⁶⁰ Sve vrijeme tijekom druge polovine 1941., kao i tijekom zime i proljeća 1942. godine, srpski četnici su pokrenuli masovni val nasilja, ubijajući tisuće nenaoružanih Muslimana, muškaraca, žena i djece. Neke je rukovodila dugotrajna želja za uništenjem svojih susjeda Muslimana jednom zauvijek, dok su drugi tražili osvetu za ubojstva koja su Muslimani ustaše izvršili protiv Srba ranije tijekom ljeta.⁶¹ Ova ubojstva odvijala su se na sličan način kao masovna ubojstva u Kulen Vakufu. U mnogim slučajevima, i komunističke i četničke vođe pokušavale su zapovijedati srpskim ustanicima.⁶² Komunistički zapovjednici, koji su do kasnoga ljeta i rane jeseni 1941. počeli oslovljavati ustaničke jedinice “partizanima”, žalili su zbog ovih djela masovnih ubojstava i oštro ih kritizirali.⁶³ Ipak, još uvijek su nastavili s kolaboriranjem s četnicima protiv ustaša sve do početka studenog 1941. godine, a neki čak i znatno kasnije.

U to vrijeme, partizansko vodstvo počelo se distancirati mnogo odlučnije od četnika, budući su masovna ubojstva koja su oni nastavili izvršavati upropastavala svaku mogućnost mobiliziranja Muslimana u partizanski pokret. Četnički zapovjednici su tada zapovijedili svojim snagama da počnu s napadima na partizane, koje su vidjeli kao svoje najveće rivale u borbi za poslijeratnu jugoslavensku državu i optuživali ih da su pobornici multinacionalne Bosne i Hercegovine. Ovim je otpočeo otvoreni sukob između dviju predominantno srpskih ustaničkih snaga. Izbijanje ovoga konflikta potaknulo je mnoge Srbe partizane da promijene stranu pred kraj 1941. godine i da se pridruže četnicima. Učinili su to kako bi nastavili “ubijati Turke”, skupinu koju je mnogo srpskih ustnika još uvijek smatralo svojim glavnim neprijateljem.⁶⁴ Dok su

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Između prosinca 1941. i siječnja 1942., četnici su pobili više od dvije tisuće Muslimana u dolini Drine u istočnoj Bosni, pri čemu je najveći broj ubojstava izvršen u gradovima Foča i Goražde. O ovim ubojstvima, vidi: Dedijer V. i Miletic A. 1990. 61-160. O četničkim ratnim zločinima u Foči vidi: Muftić F. 2001. 36-177.

⁶² Tucaković S. 1995. 24-28.

⁶³ Lukač D. 1967. 155-56. Prema Lukaču, čini se da se izvjestan broj jedinica odlučio za naziv “partizani” do 21.8.1941.

⁶⁴ Brojni su primjeri pred kraj 1941. i početkom 1942. godine u kojima su čitave jedinice partizana jednostavno tijekom noći otišle u četnike. Tucaković S. 1995. 32-33. O razilaženju između partizana i četnika u širem području u kojem je smješten Kulen Vakuf vidi: Lukač D. 1962.

partizanski komandanti sada bili uključeni u borbi protiv ustaša i četnika, sve više su usmjeravali pažnju na izvođenje intenzivnog političkoga rada među svojim vojnicima i starješinama. Njihova glavna zadaća bila je naglasiti što je moguće više da se Srbi, Muslimani i Hrvati trebaju boriti zajedno kako bi porazili okupatora, Sile osovine i njihove domaće kolaboracioniste (tj. ustaše i četnike). Partizansko vodstvo stalno je ponavljalo svojim pretežno srpskim borcima da su to njihovi stvarni neprijatelji, a "ne Turci". Politički aktivisti partizanskog pokreta su posebno naglašavali da svi Muslimani nisu ustaše, i naredili su svojim vojnicima i starješinama da počnu štititi muslimanska sela od četnika.⁶⁵

Na početku 1942. četničko vodstvo surađivalo je i s ustašama i s okupacijskim vlastima (tj. Nijemcima i Italijanima) protiv partizana.⁶⁶ Ovakve odluke potkopale su njihov legitimitet u očima većine srpskih ustanika i dovele do toga da se partizanima pridruži sve više i više prijašnjih četničkih boraca. To je u partizane dovelo veliki broj muškaraca koji su prethodne mjesecce proveli ubijajući nedužne muslimanske muškarce, žene i djecu. Oni su se pridružili velikome broju ostalih ustanika, za koje se sada smatralo da su partizani. Ovi partizani se nikada ranije nisu borili u četnicima, ali su se ipak prvobitno pridružili ustanicima da bi izvršili odmazdu protiv "Turaka". Dok je partizansko rukovodstvo zapovijedalo rastućim brojem boraca do sredine 1942. godine, znatan broj njih - kako bivših četnika, tako ustanika preobraćenih u partizane - bili su odgovorni za teške ratne zločine koje su počinili nad Muslimanima ranije tijekom rata. Ovo je u stvarnosti bilo u potpunoj suprotnosti partizanskom idealu izgradnje multinacionalne vojske Srba, Muslimana i Hrvata, koji se zajedno bore za socijalističku revoluciju.

Neprekidno pritjecanje četnika u partizanske redove postajalo je bujica kako su partizani preuzimali kontrolu u složenome građanskom ratu koji se razvijao. Na dan 21. studenog 1944. partizansko vodstvo donijelo je odluku o općoj amnestiji svih boraca koji su bili pripadnici četničkih jedinica.⁶⁷ Ponovo

⁶⁵ Hurem R. 1972, 95.

⁶⁶ O kolaboracionizmu četnika s ustašama i s neprijateljem, armijom Sila osovine vidi: Isto 206-210. i 214-225.

⁶⁷ U vezi s ovom odlukom vidi: "Odluka o opštoj amnestiji lica koja su u četničkim jedinicama Draže Mihajlovića učestvovala ili ih pomagala ili su učestvovala u jedinicama hrvatskog i slovenačkog domobranstva", br. 69, 21.11.1944. u: *Službeni list Državne Federativne Republike Jugoslavije*, br. 1, 1. februar 1945. 6. citirano kod Muftić F. 2001. 178.

se u partizanske redove slio veliki broj muškaraca koji su ranije krenuli u rat da bi ubijali Muslimane. Izuvez u rijetkim slučajevima, ubojstva Muslimana koja su oni počinili ranije tijekom rata bila su zaboravljena.

U području Kulen Vakufa, ova opća dinamika rata polako se razvijala na sebi svojstvene načine. Do 1942. članovi Komunističke partije uspjeli su oformiti Komitet Komunističke partije za to područje.⁶⁸ Lokalni partizanski zapovjednici učinili su sve što je bilo u njihovo moći da naglase vojnicima i starješinama da "Turci" ne nose kolektivnu krivicu za zločine ustaša. Ne-prestance su naglašavali jednakost Srba, Muslimana i Hrvata i potrebu da se zajedno bore protiv okupatora, Sila osovine i njihovih domaćih kolaboracionista, ustaša i četnika. Ovo je nagnalo relativno mali broj ustanika da napuste partizanske jedinice i pređu na stranu četnika. Dvojica zapovjednika među ustanicima koji su bili najodgovorniji za masovna ubojstva Muslimana iz Ljutočke doline u rujnu 1941. Mane Rokvić i Pero Đilas napustili su partizanske jedinice koje su tek dobivale krila u području Kulen Vakufa i otišli u četnike.⁶⁹ Međutim, odlazak u četnike šačice ustanika s područja Kulen Vakufa, koji su bili direktno uključeni u masovna ubojstva Muslimana, nije značio da su partizanske jedinice u ovom području odjednom bile očišćene od onih koji su poubijali Muslimane. Većina Srba koji su sudjelovali u masakrima od 6. do 8. rujna 1941. još uvijek je bila u partizanima.⁷⁰ Rade Medić "Pitar", koji je prema

⁶⁸ Majstorović M. 1974, 379.

⁶⁹ O zločinima Maneta Rokvića kao četnika vidi: ABH, Fond ZKUZBiH, kut. 91. Zapisnik br. 22. Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9.8.1946. 2; Isto. kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkosi, 4.8.1946. 3. O sudbini Pere Đilasa, vidi: Reljić J. 1972. 404-405; Polovina G. 1988. 92-93; Pilipović P. 1974. 605; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-slobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj 1941. godine*, br. 42. "Izvještaj Štaba gerilskih odreda za Liku koncem rujna 1941. god. Štabu drvarske brigade o vojno-političkoj situaciji", nedatirano, ali po svoj prilici napisano 15. ili oko 15.9.1941. 134. Nekoliko drugih koji su direktno sudjelovali u ubojstvima Muslimana između 6-8.9., kao što su Stevo Rađenović, Boško Rašeta, i Jovo Keča, naposlijetu su im se pridružili. U vezi ovim pojedincima vidi: Damjanović-Danić D. 1974. 667.

⁷⁰ Derviš Kurtagić, Musliman iz Kulen Vakufa koji se pridružio partizanima 1941., u svojim memoarima pripovijeda priču o tome što je partizanski komandant Nikola Karanović izvjesno rekao kad je naišao na grupu Muslimana iz Ljutočke doline koji su se odskora pridružili partizanima. Pokazavši na njih, doviknuo je svojim srpskim borcima: "Ej, oni su naši neprijatelji!" Muslimani partizani uzvratili su pobunivši se zašto ih zovu "neprijateljima" kad su se pridružili partizanima. Karanović im je navodno odgovorio: "Zbog toga što su oni koji su ubili vaše najdraže u našim redovima i vi nas zbog toga ne možete voljeti". Vidi: Kurtagić D. 2005. 36.

nekim tvrdnjama silovao i ubijao Muslimanke u kukuruzištu, a zatim njihovu djecu bacao u Unu da se utope, postao je partizanski borac.⁷¹ Srpski ustanik koji je prednjačio u klanju Muslimana na Golubnjači postao je partizanski kapetan.⁷² I ustanik po imenu Mikajlo Pilipović, koji je, po svemu sudeći, komentirao u prisustvu svojih drugova kako je bilo teško ubiti Muslimana Hasu i Pašu Kosovića, jer su im lobanje bile tvrde, postao je partizanski pukovnik.⁷³ Nijedan od ovih ljudi nije snosio posljedice za svoju ulogu u masovnim ubojstvima.

Partizanske su jedinice u području Kulen Vakufa do kraja rata stoga postale složena mješavina prvenstveno srpskih boraca. Neki od njih su se istakli herojskim djelima tijekom godina rata od 1941. do 1945, uključujući muškarce koji su spasili nedužne Muslimane za vrijeme masovnih ubojstava u rujnu 1941. godine. Mnogi drugi, međutim, direktno su sudjelovali u ubojstvima dvije tisuće njihovih susjeda Muslimana. Kada su partizani objavili pobjedu 9. svibnja 1945. godine, u Ljutočkoj dolini u partizanima je bila šarolika mješavina boraca. Među njima su bili oni koji će uskoro zauzeti važna mjesta u političkom i društvenom životu Ljutočke doline. Neki od njih bili su iskrene pristalice nove višenacionalne socijalističke države, dok su drugi nosili mračne tajne o ubojstvima svojih susjeda Muslimana.

Kultura šutnje

Nakon rata, na području Kulen Vakufa, ni lokalne komunističke vlasti, ni prvenstveno seosko stanovništvo, nisu javno govorili o rujanskim masovnim ubojstvima Muslimana. Dominirala je šutnja o ubojstvima. Ovo ne treba brkati sa "zaboravljanjem", što bi podrazumijevalo odsustvo historijskoga znanja i sjećanja na masovna ubojstva. Gotovo svaka je osoba u tome području znala što se desilo u Ljutočkoj dolini u rujnu 1941. godine. Događaji su naprosto bili previše kataklizmični i traumatični da bi bili tako brzo zaboravljeni. Ono što je izbilo na površinu tijekom godina poslije rata bilo je rezultat jednog osobitog političkog i socijalnog konteksta u kojem su određene grupe nametnule javnu šutnju o masovnim zločinima, dok su druge grupe odabrale šutnju. Termin

⁷¹ Isto. 32.

⁷² Svjedočanstvo Muje Derviševića u: Kajetu I. 1990. 27.

⁷³ Puškar H. 1996. 96.

šutnja stoga ne bi trebalo razumijevati jednostavno kao odsustvo saopćenja o događanjima iz 1941.; prije je to bio svjesni odabir ljudi da ne govore o pokoljima, o kojima su posjedovali intimne spoznaje, zbog određene konstelacije čimbenika koji su učinili da bude stvarno nemoguće javno govoriti o njima. Ovo je dovelo tijekom prvih godina nakon rata do formiranja javne kulture šutnje o masakrima koja je stvorena na nekoliko različitih načina.⁷⁴

Prvi i najosnovniji element u ovoj javnoj kulturi šutnje postao je očigledan odmah nakon rata, kad su se muslimanske izbjeglice počele vraćati u Ljutočku dolinu. Lokalne vlasti su im očito zabranile ekshumiranje i pokopavanje posmrtnih ostataka njihovih srodnika i komšija koje su srpski ustanci pobili. Iako ne postoje specifične direktive u arhivama koje bi pokazale da je ovo bila službena politika vlade, Muslimani s ovog područja svjedoče da je traganje za tijelima bilo eksplicitno zabranjeno i da bi istrajavaњe u tome bilo veoma riskantno i rezultiralo bi nekom formom kažnjavanja.⁷⁵

Pitanje posmrtnih ostataka Muslimana bilo je politički osjetljivo pitanje za lokalne vlasti. Mnogi od onih koji su izvršili ubojstva, kao i njihovi zapovjedni oficiri, koji su ili sudjelovali ili se protivili ubojstvima, ali su svejedno bili na pozicijama vlasti kad su masakri izvršeni, većinom su, tijekom rata, postali partizani. Nakon rata mnogi od ovih pojedinaca zauzeli su pozicije u poslijeratnim tijelima lokalne vlasti. Na primjer, 1952. godine bila je osnovana Općina Kulen Vakuf i njen predsjednik bio je nekadašnji ustanik i partizan po imenu Jovo Reljić iz Martin Broda.⁷⁶ On je, po svoj prilici, bio nazočan i možda čak osobno sudjelovao u odlučivanju o tome tko će od muškaraca i mladića među Muslimanima biti pogubljen na Goljubnjači.⁷⁷ Nikola Kara-

⁷⁴ O pojmu šutnje kao oblika komunikacije i kako najčešće postaje dominantna kao posljedica traumatičnih događaja kada ne postoji društveni i politički okvir da podrži alternativne forme komunikacije vidi: Wajnryb R. 2001. 96.

⁷⁵ Razgovor s Dervišem Kurtagićem 9.11.2006. u Kulen Vakufu; Seadom Kadićem 3.11.2008. u Bihaću; Dervišem Derviševićem 1. i 5.10.2008. u Klisi; Mahom Vazovićem 24.9.2008. u Kulen Vakufu i Aletom Galijaševićem 12.10.2008. u Kulen Vakufu.

⁷⁶ ABH, Fond CK SK BiH, kut. 37, Predlog zakona o podjeli teritorije Narodne republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine, 1952. 6.

⁷⁷ Razgovor s Dervišem Kurtagićem 26.10.2008. godine u Kulen Vakufu. Za osnovne biografske informacije o Jovi Reljiću vidi: Arhiv Unsko-sanskog kantona (AUSK), Sreski komitet (SK) Saveza komunista (SK) Bosne i Hercegovine (BiH) Bihać, kut. 172, biografski podaci, Jovo Reljić, 14.2.1959. 2.

nović, ustanički zapovjednik iz sela Ćovka, čovjek koji je poveo prvi napad na kolonu ustaša i muslimanskih izbjeglica koje su vodili, postao je general u Jugoslavenskoj narodnoj armiji.⁷⁸ Mnogi drugi postali su članovi Komunističke partije, a nemali broj vojni zapovjednici. Ekshumirati tijela Muslimana ubijenih u rujanskim masakrima, za čiju su smrt ovi pojedinci, kao i mnogi drugi, bili direktno ili indirektno odgovorni, značilo bi dovesti u pitanje njihove pozicije na vlasti u poslijeratnome društvu. Konkretno, bilo bi pokrenuto pitanje jesu li takvi pojedinci izvršili ratne zločine. Ekshumacije i sahranjivanje muslimanskih žrtava Ljutočke doline stoga su bile zabranjene.

Nepostojanje tijela, što je činilo praksu sahranjivanja prema tradicionalnim posmrtnim obredima nemogućom, imalo je poguban učinak na stvaranje bilo kakve koherentne kulture sjećanja na žrtve pokolja iz 1941. godine. Ovo je jamčilo da neće biti sahrane, a budući da neće biti sahrane, neće biti ni tradicionalnih posmrtnih obreda u domovima niti na grobljima, niti će za većinu ovih žrtvava postajati grobna mjesta.⁷⁹ Kako je bilo moguće upamtiti mrtve kada nije bilo fizičkoga prisustva mrtvih? Kako je antropologinja Ketrin Verderi (Katherine Verdery) primjetila, "materijalnost tijela može biti presudna za simboličku moć". Upravo je "tjelesnost" tijela, njegovo stvarno fizičko prisustvo ono što daje posebnu moć za postavljanje zahtjeva, i posebna je njegova moć da omogući živima da zahtijevaju sjećanje na mrtve.⁸⁰ Nepostojanje bilo kakvih posmrtnih ostataka Muslimana uskratilo je preživjelima tijela žrtava koja su bila presudni fizički simbol sjećanja na njih. Ovo je uveliko umanjilo njihovu snagu poduzimanja konkretnih činova sjećanja. Odsustvo tijela, koje je bilo direktan rezultat vladine politike, bilo je stoga fundamentalni kamen temeljac u stvaranju javne kulture šutnje o masakrima.

Drugi element u stvaranju šutnje bio je da poslije rata nije provedena niti

⁷⁸ Za kratki biografski prikaz Nikole Karanovića vidi: *Krajina – list Saveza socijalističkog radnog naroda bihaćkog sreza*, "Likovi boraca iz revolucije. Nikola Karanović", 1.6.1961. 5.

⁷⁹ Neki su Muslimani podigli nišane ili nadgrobne ploče za njihove mrtve iako nisu imali tijela da ih pod njima sahrane. Natpsi koje su urezali na njih odslikavali su poslijeratni politički kontekst prema kojem je šutnja o maskarima bila obavezna. Jedan od natpisa žrtvi glasi jednostavno "Ubijena 1941. godine". Imena onih koji su izvršili ubojstva i lokacija smrti žrtve ostaju nepoznati. Drugi nagovještava nemogućnost pronađenja ostataka žrtve: "Ubijen 1941. Njegovom neznanom tijelu". Fotografije nadgrobnih ploča snimljene na muslimanskim grobljima u Kulen Vakufu i Klisi tijekom rujna i listopada 2008. godine.

⁸⁰ Verdery K. 1999. 27-28.

jedna istraga o ubojstvima, te stoga nikada nisu održani sudski procesi protiv onih koji su bili odgovorni. Tijekom 1945. i 1946. godine, Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača naredila je obavljanje opsežne istrage o zločinima koje su Hrvati i Muslimani ustaše počinili protiv Srba u području Kulen Vakufa.⁸¹ Međutim, nikada nije provedena slična istraga o masovnim ubojstvima Muslimana Ljutočke doline. Osnovni razlog tome je da je ogromna većina srpskih ustanika, sudionika u masovnim ubojstvima, tijekom rata prešla u partizane. Iako je bio veliki broj onih koji su dali sve od sebe da zaštite Muslimane od osvetoljubivih ustanika i seljaka, drugi su bili direktno ili indirektno odgovorni za masakre. Mnogi od tih pojedinaca, poput Radeta Medića "Pitara" iz Martin Broda, koji su, po svemu sudeći, silovali i ubijali muslimanske žene u kukuruzištima u Kulen Vakufu prije nego im ubiju djecu, postali su članovi Partije, tijekom rata ili u godinama neposredno poslije rata.⁸² Nerijetko su zauzimali mjesta u lokalnim vlastima, a neki su dospjeli do visokih položaja u Jugoslavenskoj narodnoj armiji. Istraživanje pokolja Muslimana Ljutočke doline značilo bi istraživanje ratnih zločina koje

⁸¹ O radu okružne komisije za istraživanje ratnih zločina ustaša protiv Srba u regionu Kulen Vakufa vidi: AJ, Fond 110 DKUZ, kut. 817, Okružni sud Bihać, Pojedinačne optužnice i pre-sude, 1946. dos. br. 817-320, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Burzić Avde, 27.5.1946; dos. br. 817-376, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kadić Bege, 23.9.1946; dos. br. 817-403, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kozlice Agana, 12.10.1946; dos. br. 817-421, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Kulenović Mahmuta, 26.8.1946; dos. br. 817-469, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Pehlivanović Ibrahima, 30.5.1946; dos. br. 817-534, Javno tužioštvo za Okrug Bihać, Krivični predmet protiv Sušnjar-Vukalić Mujage, 15.10.1946; Isto. kut. 531, dos. br. 5361, Zapisnik br. 14, Mjesni odbor: Vrtoče, 31.7.1946; Zapisnik br. 10, Mjesni odbor: Kalati, 5.8.1946; Zapisnik br. 20, Mjesni odbor: Rajinovci, 7.8.1946; Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8.8.1946; Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Kulen Vakuf, 9.8.1946; ABH, Fond ZKUZBiH, kut 91, Zapisnik br. 22, Mjesni odbor: Malo Očijevo, 9.8.1946; kut. 68, Srez Bosanski Petrovac, Zapisnik br. 18, Mjesni odbor: Prkos, 4.8.1946; kut. 14, Srez Bihać, Zapisnik br. 21, Mjesni odbor: Veliki Stjenjani, 8.8. 1946; kut. 91, Zapisnik sastavljen kod NOO-a Martin Brod, oktobar, 1944; kut. 88, Zapisnik sastavljen kod Sreskog suda u Drvaru, 12.12.1945; Zapisnik sastavljen u kancelariji okružnog organa ZFM-KOM-e za okrug Drvar, Saslušanje Vladimira Tankosića o masovnim ubojstvima u selu Boričevac dana 24.7.1941. 28.3.1945.

⁸² Kurtagić D. 2005. 32. Razgovor s Dervišem Kurtagićem 9.11.2006. i 26.10.2008. u Kulen Vakufu. Za nekoliko detalja o životu Radeta Pitara kao bivšeg partizana u Martin Brodu nakon rata vidi: *Krajina*, "U Martin Brodu grade spomen dom omladine i boraca. Svjedočanstva o doprinosu NOR-u", 26.5.1978. 4.

su počinile osobe koje su sada popunjavale mjesta u lokalnoj vlasti i vojnima vlastima u regiji. Za Okružnu komisiju provođenje takve istrage bilo je politički neizvodljivo.

Rezultat ove odluke bio je da preživjeli iz masakra u poslijeratnim godinama nisu imali izbora nego da podnose svakodnevne susrete s velikim brojem zločinaca. U nekim slučajevima, stalno su nailazili na osobe koje su doslovce pokušale ubiti njih ili članove njihovih obitelji. Ovi su susreti katkad rezultirali kratkim i nadrealnim verbalnim razmjenama između preživjelog i izvršioca masakra. Jedna se Muslimanka sjeća kako je Srbin po imenu Nikola došao u njenu kuću nedugo poslije rata. Kao službenik u lokalnoj vlasti, bio je odgovoran za provođenje popisa o broju stanovništva koje je živjelo na tom području. Odmah ga je prepoznala kao jednoga od Srba koji su ubili nekoliko članova njene obitelji. Na njezinim je vratima on postavio službeno pitanje: "Koliko ljudi živi u ovoj kući?" Ona je odgovorila: "Ti bi to trebao znati ... Ti si ih poklao"!⁸³ Nedugo nakon rata, Mujo Dervišević, jedini preživjeli iz masakra muslimanskih mladića i muškaraca na Golubnjači, imao je slično iskustvo kada je naišao na muškarca koji je stajao spremjan da mu presječe grkljan neposredno prije nego je uspio pobjeći.

"Rat je bio završen (...) tako sam se ja zaposlio na građevini. Miješam ja malter i gledam niz cestu. Vidim nekog kapetana [u Jugoslovenskoj narodnoj armiji] koji se smije, idući prema meni, doviknu mi: 'Zdravo, Mujo!' Onda mi pruži ruku. Ja gledam i gledam (...) 'Što mi pružaš tu ruku?! Jesi li zaboravio da si me tom rukom htio ubiti i baciti u jamu'?!⁸⁴ Jučer si me htio ubiti, a sad mi kažeš 'Zdravo'! Ne treba meni tvoje 'zdravo'."⁸⁵

U ovakvim slučajevima, preživjeli su pokazivali da su se sposobni direktno konfrontirati onima koji su ubili ili pokušali ubiti njihove srodnike.

Većinom se, ipak, susret između počinitelja i preživjele osobe odvijao u šutnji. Jedna starija Muslimanka koja je živjela u Kulen Vakufu povremeno bi naišla na jednu Srpkinju koja ju je pokušala usmrtiti tukući je batinom. Obje

⁸³ Razgovor s Bećom Pehlivanovićem 3.10.2008. u Bihaću.

⁸⁴ Svjedočanstvo Muje Derviševića u: Kajanu I. 1990. 27.

⁸⁵ Razgovor s Đulom Seferović 3. i 13.10.2008. u Ostrovici.

bi prošle jedna kraj druge ne izgovorivši ni jednu riječ.⁸⁶ Muslimani muškarci katkad bi otišli u neku od mnogih kafana u Kulen Vakufu i tu bi sreli Srbe koji su sudjelovali u masakrima kako piju. Sjeli bi za stol, poručili piće za sebe i pili bi ne prozborigvši ni riječi s onima čije su srodnike i susjede poubijali.⁸⁷ Drugi su Muslimani radili na željeznici u Kulen Vakufu sa Srbima koji su poubijali Muslimane tijekom rujanskog masakra. Otac Seada Kadića radio je svaki dan s jednim Srbinom koji mu je ubio oca. On tom čovjeku nikad nije rekao niti riječi o onom što se dogodilo u ratu.⁸⁸ Katkad bi Muslimani viđali osobne stvari koje su prije rata pripadale njima ili nekom od članova njihovih obitelji, sada u posjedu Srba, što je ukazivalo na to da su ti Srbi bili sudionici u ubojstvima ili pljački kuća i tijela ubijenih. Nekoliko godina nakon rata, nekadašnji srpski ustanik po imenu Jovo Medić došao je u krojačku radnju u Kulen Vakufu u vlasništvu jednoga Muslimana. Sin vlasnika kojeg su ustanici ubili u rujanskom masakru zvao se Mahmut. Kad je Medić došao po svoje pantalone, vlasnik radnje prepoznao je ručni sat koji je on nosio na ruci. Sat je pripadao njegovom sinu Mahmutu. Ništa nije rekao već je počeo plakati zureći u sat. Medić je brzo napustio radnju ni ne uzevši svoje pantalone i nikad se nije vratio.⁸⁹

Općenito, ono što je bilo neobično u većini ovih susreta između preživjelih i izvršitelja je da su se ti susreti odvijali u tišini. Vidjeti kako se ti pojedinci ne samo slobodno šeću, već u velikom broju slučajeva zauzimaju pozicije od političkog značaja, govorilo je samo po sebi kako odgovorni za masakre nikada neće biti smatrani odgovornima. Ovi pojedinci, temeljem svoje pozicije vlasti i statusa nekadašnjih partizana, zauzimali su mjesto u poslijeratnome društvu koje ih je u biti izoliralo od bilo kakve vrste kazne za ratne zločine koje su počinili. Ovo je Muslimanima Ljutočke doline dalo na znanje da govoriti o masakrima nije dolazilo u obzir jer je bilo potencijalno opasno, budući da su izvršitelji zločina imali moć da kazne one koji bi doveli u pitanje njihov autoritet. Odsustvo bilo kakve istrage o masakrima iz rujna 1941. godine i stalni susreti između nekažnjenih izvršitelja i obično šutljivih preživjelih, bili su stoga ključni aspekt u stvaranju javne šutnje koja se stvarala poslije rata.

⁸⁶ Razgovor s anonimnim izvorom 24.9.2008.

⁸⁷ Razgovor s Ademom Derviševićem 6.10.2008. u Klisi.

⁸⁸ Razgovor sa Seadom Kadićem 3.11.2008. u Bihaću.

⁸⁹ Kurtagić D. 2005. 47.

Treći element u formiranju šutnje bilo je rašireno mišljenje među Srbima u regionu da je Kulen Vakuf bio jedno "ustaško mjesto". Ovaj se stereotip najprije pojavio tijekom ljeta 1941. godine kada su Srbi primjetili da je nekoliko ustaša koji su sudjelovali u masovnim ubojstvima Srba u okolini iz Kulen Vakufa. Zatim se nekako brzo proširila ideja da su svi Muslimani Kulen Vakufa bili ustaše, usprkos činjenici da se manje od jedan posto Muslimana iz grada, kao i iz ostatka sela u Ljutočkoj dolini, dobrovoljno prijavilo u ustaške jedinice u regionu.⁹⁰

Predodžba o Kulen Vakufu kao "ustaškome mjestu" nastavila se širiti nakon što je rat završen. Dok su služili svoj redoviti vojni rok u Jugoslavenskoj narodnoj armiji, mladići Muslimani iz Kulen Vakufa saznali su za reputaciju koju je njihov region imao među nekim od srpskih oficira.⁹¹ Po svemu sudeći, određeni je broj visoko pozicioniranih političkih ličnosti u Bosni i Hercegovini bio duboko uvjeren da su određeni regioni u Republici bili "ustaški", a nekoliko ih je vjerovalo da je Kulen Vakuf bio među njima.⁹² U samome gradu, jedan je Srbin, po imenu Nikola Filipović, vlasnik krčme, dijelio ista osjećanja, dokazavši to svojim komentraom pred kraj 1958. godine kada se u pijanom stanju derao na sve koji su sjedili u kafani i pili: "Svi ste vi Muslimani iz Vakufa ustaše, znam vas ja još od 1941."⁹³ Ovakav stav nije bio ograničen samo na krčme. Postoje izvješća o tome kako su se neki srpski članovi Saveza komunista žalili kako je teško proširiti članstvo njihove organizacije na nekog drugog osim srpskih članova jer "Muslimani su ustaše".⁹⁴

⁹⁰ O tome kako je viđenje Muslimana iz Kulen Vakufa koji su sudjelovali u ubojstvima Srba doprinijelo jednom naraslu osjećaju među Srbima da su svi Muslimani u regionu ustaše vidi: Bibanović E. (neobjavljeni rukopis) 54. i Vukmanović M. 1987. 130. Za dokumente koji sadrže imena pedeset i jednog muškarca koji se pridružio ustašama pogledaj bilješku 19.

⁹¹ Razgovor s Adilom Kulenovićem, 7.11.2006. u Sarajevu.

⁹² Razgovor s Jusufom Zjakićem 5.12.2008. u Bihaću. O stajalištima nekih od funkcionera Saveza komunista Bosne i Hercegovine o tome kako su određene regije i sela u Republici bili "ustaška" ili alternativno "četnička" vidi: ABH, Fond CK SK BiH, kut. 9. Neke pojave i problemi u međunarodnim i vjerskim odnosima u Bosni i Hercegovini, Strogo povjerljivo, 1959. 17; Isto. kut. 37. Organizaciono-politička komisija CK SK BiH, Analiza o raznim vidovima neprijateljske aktivnosti i djelovanja stihije i konzervativizma u današnjim uslovima, Strogo povjerljivo, novembar 1961. 29.

⁹³ AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 161, OK SK BiH Kulen Vakuf, Informacija o oblicima ispoljavanja šovinizma u opštini Kulen Vakuf, 28.12.1958. 1-2.

⁹⁴ ABH, Fond CK SK BiH, kut. 7. Izvještaj o radu na brojnom jačanju organizacija Saveza

Rasprostranjena predodžba o Kulen Vakufu kao "ustaškome mjestu" imala je teške posljedice u odnosu na poslijeratnu percepciju masovnih pokolja koje su Muslimani Ljutočke doline pretrpjeli u rujnu 1941. godine. Ukoliko se za njih vjerovalo da su ustaše, onda je to što im se desilo tijekom rata moglo biti opravdano kao legitiman odgovor u ponašanju prema neprijatelju. Promatrano na ovaj način, masakri nisu predstavljali ratni zločin zato što su žrtve bile viđene kao ustaše, i u tom smislu kao neprijatelj. Karakterizirajući Kulen Vakuf kao "ustaško mjesto", Srbi u regionu postarali su se da masakri budu uključeni u kategoriju gubitaka koje je pretrpio "neprijatelj", gubitaka koje režim nikada nije imao interes prebrojiti.⁹⁵ Zapravo, kategorija koju je komunistički režim stvorio nakon rata za zvanične civilne žrtve rata, "žrtve fašističkog terora", osiguravala je obiteljima takvih žrtava određene materijalne beneficije, ali nikada nije bila dodijeljena žrtvama masakra u i oko Kulen Vakufa.⁹⁶ Ovakvo predstavljanje regiona kao "ustaškoga mjesta" prekrilo je velom šutnje njegovo muslimansko stanovništvo kada bi došlo do razgovora o masakrima i još više doprinijelo stvaranju javne kulture šutnje o masovnim ubojstvima.

Četvrti element koji je doprinio formiranju šutnje iskljiao je iz preživjelih. Traume koje su preživjeli i raširen osjećaj straha među njima da bi se masakri mogli ponoviti jednoga dana, doprinijeli su želji mnogih među preživjelima da ne govore o događajima od 6. i 8. rujna 1941. godine. Za neke od preživjelih, traume koje su doživjeli kontinuirano su se nametale i prekidale njihove poslijeratne živote. Ovo stanje manifestiralo se kod velikoga broja preživjelih

komunista na opštinama Bihać, Bosanska Krupa, i Kulen Vakuf, 15.6.1959. 41.

⁹⁵ Upute za popis poginulih u ratu koji je trebao biti proveden 1950. godine, eksplicitno navode da su oni koje treba brojati bili borci ubijeni u redovima partizana i svih civila Jugoslavije koji su ubijeni tijekom trajanja rata (od 6.4.1941. do 10.5.1945.) od strane okupatora i domaćih izdajnika (na primjer: ustaša, četnika, itd.). Muslimani iz Ljutočke doline, koje su pobili srpski ustanci koji su kasnije postali partizani, nisu se uklapali ni u jednu od ovih kategorija i stoga nisu mogli biti ubrojeni među zvanično poginule u ratu. U vezi s popisom iz 1950. godine vidi: ABH, Fond SUBNOR BiH, Zemaljski odbor Saveza boraca NOR-a BiH, Popis ljudskih žrtava fašističkog terora NOR-a u našoj republici, 28.11.1949.

⁹⁶ O nepostojanju priznavanja muslimanskih žrtava masakra iz rujna 1941. u i oko Kulen Vakufa kao "žrtva fašističkog terora" vidi: ABH, Fond SUBNOR BiH, Pregled stratišta i žrtava terora u Bosni i Hercegovini, septembar 1985. 5; OO SUBNOR Bihać, Predmet: Podaci o stratištima žrtvama fašističkog terora i žrtava rata na području opštine Bihać, 12.4.1985. 1; Napomene uz Pregled stratišta i žrtava fašističkog terora, juni 1985. 6; Referat Mirka Vranića, nedatirani dokument, 1; Osrvt na pregled stratišta i žrtava fašističkog terora i njihove obilježenosti u Bosni i Hercegovini, novembar 1986. 9.

putem stalnih noćnih mora o masovnim pokoljima, što je bio odraz dubokih trauma koje su pretrpjeli. Bećo Šiljdedić, kojem su ustanici pucali u glavu pa ga bacili u jamu s oko sedamdeset njegovih komšija, bio je jedan takav pojedinac. Uspio je ispuzati iz jame i preživio je masovni pokolje, ali užas koji je preživio 6. rujna 1941. nikad ga nije napustio. Gotovo svaku noć proživiljavao je intenzivne noćne more o masakrima, uobičajeno se budeći nekoliko puta, kako se znojeći, uzbuden nakon što bi usnio neke od prizora ubojstava.⁹⁷ Drugi su očigledno imali tako žive i uznenimirujuće noćne more da se trauma koju su preživjeli u masakru manifestirala putem fizičkih simptoma. Neki su rekli da su im veliki pramenovi kose katkad ispadali nakon što bi se probudili iz posebno užasavajućih noćnih mora.⁹⁸ Poteškoće u potpunom oporavku i življjenje s trajnim traumama uveliko su narušile sposobnost mnogih preživjelih da s lakoćom govore o stvarima koje su doživjeli.

Većina preživjelih bili su toliko traumatizirani onim što su vidjeli i podnijeli tijekom masakra da su bili riješeni da nikada ne govore o onome što se desilo. Za neke se izgleda radilo o tome da je u pozadini takve odluke stajao element praznovjerice. Vjerovali su kako bi ukoliko budu govorili o masakrima, to nekako moglo dovesti do toga da se masakri ponove u budućnosti. Održavanje potpune šutnje bilo je stoga apsolutna neophodnost kako bi zaštitili svoju djecu.⁹⁹ Za druge, njihova je šutnja o ubojstvima bila ukorijenjena u želji da ne prenose svoje traume na djecu, za koju su vjerovali da ne trebaju živjeti opterećena takvim užasnim pričama. Nisu željeli da njihova djeca odrastaju mrzeći druge zbog pokolja, i bojali su se da će priče o ubojstvima na neki način opteretiti njihove sinove i kćeri, osuđujući ih na konstantni život u prošlosti.¹⁰⁰

Ostali preživjeli bili su opravdano u strahu da će, ukoliko javno ispričaju svoju priču, doći u opasnost da trpe neku vrstu represivnih mjera od pretežno srpskih vlasti.¹⁰¹ Neki su vjerovali kako će lokalne policijske snage, koje su se sastojale uglavnom samo od Srba, uhititi svakoga Muslimana koji

⁹⁷ Puškar H. 1996. 97.

⁹⁸ Razgovor s Reufom Anadolcem 24.9.2008. u Kulen Vakufu.

⁹⁹ Razgovor s Seadom Kadićem 3.11.2008. u Bihaću.

¹⁰⁰ Razgovor s anonimnim izvorom 10.10.2008. u Kulen Vakufu; Aletom Galijaševićem 12.10.2008.

¹⁰¹ Razgovor s Mustafom Derviševićem 11.10.2008. u Klisi.

bude govorio o masakrima iz rujna 1941. godine.¹⁰² Ovaj specifični strah bio je među Muslimanima u regionu povezan u općem smislu s bojazni da mogu biti poslani u zatvor ukoliko samo jedan Srbin kaže nešto protiv njih, obično da ustvrdi da su oni bili ustaše tijekom rata.¹⁰³ Takva je osjetljivost najvjerojatnije bila ukorijenjena kod šačice Muslimana koji su bili, po svoj prilici, lažno optuženi odmah nakon rata da su bili ustaše koji su ubijali Srbe 1941. godine. Nekoliko Muslimana, prema usmenim izvorima iz Kulen Vakufa, služilo je povelike zatvorske kazne nakon što su proglašeni krivima zbog ubojstava određenih Srba, iako su neki od tih Srba bili još uvijek živi.¹⁰⁴

Ostali Muslimani plašili su se nekih svojih susjeda Srba zbog stvari koje bi čuli kako govore nakon sati opijanja u krčmama. Povremeno bi neki Srbi neobuzdano agresivnim riječima govorili o svojoj želji da se jednoga dana osveti Muslimanima zbog ubojstava koje su ustaše počinile nad Srbima tijekom rata. Dva primjera iz širega regiona mogu ilustrirati zbog čega su Muslimani imali barem neke osnove za ovaj strah. Čulo se da je Nikola Cvjetićanin, koji je rođen 1941. godine u selu Lohovo (koje je smješteno blizu Ripača, oko 40 kilometara sjeverno od Kulen Vakufa), u krčmi izjavio negdje 1962. godine: "Ako ostanem živ, osvetiću moje roditelje. Ne zavrćem ja uzalud rukave. Molim se Bogu da mi nijedan od Turaka ništa ne kaže, jer će im ja pokazati ko je poklao moje roditelje, je... im njihove turske majke".¹⁰⁵ U drugoj prilici, otkrivanje spomenika posvećenih sjećanju na Srbe koje su ustaše ubile tijekom rata poslužilo je kao okidač za poziv na osvetu protiv Muslimana. Gojko Petrović, koji je rođen 1926. godine u selu Čojluk (koje se nalazi u regionu Bosanske Krupe, sjeveroistočno od Kulen Vakufa), prisustvovao je jednom takvom do-

¹⁰² Razgovor s Dervišem Derviševićem 5.10.2008. u Klisi.

¹⁰³ Razgovor s Mehmedom Štrkljevićem 28.9.2008. u Kulen Vakufu.

¹⁰⁴ Na primjer, Avdo Burzić proglašen je krivim jer je bio ustaša i zato što je izvršio ratne zločine na osnovi iskaza koji je dao Srbin po imenu Branko Kovačević. On je odslužio negdje između jedanaest i devetnaest godina od zatvorske kazne prije nego mu je bilo dopušteno da prije odsluženja kazne bude pušten. Kada se vratio u Kulen Vakuf, po svemu sudeći, otišao je u jednu od lokalnih kafana gdje se susreo s jednim Srbinom iz sela Kalati. Iznenaden što vidi Burzića, upitao je: "Avdo, gdje si bio sve ove godine!?" Burzić je odgovorio: "Bio sam u zatvoru jer je neko rekao da sam te ubio u ratu." Razgovor s Aletom Galijaševićem, 12.10.2008. u Kulen Vakufu; Seandom Kadićem 3.11.2008. u Bihaću.

¹⁰⁵ AUSK, Fond SK SK BiH Bihać, kut. 184. Informacija o šovističkim pojavama na terenu sreza Bihać, 19.10.1962. 6.

gađaju 1962. godine. Nakon što je ceremonija završena, doviknuo je nekolici-ni Muslimana koji su stajali u blizini: "Je... vam tursku majku, svi ste vi ustaše, upamticevi čije ste majke pobili 1941." Zatim je počeo pjevati pjesmu koja je slavila Srbe i ocrnjivala Muslimane.¹⁰⁶ Postojanje pojedinaca, iako ne velikoga broja, koji su izražavali takve prijetnje, proizvodilo je strah među Muslimanima i doprinisalo osjećaju kako je opasno javno govoriti o tim ubojstvima.

Traume koje su preživjeli iz masakra doživjeli u rujnu 1941. godine i s kojima su živjeli u godinama poslije rata, uz sve strahove koje su imali - bilo stvarne ili umišljene - dovele su do preovlađujućeg osjećaja među mnogima da je nemoguće javno govoriti o masakrima. "Niko od nas nije smeо ništa reći o tome", bio je odgovor koji su većina preživjelih i njihovi potomci davali, upitani jesu li su ili ne ljudi javno govorili o masakrima nakon rata.¹⁰⁷ Za mnoge je govoriti javno o ubojstvima bilo prizivanje duhova užasnih sjećanja i, štovi-še, nosilo je mogućnost za više problema sa susjedima Srbima. Nijedan ishod nije bio poželjan za mnoge od preživjelih. Traume i strahovi s kojima su se preživjeli borili u poslijeratnim godinama bili su tako još jedan važan element koji je doprinosio formiranju javne kulture šutnje.

Konačni, peti element koji je doprinio formiranju šutnje također može biti pronađen među preživjelima masakra, kao i među njihovom djecom. Mali ali rastući broj Muslimana u regiji Kulen Vakufu koji su pristupili Komunističkoj partiji u godinama poslije rata, od kojih je većina izgubila srodnike i komšije u masovnim ubojstvima, općenito su se snažno protivili javnome govorenju o užasnim događajima iz rujna 1941. godine. Većina ih je bila intenzivno foku-sirana na ponovnu izgradnju Ljutočke doline nakon godina ratnoga razaranja i osjećali su da "diranje stvari iz prošlosti" ne može doprinijeti ni na kakav na-čin ogromnome zadatku materijalne rekonstrukcije.¹⁰⁸ Muslimani u sreskom komitetu Komunističke partije za srez Bihać dali su tonalitet ovom stajalištu, naglašavajući kako je osnovni cilj dati zamah maksimalnom ekonomskom ra-zvoju Ljutočke doline i pitanje ratne historije ostaviti za neka bolja vremena kada strasti neće biti tako uzburkane.¹⁰⁹ Neki od onih koji su imali veze s čla-

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Razgovor s Mustafom Derviševićem i članovima šire porodice 11.10.2008. u Klisi; Mahom Vazovićem 24.9.2008. u Kulen Vakufu; Bećom Pehlivanovićem 3.10.2008. u Bihaću; Aletom Galijaševićem 12.10.2008. u Kulen Vakufu; Đulom Seferović 13.10.2008. u Ostrovici.

¹⁰⁸ Razgovor s Ibrahimom Lepiricem 27.9.2008. u Kulen Vakufu.

¹⁰⁹ Razgovor s Jusufom Zjakićem 5.12.2008. u Bihaću.

novima Komunističke partije u Bihaću sjećaju se da je atmosfera "održavanja šutnje" o zbivanjima u rujnu 1941. u Kulen Vakufu među članovima Partije bila ukorijenjena u dubokome strahu od onog što bi moglo uslijediti ukoliko se otvori javna diskusija. Čini se da je postojao stvarni strah u vezi sa tim što će se desiti ukoliko se o pitanju masakra počne otvoreno govoriti ili ukoliko se pokrene neka vrsta istrage o izvršenim ubojstvima.¹¹⁰ Doima se kako je većina Muslimana u Ljutočkoj dolini smatrala da je govoriti javno o maskarima potencijalno opasna aktivnost, budući da su mnogi Srbi, odgovorni za ubojstva, još uvijek živjeli u selima koja su okruživala dolinu. Govoriti o masakrima, vjerovali su, ili posjećivati mjesta na kojima su se ubojstva desila, kao što je jama Golubnjača, smještena u blizini srpskog sela Martin Brod, bilo bi veoma provokativno. Postoјao je strah da bi takve aktivnosti imale destabilizirajući efekt na nacionalne odnose u regionu. Za ove Muslimane, naglašavanje "bratstva i jedinstva" Srba i Muslimana - a ne isticanje ubojstava koja su Srbi izvršili nad Muslimanima - bilo je ono što se moralo učiniti.¹¹¹ Energija s kojom su oni promovirali ovaj stav može se uočiti i u riječima kćeri jednog od preživjelih rujanskog masakra koja je opisala političku atmosferu u prvim godinama nakon rata na sljedeći način: "Bilo je bratsvo i jedinstvo i 'doviđenja', to je to. Svi su jednaki, svako je isti, i tu je kraj. Što se desilo desilo se, i tu je kraj".¹¹² Snaga kojom su muslimanski članovi Saveza komunista naglašavali ova osjećanja nakon rata, još je jedan element koji je djelovao u stvaranju javne kulture šutnje.

Zabranu ekshumiranja i pokapanja tijela žrtava; odsustvo bilo kakvih sudskih procesa za one koji su bili odgovorni za počinjena ubojstva i shodno tome stalni susreti preživjelih žrtava s počiniteljima zločina; prevladajući osjećaj među Srbima da je Kulen Vakuf i ostatak Ljutočke doline bio jedno "ustaško mjesto"; duboke traume i strahovi s kojima su preživjeli živjeli te predanost s kojom su Muslimani komunisti promovirali ideologiju "bratstva i jedinstva" - svi ovi elementi bili su od ključnoga značaja u formiranju javne kulture šutnje o masakrima u rujnu 1941. godine. Zajednički promatrani, u poslijeratnim godinama stvorili su atmosferu u kojoj je, unatoč rasprostranjenom znanju o masovnim ubojstvima, svatko naučio šutjeti.

¹¹⁰ Razgovor sa Sadetom Ibrahimpašić 29.9.2008. u Bihaću.

¹¹¹ Razgovor s Ibrahimom Lepirica 27.9.2008. u Kulen Vakufu.

¹¹² Razgovor s Đulom Seferović 13.10. 2008. u Ostrovici.

Zaključak

Vratimo se glavnom pitanju koje proizlazi iz izvještaja SUBNOR-a 1986. godine: zbog čega je tako mnogo mjesta u Bosni i Hercegovini na kojima su ubijeni muslimanski civili tijekom Drugog svjetskog rata neobilježeno spomenicima? Većina postojeće literature od slabe je koristi u odgovoru na ovo pitanje jer ona prikazuje nastojanje komunističkog režima da "de-etnicizira" sjećanje na svako međuetničko nasilje Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Kao rezultat takvih stavova u literaturi, zapanjujuća nejednakost u ratnim sjećanjima na muslimanske civilne žrtve ostala je uveliko skrivena od pogleda, ili u rijetkim slučajevima kada je spomenuta, oskudno objašnjena. Ovdje prikazano razmatranje specifične dinamike nasilja u periodu rata u regionu Kulen Vakufa s ciljem razumijevanja pojave poslijeratne šutnje o muslimanskim civilnim žrtvama usmjerenog na nadilaženje ove slabosti u postojećim proučavanjima. Komunistička politika sjećanja na civilne žrtve nije bila samo zasnovana na želji režima da promovira jednakost svih nacionalnosti i obuzdava potencijalno eksplozivne nacionalne odnose, kao što je postojeća literatura tvrdila. Ovaj rad ukazuje na specifični način na koji se partizanski pokret razvio - naime, on je u svoje redove primio veliki broj srpskih ustaničkih koji su ubijali muslimanske civile ranije tijekom rata. Ovo je bio ključni čimbenik u određivanju poslijeratne šutnje o muslimanskim civilnim ratnim žrtvama. Ukratko, pretvaranje ovih ustaničkih u partizane stvorilo je nakon 1945. političku neophodnost održavanja šutnje o njihovim ratnim zločinima. U regionu Kulen Vakufa bio je ovo osnovni razlog zbog kojeg je četrdeset godina nakon rata izvještaj SUBNOR-a zabilježio da nijedna od žrtava nije bila službeno priznata i da nijedno spomen-obilježje nije podignuto u znak sjećanja na njih.

Lokalne komunističke vlasti kreirale su šutnju o ovim žrtvama na mnoštvo načina, počevši od zabrane ekshumiranja i pokopa njihovih posmrtnih ostataka, do izbjegavanja istrage masakra od strane Okružne i Republičke Komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Ovakva politika dovela je do daljnog cementiranja ratnoga shvaćanja kako je Kulen Vakuf bio jedno "ustaško mjesto" i da su oni koje su ustanički pobili bili ustaše ili srodnici ustaša. Svi ovi elementi formirali su javnu kulturu šutnje o ovim muslimanskim žrtvama, za čije je stvaranje bio odgovoran komunistički režim. Što se tiče preživjelih muslimanskih žrtava masakra, činjenica da im je bilo zabra-

njeno da sahrane svoje srodnike i susjede, i činjenica da su se bili prisiljeni redovito sretati s izvršiteljima masakra, poslala im je poruku da je javna šutnja bila jedini prihvatljiv oblik prenošenja informacija o ubojstvima. Ono što je također doprinosilo šutnji bile su njihove duboke traume i strahovi ukorijenjeni u iskustvu preživljenoga masakra. To je mnoge od njih prinudilo da vjeruju da bi govoriti javno o masovnim ubojstvima bilo samo prizivanje užasnih sjećanja i, štoviše, moglo potencijalno izazvati problem s vlastima i njihovim susjedima Srbima. Ostali preživjeli, koji su na koncu pristupili u Komunističku partiju, osjećali su da raspravljanje o masakrima ne bi ni na kakav način doprinijelo razvoju "bratstva i jedinstva" i ekonomskom razvoju. Za njih, promoviranje pozitivnih nacionalnih odnosa u sadašnjosti i obnova ratom razorenog regije bilo je to što je trebalo učiniti - ne "dirati stvari iz prošlosti". Bili su ovo ključni načini na koje su preživjeli nakon masovnih ubojstava doprinijeli formiranju javne kulture šutnje.

Na kraju, analiza dinamike ratnih masovnih ubojstava u regionu Kulen Vakufa i poslijeratna šutnja o muslimanskim civilnim žrtvama, učinila je vidljivom duboka proturječja u pristupu komunističkog režima sjećanju na rat. Partizani pod vodstvom komunista istinski su bili multinacionalni pokret otpora koji se borio za uspostavu multinacionalne socijalističke države. Ipak, zbog svoje strukturalne slabosti tijekom prvih godina rata, partizanski je pokret vremenom primio u svoje redove veliki broj srpskih ustanika koji su pobili muslimanske civile. Imperativ poslijeratnog komunističkog režima da zaštiti naslijeđe partizana, i želja nekadašnjih ustanika da prikriju svoje ratne zločine, značili su da će šutnja o ovim ubojstvima prevladati nakon rata. Ovakva je dinamika rezultirala u paradoksu: politika sjećanja komunističkog režima, koja je u teoriji bila službeno zamišljena kao neetnička, u praksi je bila duboko izvitoperena po etničkoj osnovi, a posebno u odnosu na Muslimane. Komunistički cilj promoviranja nacionalne jednakosti i "bratstva i jedinstva" putem sjećanja na rat stoga je osuđen da ostane varljiv.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Arhivska građa

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo

- Fond Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine (CK SK BiH)
- Fond Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Bosne i Hercegovine (SUBNOR BiH)
- Fond Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomogača Bosne i Hercegovine (ZKUZBiH)

Arhiv Unsko-sanskog kantona u Bihaću (AUSK), Bihać

- Fond Sreskog komiteta Saveza komunista Bosne i Herzegovine Bihać (SK SK BiH, Bihać)

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

- Fond 110, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača (DKUZ)
- Fond 297, Savezni odbor Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SO SUBNOR J)

b) Razgovori

- Anonimni izvor 23.9.2008.
- Anonimni izvor 24.9.2008.
- Anonimni izvor 3.10.2008.
- Anonimni izvor 10.10.2008.
- Reuf Anadolac 24.9.2008. u Kulen Vakufu
- Mujo Demirović 30.9.2008. u Bihaću
- Adem Dervišević 1. i 6.10.2008. u Klisi
- Derviš Dervišević 1., 5. i 6.10.2008. u Klisi
- Mustafa Dervišević i šira porodica 11.10.2008. u Klisi
- Ale Galijašević 12.10.2008. u Kulen Vakufu
- Sadeta Ibrahimpašić 29.9.2008. u Bihaću
- Sead Kadić 3.11.2008. u Bihaću

- Adil Kulenović 7.11.2006. u Sarajevu
- Derviš Kurtagić 9.11.2006. i 26.10.2008. u Kulen Vakufu
- Ibrahim Lepirica 27.9. i 8.11.2008. u Kulen Vakufu
- Murat Mušeta 27.9.2008. u Kulen Vakufu
- Bećo Pehlivanović 3.10.2008. u Bihaću
- Đula Seferović 3. i 13.10.2008. u Ostrovici
- Kemal Štrkljević 27.9.2008. u Kulen Vakufu
- Mehmed Štrkljević 22. i 28.9.2008. u Kulen Vakufu
- Maho Vazović 24.9.2008. u Kulen Vakufu
- Jusuf Zjakić u 5.12.2008. u Bihaću

c) Neobjavljeni rukopisi

- Bibanović E. *Kulen Vakuf. Svjedočanstvo jednog vremena.*
- Mušeta, A. *Kulen Vakuf. Tragedija od 10.4. do 6.-18.9.1941. godine.*

d) Objavljeni dokumenti

- *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života Hrvatske Narodne Države.* 1942. Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga I, Borbe u Bosni i Hercegovini.* 1951. Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske Armije.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 2, Borbe u Bosni i Hercegovini 1941. godine.* 1951. Beograd: Vojno-istoriski institut.
- *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom V, knjiga I, Borbe u Hrvatskoj 1941. godine.* 1952. Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske Armije.

e) Objavljena sjećanja i svjedočanstva

- Bibanović E. 1987. "Kulenvakufski komunisti u radničkom pokretu i ustanku", u: *Bihać u novijoj istoriji (1918-1945)*. Tom I. Banja Luka: Institut za istoriju u Banja Luci.

- Damjanović-Danić D. 1974. "Pad Kulen Vakufa", u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja.* knjiga I. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR Bosanski Petrovac.
- Dedijer V. i Miletić A. 1990. *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja.* Sarajevo: Svjetlost.
- *Drvar 1941-1945. Sjećanja učesnika.* knjiga 1. 1972. Drvar: Skupština opštine Drvar.
- Grbić S. 1964. "Prve akcije u opštinama Lipa i Ripač", u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941.* knjiga četvrta. Beograd: Vojno delo.
- Jovanić Đ. 1988. *Ratna sjećanja.* Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar.
- Kajan I. 1990. "Pakao Vakuf Golubnjača". *Ogledalo*, god.1., br. 2. prosinac/decembar.
- Karanović N. 1972. "Sadjejstvo sa ličkim ustanicima", u: *Drvar 1941-1945. Sjećanja učesnika.* knjiga 2. Drvar: Skupština opštine Drvar.
- Keča J. 1974. "Ustanički dani u okolini Kulen Vakufu". u:*Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja.* Knjiga IV. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR Bosanski Petrovac.
- Kurtagić D. 2005. *Zapis o Kulen-Vakufu.* Bihać: Kurtagić.
- Majstorović M. i Medić M. 1964. "Doljani u narodnom ustanku", u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik radova.* knjiga 5. Beograd: Vojno delo.
- Majstorović M. 1974. "Kulen Vakuf opština u NOR-u". u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja.* knjiga III. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR Bosanski Petrovac.
- Pilipović P. 1974. "Borba Cvjetnićana na petrovačkom području", u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja.* knjiga I. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR.
- Pilipović P. 1974. "Istina o jednom zločinu", u: *Bosanski Petrovac u NOB. Zbornik sjećanja.* knjiga II. Bosanski Petrovac: Opštinski odbor SUBNOR Bosanski Petrovac.
- Plećaš-Nitonja N. 1975. *Požar u Krajini.* Chicago: Plećaš-Nitonja.
- Polovina G. 1988. *Svjedočenje. Prva godina ustanka u Lici.* Beograd: Izdavačka radna organizacija Rad.
- Reljić J. 1972. "Martin Brod 1941. godine", u: *Drvar, 1941-1945. Sjećanja učesnika.* knjiga 2. Drvar: Skupština opštine Drvar.
- Tucaković S. 1995. *Srpski zločini nad Bošnjacima-Muslimanima:1941-1945.* Sarajevo: El-Kalem.

d). Novine

- *Krajina* (list Saveza socijalističkog radnog naroda bihaćkog sreza), Bihać

LITERATURA

- Altić H. 1941. "Lički muslimani". *Kalendar Narodna uzdanica za godinu 1941.* god. IX. Sarajevo: Narodna uzdanica.
- Altić H. 1942. "Bivši Kulen Vakuf". *Narodna uzdanica Književni zbornik za godinu 1943.* god. XI. Sarajevo: Narodna uzdanica.
- Bandžović S. 1993. *Ratna tragedija Muslimana*. Novi Pazar: Sandžački odbor za zaštitu ljudskih prava i sloboda – Udruženje pisaca Sandžaka.
- Bojić M. 2001. *Historija Bosne i Bošnjaka VII-XX vijek*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Čekić S. 1996. *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*. Sarajevo: Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti.
- Denich B. 1994. "Dismembering Yugoslavia: Nationalist Ideologies and the Symbolic Revival of Genocide". *American Ethnologist*, Vol. 21, No. 2.
- Duijzings G. 2007. "Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia". Xavier Bougarel, Elissa Helms, Ger Duijzings, eds. *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot, England: Ashgate.
- Djokić D. 2002. "The Second World War Two: discourses of reconciliation in Serbia and Croatia in the late 1980s and early 1990s". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 4, No. 2.
- Hayden R. 1994. "Recounting the Dead. The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Lateand Post-Communist Yugoslavia". Rubie S. Watson, ed., *Memory, History, and Opposition Under State Socialism*. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press.
- Höpken W. 1999. "War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia". *East European Politics and Societies*, Volume 13, No. 1, (Winter).
- Hurem R. 1972. *Kriza Narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Sarajevo: Svetlost.
- Karge H. 2009. "Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia". *European Review of History – Revue européenne d'histoire*, Vol. 16, No. 1, February.

- Lukač D. 1962. "Četnička izdaja u Bosanskoj Krajini 1941. godine i u prvoj polovini 1942. godine". *Zbornik krajiških muzeja. Banja Luka, Bihać, Drvar, Jajce, Prijedor*, I. Lukač D. 1967. *Ustanak u Bosanskoj Krajini*. Beograd: Vojno-izdavački zavod.
- Muftić F. 2001. *Foča. Ponovljeni zločin*. Sarajevo: DES.
- Pervan T. 2006. *Čavkarica. Vrata pakla*. Sarajevo: Zonex ex Libris.
- Puškar H. 1996. *Krajiški Pečat*. Istanbul, s.n.
- Sarajlić A. i Strunjaš D. 1950. "Prvi dani ustanka u Drvaru i okolini". *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*. god.II. Sarajevo: Društvo istoričara Bosne i Hercegovine.
- Šehić N. 1971. *Četništvo u Bosni i Hercegovini, 1918-1941. Politička uloga i oblicijelatnost četničkih udruženja*. Sarajevo: Akademija nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Tokić M. 2007. "Framing and Reframing the Past: Ethnic Relations, Political Legitimacy and the Legacy of the Second World War in Socialist Yugoslavia". PhD diss., University of Pennsylvania.
- Verdery K. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies. Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Vukmanović M. 1987. *Ustaški zločini na području Bihaća u ljetu 1941. godine*. Banjaluka: Institut za istoriju u Banjaluci.
- Wajnryb, R. 2001. *The Silence. How Tragedy Shapes Talk*. Crows Nest, Australia: Allen & Unwin.

Summary

THE STRANGE SILENCE WHY WERE THERE NO MONUMENTS FOR MUSLIM CIVILIANS KILLED IN BOSNIA DURING THE SECOND WORLD WAR?

Newly available documentation from the State Archive of Bosnia-Herzegovina indicates that the majority of sites where Muslim civilians were killed during the Second World War remained unmarked as late as the mid-1980s. The existing scholarship, most of which argues that Yugoslavia's communist regime sought to "de-ethnicize" the remembrance of all of the interethnic violence of the war, has failed to notice and explain this apparent bias against Muslim civilian war victims. This article seeks to answer the question of why so many sites in Bosnia-Herzegovina where Muslim civilians were killed remained unmarked after the war. It does so through the reconstruction and analysis of the wartime and postwar history of Kulen Vakuf, a small town located in northwestern Bosnia. The analysis of the dynamics of mass killing in the region reveals that the communist-led Partisan movement absorbed large numbers of Serb insurgents who had murdered Muslims earlier in the war. The transformation of the perpetrators of the massacres into Partisans created a postwar context in which the authorities, to avoid implicating insurgents-turned-Partisans as war criminals, and the Muslim survivors, out of fear of retribution and a desire to move on, agreed to stay silent about the killings. The end result was the absence of monuments for the victims.

Key words: Bosnia-Herzegovina, Kulen Vakuf, silence, Muslims, insurgents, monuments, mass killing

(Translated by the author)



UDK: 322:281.96 (497.6) "1945/1961"
Izvorni naučni rad

ODUZIMANJE IMOVINE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U BOSNI I HERCEGOVINI (1945.-1961.)

Denis Bećirović

Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, Bosna i Hercegovina



S ciljem očuvanja vlasti u poslijeratnom periodu komunisti su poseban akcenat stavili na osiguranje ekonomске podloge. Negirajući slobodu privatne inicijative u privrednom životu, oni su usvojili niz zakona pomoću kojih su ostvarili vlasnička prava neekonomskim sredstvima. Komunistička vlast nije uvažavala specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i druge zemljoposjednike i privatne poduzetnike. Do 1961. godine komunistička vlast je usvojila set pravnih propisa na bazi kojih je država pristupila oduzimanju imovine Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini putem pravnih mehanizama konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije.

Ključne riječi: Srpska pravoslavna crkva, Komunistička partija Jugoslavije, Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, agrarna reforma, nacionalizacija, konfiskacija, eksproprijacija

PARELNO SA PREUZIMANJEM GLAVNIH POLUGA VLASTI u Bosni i Hercegovini, komunisti su učvrstili svoju kontrolu nad javnom sferom. U novonastaloj situaciji, crkve i vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini ostale su jedine nezavisne institucije legalno odvojene od države. One su nakon eliminiranja poraženih vojnih formacija iz Drugog svjetskog rata, ali i drugih opozicionih snaga, ostale jedino pogodno mjesto s koga se mogao pružati otpor komunističkom oblikovanju društvenog života. Državno-partij-

ske strukture u Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) su veći dio sveštenika Srpske pravoslavne crkve smatrali stvarnim ili potencijalnim državnim neprijateljima. Osim ideoloških razloga, koji su u manjoj ili većoj mjeri bili slični u svim komunističkim partijama, na negativan odnos Komunističke partije Jugoslavije prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi utjecala je i činjenica da je dio sveštenika tokom Drugog svjetskog rata podržavao četnički pokret. Negativan stav partijskih struktura prema njima najčešće je u dokumentima Komisije za vjerska pitanja opravdavan sljedećim razlozima: da je većina sveštenika u toku rata podržavala Dražu Mihailovića i sarađivala sa njegovim zločinačkim pokretom; da su sa ostalim reakcionarnim elementima širili neprijateljsku propagandu protiv narodnooslobodilačkog pokreta; da su koristili svaku priliku za diskreditaciju novog društvenog poretku; da su štitili i održavali vezu sa ratnim zločincima, da su bili povezani sa neprijateljskom emigracijom u inostranstvu te da su u administraciju crkvenih ustanova postavljali lica koja su bila osuđena zbog saradnje sa okupatorom.¹

Pored navedenih razloga, komunistički predstavnici su negativan odnos prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi opravdavali i činjenicom da je većina episkopa bila birana na položaje prije 6. aprila 1941. godine i to iz redova sveštenika koji su bili naklonjeni dinastiji i društvenom uređenju monarhističke Jugoslavije. Prema njihovom mišljenju, odnos Srpske pravoslavne crkve prema organima vlasti bio je dvoličan. Patrijarh i predstavnici Sabora i Sinoda su deklarativno podržavali vanjsku politiku državnog rukovodstva i dio državnih mjera na unutrašnjo-političkom planu, a s druge strane, vlast je većinu sveštenika tretirala kao reakcionarne elemente koji ne žele sređivanje odnosa države sa crkvom.² Državni organi vlasti bili su nezadovoljni i nejasnim odnosom vrha Srpske pravoslavne crkve prema narodnooslobodilačkom pokretu i društvenom poretku avnojevske Jugoslavije.³

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ). Fond: Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP), 144-10-164. Odnos verskih zajednica prema državi. Materijali sa savjetovanja, 1954.

² Isto.

³ U referatu o Srpskoj pravoslavnoj crkvi navedeno je, između ostalog, sljedeće: "Od završetka rata pa sve do današnjeg dana Episkopat, ni pojedinačno ni kao cjelina, nije dao ni jedne izjave koja bi razjasnila stav Srpske pravoslavne crkve prema našoj krvavoj herojskoj borbi i njezinim tečevinama, prema herojima koji održaše tradicije naše slavne prošlosti i koji za sva buduća pokoljenja ovekovječi najtragičniji i najslavniji period naše istorije. Oni ne razjasniše stav Srpske pravoslavne crkve prema narodnooslobodilačkoj borbi, prema našim slavnim

Nova vlast nije uvažavala nikakve specifične elemente kod vjerskih zajednica tretirajući ih potpuno isto kao i zemljoposjednike i privatne preduzetnike. Komunisti već u prvim mjesecima nakon oslobođenja zemlje pristupaju ubrzanom donošenju zakonskih propisa kojima ograničavaju imovinu vjerskih zajednica, uključujući i Srpsku pravoslavnu crkvu. Do 1961. godine komunistička vlast je usvojila set pravnih propisa na bazi kojih je država pristupila oduzimanju imovine Srpske pravoslavne crkve putem pravnih mehanizama konfiskacije, nacionalizacije, sekvestracije i eksproprijacije.

Početak sveobuhvatne promjene vlasničkih odnosa i uspostavljanja državne svojine nad jednim dijelom zemljišta najavio je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji koji je izglasala Privremena narodna skupština Demokratske federativne Jugoslavije. Ovaj Zakon je službeno objavljen 28. augusta 1945. godine, a njegovo izvršenje je trajalo do 1948. godine. Navedeni zakon je pogodio i Srpsku pravoslavnu crkvu, s obzirom da je propisivao prelazak u državno vlasništvo zemljišnih "posjeda crkava, manastira, vjerskih ustanova i svih vrsta zadužbina, svetovnih i verskih". Sva zemlja "preko 10 hektara njihove ukupne površine njiva, bašti, vinograda, voćnjaka, utrina i šuma" oduzimana je od vjerskih zajednica. Izuzetak u zakonu je načinjen jedino u pogledu vjerskih objekata "većeg značaja ili veće istorijske vrednosti", kojima je ostavljeno "do 30 hektara obradive zemlje i do 30 hektara šume".⁴

partizanima, prema rukovodiocu te borbe – Komunističkoj partiji Jugoslavije (...) Oni govore jezikom londonskog radija, jezikom onih koji ne mogu da prebole masne rente na uloženi kapital u Jugoslaviji, ne mogu da prebole što su na minimum svedeni njihovi izgledi da bogatstvo ove zemlje i znoj i krv ovog naroda i dalje ne služe za njihov udoban život i iskivanje još tvrdih lanaca svemu radnom čovječanstvu". Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH). Fond: Komisija za vjerska pitanja (KZVP), kut. 3a, 10/1946. Referat o organizaciji Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske vjerske zajednice, 16.5.1946.

⁴ Osim općih odredbi i prijelaznih naređenja Zakon je struktuiran sa još četiri poglavlja koja su definirala pitanja: eksproprijacije, zemljišnog fonda agrarne reforme i kolonizacije, dodjeljivanja zemlje i sprovodenja agrarne reforme i kolonizacije. S ciljem stvaranja zemljišnog fonda potrebnog za dodjeljivanje zemlje zemljoradnicima koji nemaju zemlje ili je nemaju dovoljno, Zakon je propisivao oduzimanje poljoprivrednih dobara: velikih posjeda čija je površina iznad 45 hektara ili 25 do 35 hektara obradive zemlje (oranice, livade, voćnjaci i vinogradi); zemljišnih posjeda u vlasništvu preduzeća, banaka, akcionarskih društava i drugih pravnih lica; vlasnika koji imaju višak obradive zemlje u rasponu od 3 do 5 hektara, kao i od onih zemljišnih posjeda koji su ratu ostali bez sopstvenika i pravnih nasljednika. Zakon o agrarnoj reformi i kolonozaciji, *Službeni list DFI*, god. II, br. 64. 28.8.1945. 621-624.

Na osnovu propisa saveznog Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, Predsjedništvo Narodne skupštine Bosne i Hercegovine donijelo je Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini.⁵ S ciljem realiziranja ovog zakona u Bosni i Hercegovini usvojeni su Pravilnik o sprovođenju zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji,⁶ zatim Uredba o utvrđivanju vlasništva u smislu člana 15. Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, kao i u postupku utvrđivanja vlasništva u zemljишno-knjižnim propisima.⁷

Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve je neposredno pred usvajanje Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji uložio protest kod nadležnih organa vlasti tražeći da se imovina crkava i manastira izostavi od udara agrarne reforme. Predstavnici Sinoda su predlagali: 1) da se ne usurpiraju zemljišta za koje je vezana neka zadužbina; 2) da se poštode manastiri od kulturno-historijskog značaja; 3) da pod udar agrarne reforme isključe sesije u Vojvodini. Uz to, traženo je da se srpskom patrijarhu ostavi jedno veće dobro koje bi služilo da može adekvatno predstavljati crkvu. Protesti predstavnika Srpske pravoslavne crkve protiv oduzimanja njene imovine nastavljeni su i poslije usvajanja Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji.⁸

⁵ U članu 7. Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji Bosne i Hercegovine je, između ostalog, stajalo: "Eksproprijacijom se oduzimaju od sadašnjih vlasnika i prelaze u ruke države: (...) c) zemljишni posjedi svih vrsta zadužbina svjetovnih i vjerskih, te pojedinih bogomolja, manastira, tekija, vjerskih ustanova i vakufa. Radi izdržavanja pojedinih bogomolja i vakufa koji služe za izdržavanje džamija, manastira, tekija i vjerskih ustanova ostavlja se 100 dunuma od ukupne površine njihovih posjeda, utrina i šuma. Ukoliko su bogomolje, manastiri, tekije, džamije i vjerske ustanove većeg značaja ili veće istorijske vrijednosti ostaviće im se od njihovih posjeda do 300 dunuma ukupne površine obradive zemlje i šuma, što će se u svakom slučaju posebno utvrditi. Karakter takvih ustanova određuje, na prijedlog Okružnog narodnog odbora, Ministar poljoprivrede u sporazumu sa ministrom prosvjete". Vidi: Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji. *Službeni list F BiH*, god. II, br. 2. 9.1.1946. 21-27.

⁶ Pravilnik o sprovođenju Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Bosni i Hercegovini. *Službeni list F BiH*, god. II, br. 2. 9.1.1946. 27-30.

⁷ Uredba o utvrđivanju vlasništva u smislu člana 15. Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini kao i o postupku sprovođenja u zemljишnim knjigama odluka donesenih po Zakonu o agrarnoj reformi i kolonizaciji u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini. *Službeni list NR BiH*, god. III, br. 52. 26.11.1947. 639.

⁸ Patrijarški upravni odbor je 14. marta 1946. godine je uputio predstavku žaleći se na sljedeće: "1) što organi na terenu ostavljaju zakonski minimum samo za paroha a ne i za parohijsku crkvu; Patrijarški upravni odbor je smatrao da pojedine parohijske crkve kao pravna lica imaju po zakonu pravo na 10 ha zemlje, a da parosi imaju isto to pravo kao crkvena vlast; 2)

Najveći dio aktivnosti u vezi sa agrarnom reformom u Jugoslaviji okončan je tokom 1945. i 1946. godine. Na osnovu odredbi Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji vjerskim zajednicama je oduzeto 173.367 ha zemlje, što je činilo 85% njihovih posjeda. Od toga oko 70.000 ha ili 40,3% zemlje pripadalo je Srpskoj pravoslavnoj crkvi.⁹

Veliku materijalnu štetu Srpskoj pravoslavnoj crkvi prouzrokovao je i Osnovni zakon o eksproprijaciji, koji je stupio na snagu 4. aprila 1947. godine.¹⁰ Ovim zakonom Srpska pravoslavna crkva je izgubila 1.180 zgrada vrijednih 8.000 miliona dinara, a osim toga bili su joj nacionalizirani i osiguravajući fondovi. Preostala imovina bila je prepuštena čestim uzurpacijama od strane lokalnih organa vlasti.¹¹ Veliki broj lica kojima je izvršena eksproprijacija nekretnina ostao je bez isplaćene naknade. Zato je Ministarstvo finansija vlade Bosne i Hercegovine sredinom 1951. godine tražilo od sreskih i gradskih narodnih odbora da najozbiljnije sagledaju obaveze države vezane za predmete

da se crkvenim zadužbinama, kao pravnim licima ne oduzima zemlja, već da im se ostavi zakonski minimum od 10 ha; 3) da se crkvenim vlastima od opštег značaja i nadležnosti za celu Srpsku pravoslavnu crkvu, ukupno 33 tela, ostavi zakonski minimum, od zemljišnog poseda upisanog na ime SPC kao celine, što je trebalo da iznosi 330 ha, odnosno 660 ha, ukoliko bi se dodelilo po 20 ha. U narednoj predstavci od 4. aprila 1946. godine Patrijaršiski odbor je ocijenio da je pogrešno: "1) što državni organi prilikom sprovođenja agrarne reforme uračunavaju u zemljišni posjed koji se oduzima tj. ostavlja i ono zemljište na kome je podignuta crkva, crkveno dvorište, prostor oko crkava i manastira i sl; 2) što se crkvama i manastirima oduzimaju i zgrade u kojima stanuju monasi tj. posluga manastirska; 3) što državni organi ostavljaju crkvama i manastirima najlošije zemljište bez pravog izbora; 4) što organi koji sprovode agrarnu reformu oduzimaju i vodenice-potočare koje pripadaju manastirima". Sve naprijed navedene primjedbe Ministarstvo agrarne reforme i kolonizacije je u odgovoru od 11. aprila 1946. godine ocijenilo kao neosnovane. Radić. R. 2002. 180. 184-185.

⁹ Isto. 181.

¹⁰ Zakon je u općim odredbama propisao da se nepokretna imovina može ekspropriirati u općedruštvenom interesu, a za potrebe izvođenja korisnih radova (izgradnja željeznica, puteva, tunela, vojnih građevina, škola, stambenih i javnih zgrada, javnih kupališta, muzeja itd.). Eksproprijacija se mogla vršiti za potrebe saveznih i republičkih organa, ustanova i preduzeća, te zadruga i zadružnih organizacija i drugih organizacija. Potpunom eksproprijacijom se oduzimala cjelokupna imovina od vlasnika, a djelimičnom eksproprijacijom se na imovini drugoga ustanovljavao zakup. Za ekspropriiranu imovinu u korist države bila je predviđena naknada u novcu i državnim obveznicama, a u slučaju eksproprijacije nekretnina ostavljena je mogućnost davanja drugih nekretnina u zamjenu za ekspropriiranu. Osnovni zakon o eksproprijaciji. *Službeni list FNRJ*, god. III, br. 28. 4.4.1947. 313-316.

¹¹ Radić. R. 2002. 188.

eksproprijacije i da u najkraćem vremenu donesu potrebna rješenja u vezi sa primljenim predmetima.¹²

Na proširenoj sjednici Komisije za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine, održanoj u maju 1962. godine, zaključeno je da su neodrživa shvatanja o eksproprijaciji vjerskih objekata samo po sili urbanističko-regulacionih rješenja, bez sporazuma sa vjerskim zajednicama. Prema mišljenju Komisije, eksproprijacije vjerskih objekata treba "dogovarati sa nadležnim ovlaštenim vjerskim organom, uz nuđenje obeštećenja i drugih zakonom dozvoljenih vidova protivusluga. U slučaju da se na ovaj način ne postigne sporazum, eksproprijaciju sprovesti po postojećim zakonskim propisima, uz prethodno konsultovanje sa sreskom i Republičkom komisijom za vjerska pitanja, posebno kada je u pitanju eksproprijacija crkava i džamija".¹³

Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća, objavljenim 6. decembra 1946. godine, bila su obuhvaćena privatna privredna preduzeća saveznog i republičkog značaja u 42 privredne grane. Zakon je predviđao da svako preduzeće nakon akta nacionalizacije postane državno privredno preduzeće, koje na sebe preuzima obaveze nacionaliziranog privatnog preduzeća do visine njegove aktive. Naknada vlasnicima nacionaliziranih preduzeća, prema sadržini ovog zakona, isplaćivala se preko državnih obveznica. Međutim, članom 14. spomenutog zakona propisano je da se naknade neće davati "za nacionaliziranu imovinu koja je služila socijalnim, humanim, kulturnim i sličnim svrhama", što je posebno pogodilo vjerske zajednice.¹⁴

Poslije eliminiranja krupnog kapitala tokom prve nacionalizacije u aprilu 1948. godine uslijedila je i druga nacionalizacija kojom su bila obuhvaćena preduzeća lokalnog značaja i trgovine na malo (kreditna i osiguravajuća preduzeća, rudnici, bolnice, banje i lječilišta, sanatoriji, hoteli, magacini, pilane, ciglane, električne centrale itd.).¹⁵

¹² ABH. Fond: Savjet za izgradnju narodne vlasti NR BiH, br. 2.449/51. Eksproprijacija nekretnina, 14.7.1951; br. 1.604/51. Hitno rješavanje predmeta eksproprijacije, 23.8.1951.

¹³ ABH. KZVP, 23/1962. Zaključci sa proširene sjednice Komisije za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 16.5.1962.

¹⁴ Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća. *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 98. 6.12.1946. 1244-1247.

¹⁵ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća. *Službeni list FNRJ*, god. II, br. 35. 29.4.1948. 433.

Oduzimanje imovine Srpske pravoslavne crkve izvršeno je i na osnovu Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, koji je objavljen 31. decembra 1958. godine u Službenom listu FNRJ. Prema odredbama Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta trebalo je nacionalizirati: 1) najamne stambene zgrade, odnosno zgrade u građanskoj svojini sa više od dva stana ili sa više od tri mala stana; 2) stambene zgrade i stanove kao posebne dijelove zgrada, koji su u svojini građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana; 3) poslovne prostorije u svojini građanskih pravnih lica, društvenih organizacija i drugih udruženja građana ako ne služe njihovo odobrenoj djelatnosti; 4) višak preko dva stana u svojini jednog građanina; 5) poslovne prostorije u stambenoj zgradbi u svojini građana. Odredbe ovog zakona nisu primjenjivane na zgrade i prostorije koje su služile vjerskim zajednicama za vršenje njihove vjerske djelatnosti, kao što su vjerski objekti i vjerske škole.¹⁶

Sprovodenjem odredbi Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta bavilo se i Savezno izvršno vijeće. U dopisu koji je 18. jula 1959. godine upućen predsjednicima izvršnih vijeća narodnih republika, ovaj izvršni organ vlasti upozorava da ne treba dopustiti zloupotrebe Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta "zbog nekog tobožnjeg ograničavanja materijalne baze crkve". Uz to, skrenuta je pažnja na političku štetnost nacionalizacije objekata koji su potrebni za obavljanje redovne vjerske djelatnosti, a koji su i zakonskim propisima izuzeti od nacionalizacije.¹⁷

Sagledavajući rezultate nacionalizacije vjerskih objekata u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini, Komisija za vjerska pitanja ove republike u 1961. godini konstatira da je postupak oko nacionalizacije najamnih zgrada i građevinskog zemljišta vjerskih zajednica uglavnom završen na općinskom, sreškom i republičkom nivou. Broj nacionaliziranih objekata Srpske pravoslavne crkve do 1. septembra 1961. godine prikazan je u Tabeli 1.¹⁸

¹⁶ Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. *Službeni list FNRJ*, god. XIV, br. 52. 31.12.1958. 1221-1223.

¹⁷ AJ. SKVP, 144-32-324. Dopis Saveznog izvršnog vijeća prema predsjednicima izvršnih vijeća narodnih republika, 18.7.1959.

¹⁸ Za Tabelu 1. korišteni su podaci: ABH. KZVP, kut. 13, br. 195/61. Stanje nacionalizacije vjerskih objekata u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, 7.11.1961.

Nacionalizacija objekata Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini			
Naziv zajednice	Broj objekata prije nacionalizacije	Broj nacionaliziranih objekata	% nacionaliziranih objekata
Srpska pravoslavna crkva	363	149 (129 cijelih zgrada i 20 samostalnih zgrada)	41 %

Tabela 1. Prikaz nacionalizacije objekata Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini do 1961.

Iako nismo pronašli cjelovite podatke o oduzimanju imovine Srpskoj pravoslavnoj crkvi u svim bosanskohercegovačkim srezovima, korisne podatke o tome posjedujemo za srez Banja Luka. Naime, u dopisu Narodnog odbora sreza Banja Luka dostavljenom Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine prikazano je stanje imovine Srpske pravoslavne crkve. U ovoj informaciji uključena su ona zemljišta koja su oduzeta agrarnom reformom i konfiskacijom, a kod zgrada pretežno ona koja su oduzeta nacionalizacijom. Pregled imovine je sačinjen po općinama tako da su crkve i njihova imovina sumirane za jednu općinu. U pregled imovine nisu ušle kao objekti crkve niti je iskazana njihova vrijednost. Bez njih je na području sreza Banja Luka od 1945. do 1960. godine oduzeto 13 (stambene prostorije i druge ekonomski prostorije) od ukupno 50 zgrada. U pregledu imovine nije “unijeta općina Skender Vakuf jer na njenom terenu nema imovine vjerskih zajednica”.¹⁹ Detaljni pokazatelji o oduzimanju zemljišta Srpske pravoslavne crkve u srezu Banja Luka prikazani su u Tabeli 2.²⁰

¹⁹ ABH. KZVP, kut. 9, br. 395-1/60. Dopis Narodnog odbora sreza Banja Luka prema Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine o stanju imovine vjerskih zajednica, 17.11.1960.

²⁰ Tabela 2. konstruirana je na bazi podataka sadržanih u: ABH. KZVP, kut. 9. br. 395-1/60.

Općina	Imovina do 1945. god.		Oduzeta imovina od 1945. do 1961. god.		Imovinsko stanje u 1961. god.	
	Zemljište u dunumima	Vrijednost u dinarima	Zemljište u dunumima	Vrijednost u dinarima	Zemljište u dunumima	Vrijednost u dinarima
Banja Luka	110	11.000	40	4.000	70	6.000
Kotor Varoš	45	370	0	0	45	370
Srbac	642	4.222	233	1.150	409	3.072
Bos. Gradiška	495	2.804	3	145	492	2.659
Prnjavor	510	4.000	200	1.000	310	3.000
Laktaši	170	850	0	0	170	850
Dobrnja	25	155	0	0	25	155
Krupa na Vrbasu	13	150	7	120	6	30
Bronzani Majdan	5.640	260.652	5.380	256.268	260	4.384
Ivanjska	30	138	0	0	30	138

Tabela 2. Oduzimanje zemljišta Srpske pravoslavne crkve u srežu Banja Luka od 1945. do 1960. godine.

Podaci u Tabeli 2. govore da je u srežu Banja Luka od 1945. do 1961. godine oduzeto 5.863 dunuma zemljišta u vlasništvu Srpske pravoslavne crkve. Najveći broj dunuma zemljišta u procentualnom iznosu oduzet je u sljedećim općinama: Bronzani Majdan (95,3%); Krupa na Vrbasu (53,8%), Prnjavor (39,2%), Banja Luka (36,3%), Srbac (36,2%) itd.

Razmatrajući utjecaj vjerskih zajednica u društvu i razmjere oduzimanja imovine vjerskih zajednica, Savezna komisija za vjerska pitanja je 17. oktobra 1960. godine zatražila od republičkih komisija da dostave cjelovite podatke o materijalnoj bazi vjerskih zajednica. Između ostalog, u dopisu je traženo da se navede čime su vjerske zajednice raspolagale, a čime raspolažu petnaest godina nakon Drugog svjetskog rata, šta je u vezi sa tim učinjeno agrarnom

reformom, konfiskacijom, nacionalizacijom te koji su osnovni izvori i način dobijanja finansijskih sredstava.²¹ Nedugo zatim, 3. novembra 1960. godine, Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine zadužila je nadležne sreske i općinske organe da tražene podatke prikupe najkasnije do 15. novembra 1960. godine.²²

Odgovarajući na tražene podatke, Republička komisija za vjerska pitanja je 6. decembra 1960. godine poslala izvještaj Saveznoj komisiji za vjerska pitanja. U njemu je navedeno da obim i vrijednost imovine vjerskih zajednica, koji je u Bosni i Hercegovini prešao u društvenu svojinu, nije tačno poznat, jer još nije potpuno sredena imovinsko-pravna evidencija općenarodne imovine.²³ Zbog toga Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine nije mogla utvrditi precizne podatke o tendenciji kretanja nepokretne imovine Srpske pravoslavne crkve u vremenskom periodu od 1945. do 1961. godine.²⁴ Dostupni podaci o oduzimanju imovine Srpske pravoslavne crkve u nekim srezovima Bosne i Hercegovine prikazani su u Tabeli 3.²⁵

²¹ ABH. KZVP, 395-1-60. Dopis Savezne komisije za vjerska pitanja prema Komisiji za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 17.10.1960.

²² ABH. KZVP, kut. 9, 395-1-60. Dopis Komisije za vjerska pitanja Narodne Republike Bosne i Hercegovine prema sreskim narodnim odborima, 3.11.1960.

²³ ABH. KZVP, kut. 9, br. 157/60. Kler i religija u Narodnoj republici Bosni i Hercegovini.

²⁴ ABH. KZVP, kut. 9, br. 395/60. Podaci o materijalnom stanju vjerskih konfesija.

²⁵ Tabela 3. sastavljena je na bazi podataka iz: ABH. KZVP, kut. 9, br. 157/60; ABH. KZVP, kut. 9, br. 395-6/60; ABH. KZVP, kut. 9, br. 395-5/60; ABH. KZVP, kut. 9, br. 395-12/60.

ODUZIMANJE IMOVINE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE U SREZOVIMA BOSNE I HERCEGOVINE OD 1945. DO 1961. GODINE						
Srez	Imovina do 1945. god.		Oduzeta imovina od 1945. do 1961. god.		Imovinsko stanje u 1961. god.	
	Zemljište u dunumima	Broj zgrada	Zemljište u dunumima	Broj Zgrada	Zemljište u dunumima	Broj zgrada
Banja Luka	7.680	50	5.863	13	1.817	37
Brčko	1.797	75	914	35	883	40
Bihać	2.030	7	30	1	2.000	6
Doboj	1.600	62	70	43	1.530	19
Jajce	-	-	-	11	-	-
Mostar	-	-	3.940	57	-	-
Sarajevo	25	31	12	17	13	14
Zenica	249,6	-	0	-	249,6	-

Tabela 3. Oduzimanje imovine Srpske pravoslavne crkve u srezovima Bosne i Hercegovine od 1945. do 1961. godine.

Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine je prilikom dostavljanja navedenih podataka skrenula pažnju da nedostaju podaci iz četiri sreza (Tuzla, Livno, Goražde i Prijedor). U izvještajima iz ova četiri sreza je navedeno kako sreski organi "uopšte ne raspolažu odnosnim podacima". Neki srezovi su dostavili nepotpune podatke (Zenica i Mostar), što također otežava rasvjetljavanje ove problematike. Ipak, i ovakvi nepotpuni podaci predstavljaju korisnu osnovu za istraživanje, jer se na bazi njih se može doći do određenih zaključaka. Tabelarni pokazatelji govore da je u razdoblju od 1945. do 1961. godine najveći broj dunuma zemljišta u procentualnom iznosu oduzet u sljedećim srezovima: Banja Luka (76,3%), Brčko (50,3%), Sarajevo (48,0%), Doboj (4,3%) itd. Kad je riječ o oduzimanju zgrada Srpske pravoslavne crkve, u procentualnom iznosu je najviše oduzeto u sljedećim srezovima: Doboj (69,3%), Sarajevo (48,0%); Brčko (46,6%), Banja Luka (26,0%) itd.

Prema podacima koje je u drugom dijelu knjige *Država i verske zajednice* prezentirala Radmila Radić, Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini

je do 1945. godine posjedovala 13.210 dunuma zemljišta i 225 zgrada. Od 1945. do 1960. godine bilo joj je oduzeto po raznim osnovama 10.799 ili 81,7% dunuma zemljišta i 177 ili 78,6% zgrada.²⁶

Protiv oduzimanja nepokretne imovine Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini upućivala je brojne žalbe nadležnim organima vlasti. Broj žalbi Srpske pravoslavne crkve se naročito povećao nakon usvajanja Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta. Tako je, primjera radi, Srpska pravoslavna crkvena općina u Tesliću 2. aprila 1959. godine dostavila predstavku Narodnom odboru u ovom mjestu "radi utvrđivanja predmeta nacionalizacije za lokal koji se nalazi u parohijskom domu". U prijavi je traženo da se, u skladu sa članom 11. Zakona o nacionalizaciji zgrada i građevinskog zemljišta, "parohiski dom i njegove prostorije ne uzimaju u obzir za nacionalizaciju, pošto se u spomenutom članu jasno govori da se odredbe ovog zakona ne primjenjuju na zgrade koje služe kao župski, parohiski i drugi slični dvorovi jer mi nismo krivi da danas čitavu zgradu ne uživamo, a ni sam Zakon nije predvidio da u zgradi pored jednog paroha, župnika, biskupa ili vladike, niko drugi ne može imati prostorije, nego je rečeno da su zgrade oslobođene od nacionalizacije koje služe za ovu svrhu".²⁷

Sličnu predstavku uputila je i Srpska pravoslavna crkvena općina u Trebinju 9. aprila 1959. godine. U njoj je traženo od Narodnog odbora općine Trebinje da se zgrada ove "Crkvene opštine u ul. A. Zubčevića br. 4, bivši parohiski dom izuzme od nacionalizacije i povrati ovoj Crkvenoj opštini na slobodno upravljanje i korištenje". U predstavci je, pored ostalog, stajalo i sljedeće: "Silom prilika konačnom odlukom Narodnih vlasti ova Opština je morala ustupiti bivši parohiski dom (...) za potrebe Industrijske škole u Trebinju i dana 16. septembra 1953. godine iseliti paroha, svoju kancelariju i druga crkvena nadležštva: Upravu parohije i Arhijerejsko namjesništvo i smjestiti ih u privatnu zgradu, koja nije vlasništvo ove Opštine, koja ne zadovoljava i za koju ova Opština mora da plaća zakupninu. Pored navedenog ova Crkvena opština je morala iseliti iz spomenute zgrade i sve crkvene pokretnosti: crkvenu arhivu, inventar, istoriske predmete i znamenitosti (...) i smjestiti ih po raznim privatnim i crkvenim zgradama, u podkrovљa, podrumе, toranj crkve, kao i u

²⁶ Radić. R. 2002. 322.

²⁷ AJ. SKVP, 144-37-329. Predstavka Srpske pravoslavne crkvene opštine u Tesliću upućena Narodnom odboru opštine Teslić, 2.4.1959.

samu crkvu. Sve je to još i danas [izloženo] propadanju i uništavanju. Uprošten je dobar dio arhive, koja predstavlja važnu istorisku dokumentaciju (...) Propali su mnogi predmeti, koji su predstavljali istoriske znamenitosti i danas propadaju, što predstavlja ogromnu štetu, jer se na taj način uništavaju kapitalni istoriski izvori, kao istoriska građa za istoriju ovog kraja". Zbog navedenih razloga, u obrazloženju predstavke je zatraženo da se ova zgrada izuzme od nacionalizacije zato: "1) što je ranije služila kao parohiski dom, 2) što se nalazi u samoj porti parohiske crkve, 3) što je ista kao takva najpodesnija za službene potrebe crkve i što najbolje može poslužitu za sigurno obezbjeđenje crkvene pokretne imovine, crkvene arhive, istoriskih znamenitosti, pa i same parohiske crkve, kao i crkvene porte, 4) što je ova zgrada ustupljena privremeno isključivo za potrebe Industriske škole, koja je istu po iseljenju, na osnovu pismenog ugovora, obavezna predati na upravu i korišćenje ovoj Crkvenoj opštini, a baš u ovom vremenu Industriska škola izgrađuje školske prostorije, koje će uskoro biti dovršene i u koje će se u ovoj godini useliti, 5) zahtjev se bazira na povoljnosti, koje u odnosu na crkvu proističu iz odredaba Zakona o nacionalizaciji zgrada, jer ova Crkvena opština sada nema parohiskog doma".²⁸

Zbog odredbi Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta više puta je intervenirao i Patrijaršijski upravni odbor Srpske pravoslavne crkve. U predstavci od 12. juna 1959. godine Patrijaršijski upravni odbor je Saveznoj komisiji za vjerska pitanja dostavio prijedlog za izuzimanje zgrada koje su neophodne Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Navedeni organ je zatražio da se u skladu sa članom 74. Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta izuzmu od nacionalizacije zgrade koje su služile Srpskoj pravoslavnoj crkvi za njene potrebe.²⁹

Prema podacima Patrijaršijskog upravnog odbora u Eparhiji banjalučkoj od ukupno 34 crkvene jedinice prijavljene su za nacionalizaciju 52 zgrade, čija je ukupna vrijednost iznosila 147.660.000 dinara. Patrijaršijski upravni odbor je zatražio da se na teritoriji ove eparhije od nacionalizacije izuzmu sljedeće zgrade:

²⁸ AJ. SKVP, 144-37-329. Predstava Srpske pravoslavne crkvene opštine u Trebinju upućena Narodnom odboru opštine Trebinje, 9.4.1959.

²⁹ AJ. SKVP, 144-37-329. Predstava upravnog odbora Srpske pravoslavne crkve upućena Saveznoj komisiji za vjerska pitanja, 12.6.1959.

- “1) Eparhiska zgrada u Banja Luci, M. Tita 171 za parohiski dom banjalučkih sveštenika i zgrada u Prnjavoru koja je bila manastir da bi opet služila za manastir;
- 2) Crkvena opština u Banjoj Luci moli da se oslobođi školska zgrada u S. Šolaje za potrebe ove CO, kao i zgrada u P. Kočića u kojoj stanuje sveštenik;
- 3) Crkvena opština u Prijedoru moli da se oslobođi zgrada u M. Tita br. 102-104 za parohiski dom, kancelarije i krstionicu, kao i za izdržavanje crkve koja nacionalizacijom gubi mnogo;
- 4) Manastiru Moštanici da se oslobođi konak u kome su sad stanari;
- 5) Parohiske domove u: Čardačanima, Liplju, Demirovcu, Marićkoj, Jošavici, Potočanima, Srpcu, Nožičkom, Drugovcima, Jajcu, Mrkonjić Gradu (S. Šolaje 22), Velikoj Kladuši, Osredku, Bosanskoj Krupi, Duboviku, Suvaji, Velikom Radiću, Pištalinama, Hašanima, Dabru, Majkić Japri, Gašici i Sanskom Mostu treba oslobođeniti kao Crkvi neophodne;
- 6) Isto tako treba oslobođeniti Crkvi neophodne druge zgrade u: V. Ilovici, Drugovcima i Vrbanima”³⁰

Na području Eparhije zahumsko-hercegovačke od 23 crkvene jedinice za nacionalizaciju je prijavljeno 108 zgrada u vrijednosti od 259.205.000 dinara. Patrijaršijski upravni odbor je od Savezne komisije za vjerska pitanja tražio da se u ovoj eparhiji od nacionalizacije izuzmu sljedeće zgrade:

- “1) Od 33 zgrade Crkvene opštine u Mostaru koje se nacionalizuju, da se ostavi zgrada u Jakova Baruha 1 za parohiski dom i kancelarije parohije i crkvene opštine;
- 2) Manastir Žitomislić moli da mu se oslobođi zgrada u porti u kojoj se nalazi škola, za manastirski konak, a čuvarnica kod catare i prizemna kuća, kao pomoćne poljoprivredne zgrade;
- 3) CO u Blagaju moli da se od nacionalizacije izuzme ‘Svetosavski dom’ koji se nalazi preko puta crkve i koji je crkvi potreban. Isto mole crkvene opštine u Konjicu i Ljubinju;
- 4) Parohiske domove u Čapljinu, Ljubuškom, Klepcima, Humu, Dabru, Duvnu, Stocu, D. Poplatu i Opličićima treba oslobođeniti jer su ovim opštinama neophodni, pošto drugih zgrada nemaju;

³⁰ Isto.

- 5) Crkvena opština u Bijelom Polju moli da se njene zgrade, s parohiskim domom, izuzmu od nacionalizacije;
- 6) Od 6 zgrada CO u Trebinju koje se nacionalizuju, ista moli da joj se izuzme parohiski dom u A. Zubčevića br. 4 (u crkvenoj porti), pošto ga nema;
- 7) Manastir Zavala moli oslobođenje svoje zgrade 'Petkovica' da bi je prodao i opravio druge svoje zgrade koje su ratom oštećene;
- 8) Crkvene opštine u Gacku, Avtovcu i Samoboru mole da im se oslobole parohiski domovi, u koje su useljeni drugi stanari, Crkvi su neophodni;
- 9) Od 22 zgrade koje se nacionalizuju Crkvenoj opštini u Dubrovniku neophodno je da se oslobole sledeće:
 - a) zgrada u ul. Od Puča br. 2 jer se u istoj nalazi Muzej Srpske pravoslavne crkve i prostorije Crkvene opštine, a od prihoda se izdržava muzej;
 - b) zgrada u ul. Od Puča br. 5 i zgrada u Trebinju, Maršala Tita br. 3, pošto bi gubitkom prihoda ovih zgrada opština došla u tešku situaciju;
 - v) zgrade u Posatu i u ul. Domine br. 16 u kojima se besplatno smestaju siromasi;
 - g) zgradu u Stonu koja je do rata služila za parohiski dom i kapelu.
- 10) Manastir Tvrdoš ima zgradu u Trebinju od čijeg prihoda su podmirivane najneophodnije potrebe”.³¹

Na teritoriji Eparhije zvorničko-tuzlanske od 36 crkvenih ustanova za nacionalizaciju je prijavljeno 86 zgrada u vrijednosti 220.006.000 dinara. Patrijaršijski upravni odbor je tražio da se u ovoj eparhiji od nacionalizacije izuzmu crkvi neophodne sljedeće zgrade:

- “1) Episkopski dvor u Tuzli, Miška Jovanovića br. 1 u kome se sad nalazi 'Dom kulture' i zgrada uz isti. Ova je zgrada zidana za tu svrhu i Eparhiji je potrebna. Ako se nikako ne može da ustupi ova zgrada onda je potrebno da se ustupi ova zgrada u ul. 1 maj br. 5, koja je davno obećana a nikako se ne uručuje;
- 2) Zgrada u Brodalu zv 'stara škola' za crkvenjaka i CO kancelarije;
- 3) Od 21 zgrade i CO Brčkom koje se nacionalizuju, da se oslobole tri manje prizemne zgrade u: Zmaj Jove 12 za stan grobara; u Skerlićevu 3 za stan crkvenjaka i u Vase Pelagića 14 za parohiski dom, pošto opština ima 2 parohije;

³¹ Isto.

- 4) II parohiski dom u Obudovcu, pošto opština ima 2 parohie;
- 5) Staru osnovnu školu u Porebrici, za parohiski dom pošto ga CO nema;
- 6) Zgradu u CO Milićima, za parohiski dom, pošto je isti u ratu porušen;
- 7) Zgradu u Bosankom Šamcu, Vuka Karadžića 41 za izdržavanje paroha, pošto ova CO gubi 4 zgrade;
- 8) Zgradu zv. 'dom' u Miloševcu za izdržavanje sveštenika;
- 9) Bivšu školu u Crkvinama za izdržavnjne sveštenika;
- 10) Parohiski dom u Tesliću za koji se podnosi posebna predstavka;
- 11) Parohiski dom u Doboju, u kome se pored paroha nalaze i drugi stani;
- 12) CO u Tuzli nacionalizuje se 6 zgrada iz čijeg prihoda je izdržavan sveštenik. Ako je moguće da joj se osloboди bar 1 ili 2 zgrade;
- 13) Ne spadaju pod nacionalizaciju ali po zahtevu vlasti prijavljeni parohiski domovi u: Batkoviću, Bijeljini, Velikoj Obarskoj, Čađevici, Brezovom Polju, Srebrenici, Slatini, Osječanima, Vrućici, Tešnju, Lužanima, Liješću, Dubnici, Brijesnici, Požarnici i Mačkovcu, pa molimo da se izuzmu".³²

Episkop zvorničko-tuzlanski Longin je 20. jula 1959. godine uputio žalbu Komisiji za nacionalizaciju općine Tuzla u vezi sa nacionalizacijom episkopskog dvora u Tuzli. Tom prilikom on je istakao da je njegovo stanovanje u ovom gradu dovedeno u "nemoguće stambeno stanje", te da zbog toga traži urgentno vraćanje episkopskog dvora.³³ Međutim, ni ova predstavka nije spriječila Komisiju za nacionalizaciju da 22. jula 1959. godine donese rješenje o nacionalizaciji episkopskih dvorova u Tuzli. Zbog toga je episkop zvorničko-tuzlanski uputio žalbu Komisiji za nacionalizaciju. U žalbi je, pored ostalog, pisalo: "Zbog ovako nemogućeg smještaja Eparhiskog Episkopa i Eparhiskih ustanova, i zbog toga što su prostorije Episkopskog dvora neophodne za njihov smještaj i nesmetan rad i što je to na Zakonu osnovano, molimo da se rešenje Komisije za nacionalizaciju br. 72 od 22. jula 1959. godine poništi i donese novo rešenje kojim se Episkopski dvor izuzima od nacionalizacije i po izvršenoj adaptaciji preda nama u posed, a ovo još i stoga razloga što je sadašnja građevinska delatnost u Tuzli stvorila sve potrebne uslove da ima svoje

³² Isto.

³³ AJ. SKVP, 144-37-329, Predstavka episkopa Eparhije zvorničko-tuzlanske upućena Komisiji za nacionalizaciju Narodnog odbora općine Tuzla, 20.7.1959.

zgrade i da ova zgrada više nema razloga da služi potrebama grada”³⁴

Povodom izuzimanja od nacionalizacije episkopskog dvora u Tuzli, episkop zvorničko-tuzlanski Longin je intervenirao i 5. oktobra 1960. godine, tražeći da se u predmet izuzimanja od nacionalizacije episkopskog dvora u Tuzli uključi i Komisija za nacionalizaciju Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine. U navedenom dopisu on je ukazao na činjenicu da je Komisija za nacionalizaciju u Tuzli postupila suprotno od onoga kako su komisije za nacionalizaciju postupale u cijeloj Jugoslaviji. Zbog toga, episkop Longin ističe: “Nijedan Episkopski dvor u Državi nije nacionalizovan, sem u Tuzli. Svi episkopski dvorovi ostali su u svojini Eparhije ili su vraćeni Eparhijama, kako pravoslavni, tako i rimokatolički, sem u Tuzli. Tako Eparhija zvorničko-tuzlanska jedina u Državi nema svog dvora, a tvrdnje drugostepene Komisije da se Episkopski dvor ne smatra zgradom koja služi vjerskoj zajednici sasvim je neosnovana, jer je opšte poznato da su Episkopskom dvoru bile smještene kancelarije koje su, pored Episkopskog stana, služile isključivo vjerskoj zajednici, kao što su to bile kancelarije Crkvenog suda, Eparhiskog savjeta, Eparhiskog upravnog odbora, Eparhiska biblioteka i slično. Uzgred napominjemo da je sad jedan veći dio zgrade Episkopskog dvora pretvoren u bife”³⁵.

Prema podacima Republičke komisije za nacionalizaciju od početka procesa nacionalizacije do novembra 1961. godine Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini je uložila ukupno 52 žalbe na rješenja općinskih komisija za nacionalizaciju. Ovaj broj predstavlja 19,6% od ukupnog broja žalbi koje su sve vjerske zajednice uputile u posmatranom razdoblju. Od ukupnog broja uloženih žalbi (52) pozitivno je riješeno 29 ili 55,7%, a negativno 23 ili 44,3%.³⁶

Analizirajući dosadašnji tok primjene Zakona o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta, Komisija za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine konstatirala je da općinske i sreske komisije često nisu vodile računa o sprovodenju zacrtane državne politike o nacionalizaciji vjerskih objekata. U

³⁴ AJ. SKVP, 144-37-329, Žalba episkopa Eparhije zvorničko-tuzlanske upućena Komisiji za nacionalizaciju Narodnog odbora općine Tuzla, 4.8.1959.

³⁵ AJ. SKVP, 144-49-401. Predstavka Eparhiskog upravnog odbora pravoslavne Eparhije zvorničko-tuzlanske upućena Komisiji za nacionalizaciju Izvršnog vijeća Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 5.10.1960.

³⁶ ABH. KZVP, kut. 13, br. 195/61. Stanje nacionalizacije vjerskih objekata u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, 7.11.1961.

nekim mjestima vjerskim zajednicama nisu ostavljene ni najnužnije poslovne prostorije niti stanovi za sveštenike. Zbog toga su, prema ocjeni Komisije, i zahtjevi za vraćanje vjerskih objekata u većini slučajeva opravdani, s obzirom da je riječ uglavnom o obezbjeđenju najnužnijih poslovnih i stambenih prostorija.³⁷

Predstavnici Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini ukazivali su i na različite kriterije prilikom sprovodenja nacionalizacije. Tako je, primjerice radi, episkop Vladislav u više navrata Komisiji za vjerska pitanja Bosne i Hercegovine isticao "neujednačenost kriterija koji je po pitanju nacionalizacije zauzet u Bosni i Hercegovini i u Srbiji". Zbog navedenih i drugih razloga Komisija je u novembru 1961. godine zauzela stav da sve sporne slučajeve nacionalizacije treba još jednom razmotriti sa Republičkom komisijom za nacionalizaciju i u što kraćem roku donijeti konačna rješenja.³⁸

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

a) Arhivska građa

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd

- Fond: Savezna komisija za vjerska pitanja (SKVP)
- Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Sarajevo
- Fond: Komisija za vjerska pitanja (KZVP),
- Fond: Savjet za izgradnju narodne vlasti NR BiH

b) Objavljeni građa

- Službeni list Demokratske Federativne Jugoslavije (DFJ),
- Službeni list Federalne Bosne i Hercegovine (FBiH),
- Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine (NR BiH),

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

- Službeni list Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ).

LITERATURA

- Radić, R. 2002. *Država i verske zajednice 1945-1970. Prvi deo: 1945-1953.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Radić, R. 2002. *Država i verske zajednice 1945-1970. Drugi deo: 1954-1970.* Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Summary

THE SEIZURE OF PROPERTY BELONGING TO THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1945-1961)

After the Second World War the communist government in Yugoslavia (and Bosnia and Herzegovina) initiated the implementation of extensive changes of the economical system, defining and building a new state and social order. The liquidation of private property, including the property of the Serbian Orthodox Church, was systematically executed in the period between 1945 and 1960. During the said timeframe the communist authorities, through a number of laws, decrees and decisions, without any compensation or only with unfulfilled promises of reimbursement, conducted the appropriation of a large portion of the property of the Serbian Orthodox Church. From 1945 to 1960 the state repossessed under various grounds 10.799 or 81,7% decares (dunums) of land and 177 or 78,6% buildings. Against the repossession of its estate the Serbian Orthodox Church in Bosnia and Herzegovina lodged numerous complaints to the authorities in charge. The number of complaints significantly increased after the law on the nationalisation of lease buildings and construction sites was passed. From the complete number of lodged complaints of this religious community until November 1961, there was a positive outcome in 29 or 55,7% cases, and a negative outcome in 23 or 44,3% of cases.

Key words: Serbian Orthodox Church, Communist Party of Yugoslavia, Yugoslavia, Bosnia and Herzegovina, agrarian reform, nationalization, confiscation, expropriation



UPUTE AUTORIMA PRILOGA:

Časopis *Historijska traganja* u izdanju Instituta za istoriju u Sarajevu objavljuje:

- izvorne znanstvene rade
- pregledne članke
- stručne priloge
- predavanja održana na *Tribini Instituta za istoriju u Sarajevu*.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz rade poslati:

- naslov rada
- ime i prezime autora
- naziv institucije i adresu
- e-mail adresu
- abstrakt i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
- Summary and key words
- bilješke uz tekst rukopisa
- popis izvora i literature

Svi prilozi moraju biti pisani na kompjutoru, u MS Word, te trebaju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta. Obavezno je korištenje fonta Times New Roman. U tekstu priloga veličina slova je 12, prored 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored jednostruki (single). Tekst priloga autor treba dostaviti redakciji časopisa *Historijska traganja* poštom na adresu Instituta za istoriju u Sarajevu i to isključivo na CD-u sa jednim ispisom ili e-mailom na adresu vera@lsinter.net

Upute za citiranje u tekstu rukopisa:

a) napomene za objavljenu literaturu:

Napisati prezime autora i inicijale za ime, godinu i broj stranice na kojoj je informacija. Ako se citiraju dva djela istog autora iz iste godine, jedno djelo bilježimo sa "a" a drugo sa "b". Ako je citirano djelo rad dvojice autora potrebno ih je oba navesti, a u slučaju više autora navodi se prvi i dopisu se riječi *i drugi* ili skraćenica *et al.*

Npr.: Brkić H. 1971. // Brkić H. 1971a. Brkić H. 1971b. // Brkić, Vilić 1971. // Brkić et al. 1971.

b) napomene za izvornu građu:

· za antičku i srednjovjekovnu literarnu građu: Ime autora po standardnoj formi. Broj knjige. Broj poglavljia

Npr.: Cass. Dio LV, 26.

· za epigrafsku građu: Naziv izdanja po standardnoj formi u kratici i naziv natpisa.

Npr.: CIL 8765

· za srednjovjekovnu arhivsku građu: Naziv arhiva, Serija ili knjiga, Sveska, Broj sveske, Folija ili stranica, Broj folije ili stranice.

Npr.: DAD, Diversa cancellariae, XXXI, 62v.

· za osmansku arhivsku građu: Naziv i mjesto arhiva, Ime i broj dokumenta, Broj stranice, Datum i godina.

Npr.: Bašbakanlik arşivi, İstanbul, Mühimme-defter, br.dok. 286, 2 konac rebiul – evvela 1112. (10-15. septembar 1700).

· za arhivsku građu modernog doba:

Napisati u skraćenom obliku naziv arhiva, ime fonda, broj kutije (ako je bitan), signaturu (ako je arhivski fond sređen), naziv dokumenta i datum ukoliko je nesređen fond.

Npr.: ABH. Fond: VLBH, kut. 15, sign. 123/46

Upute za citiranje u popisu literature i izvorne građe:

Primjer za knjigu:

Autor. Godina izdanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač.

Npr.: Kemura I. 2003. *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju.

Primjer za članak:

Autor. Godina. "Naslov članka". Ime časopisa i broj. Mjesto izdanja: Izdavač. Brojevi stranica.

Npr.: Karabegović I. 2000. "U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju". *Prilozi* 29. Sarajevo: Institut za istoriju. 39-44.

Primjer za priloge u knjigama ili zbornicima radova:

Autor. Godina. "Naslov članka". Naslov knjige ili zbornika radova. Mjesto izdanja: Izdavač. Broj stranica.

Npr.: Kamberović H. 2007. "Između kritičke historiografije i ideoškog revizionizma". *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju. 11-19.

Primjer za mrežno dostupan rad:

Autor. Datum izdavanja. Naslov. Mjesto izdanja: Izdavač. Strana. Datum pristupa.

Npr.: Levy, Melissa, and Janet Moor. 1998. "Settlement stubs tobacco billboards; Outdoor advertising firms seek clients." *Star Tribune*. Lexis-Nexis Academik Universe. Reed Elsevier, Inc. 1D. 6.06.1999.

Internet primjer:

Npr.: Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/\(23.5.2008.\)](http://www.sarajevo.ba/ba/index.php/(23.5.2008.))

Primjer za citiranje novina:

Autor. "Naslov članka". Naziv novina, godište i broj. Mjesto izdanja: Datum. Brojevi stranica.

Npr.: Kolar R. "Brčkanje po košticama". *Oslobodenje, god. 57, br. 19281*. Sarajevo: 23. 10. 2000. 6.



Historijska traganja

Br. 8., Sarajevo 2011.

Institut za istoriju u Sarajevu

Za izdavača:

dr. HUSNIJA KAMBEROVIĆ

Prijevodi rezimea na engleski jezik:

NERMINA FILIPOVIĆ

Lektura:

VESNA KRAJINOVIC, prof.

Dizajn i DTP:

TARIK JESENKOVIĆ

Štampa:

ŠTAMPARIJA FOJNICA

Sadržaj časopisa referiraju i prenose:

*CEEOL – Central and Eastern European Online Library, Frankfurt am Main
EBSCO Publishing, USA*
